

№ 1 (87), 2018
Қаңтар-ақпан/January-February

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında 55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2018

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Редакция алқасы

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

док., проф. М. Ыылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У. Әбдібеков (А. Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т. Раимбердиев (А. Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. Қ. Ерғобек (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т. Қожаоглы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т. Садықов (Бішкек гуманитарлық университеті,
Бішкек).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б. Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия
мем.университеті, Абакан).
док., проф. С. Екер (Баикент университеті, Анкара).
ф.г.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М. Х. Идельбаев (Ақмола атындағы Башқұрт мем.
университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В. Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс
федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д. Кенжетай (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Я. Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы,
Үрімші).
ф.г.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РГА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жураев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет
институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті,
Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік
университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
ф.г.д., проф. М. И. Магомедов (Дағыстан).
проф. док. Б. Каракоч (Упсала, Швеция).
проф. док. Х. Өзден (ЕСОГУ, Ескишехир).
проф. док. М. Өнер (Еге университеті, Измир).
ф.г.к., доц. А. С. Аврутина (Санкт-Петербург мемлекеттік
университеті, Санкт-Петербург).
доц. док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

OWNER

К. А. Yassawi International Kazakh-Turkish University Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağıstan
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yildiz (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova,
Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov,
Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named
A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language,
Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Prof. Dr. M. I. Magomedov (Dagistan).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGÜ, Eskişehir).
Prof. Dr. M. Öner (Ege University, İzmir).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Құрметті оқырмандар!

Журналымыздың 2018 жылғы алғашқы саны қолыңызда. Жаңа жылдарыңызбен! Осы жылы жарияланған журналдың бірінші санында қазақ, өзбек, түрік, орыс тілдерінде жазылған тіл, әдебиет, археология, тарих, сәулетке қатысты мақалалар орын алды.

Анар Салқынбайдың сөздердің семантикалық кодталуы жайлы мақаласында тілдің өзгеріске ұшырағанына қарамастан көптеген ұғымдардың сөз түбірінде сақталатындығы тақырыпқа арқау болған.

Ал, Мұрат Кочактың мақаласында түп-төркіні Хазар империясынан бастау алатын қарайлардың наным-сенімі, қасиетті кітабы, қарай сөзінің шығу тегі, қарай тілінің диалектологиялық ерешелігі, мәдениеті мен тілі жайлы құнды мәліметтер берілген. Автор бұл мақаласында қыпшақ тілдік тобындағы қарай тілінің диалектологиялық ерекшелігін фонетикалық тұрғыда жіктеп, салыстырмалы түрде зерделеген.

Өзбекстандық ғалым Носиржан Улуковтың мақаласында, «арық», «сай», «көл», «бұлақ», «дария» сөздерінің тарихи этимологиясы қарастырылған. Автор аталған сөздердің шығу тарихын Махмұт Қашқаридің сөздігімен қатар, В. В. Радловтың «Түрік халықтары тілінің сөздігі («Опыт словаря тюркских наречий»)» секілді маңызды әдебиеттерге сүйене отырып көрсеткен. Сонымен қатар бүгінгі күндері аталған сөздердің Өзбекстанның түрлі қалалары мен аудандарында қолданыста бар екенін тілге тиек етіп, аймақ пен өзен атауларынан құралған жалқы есімдерді қарастырған.

Әзірбайжандық ғалым Иманияр Гулиев мақаласында «Кодекс куманикустағы» кірме сөздерге, соның ішінде моңғол, парсы, араб, грек, латын, ибранише, арами, соғды, орыс тілдеріндегі сөздерге ғылыми талдау жасаған.

Халил Четиннің мақаласында қазақ елінің латын графикасына өтуі жайлы сөз қозғалған. Автор алдымен әліпбидің халықтың мәдени тұрмысына тигізген әсеріне тоқталып, латын әліпбиінің қазақ қоғамына әлеуметтік мәдени тұрғыдан қаншалықты әсер еткенін зерделеген.

Қазақстандық ғалым Тоқболат Еңсегенұлының мақаласы ұлы даланың пайғамбары Жаратуштра мен ежелгі наным-сенімдер жайлы жазылған. Бұл мақалада Жаратуштра - поэма түріндегі жиырма бір кітаптан тұратан Авеста шығармасының авторы ретінде сипатталған. Сонымен қатар зердүшттік пен жараштура діндері салыстырылып, екеуінің арасында айырмашылық жоқ деген қорытындыға келген.

Ділдаш Мұстапаева мақаласында Ислам дініндегі күмбез ұштары мен сегіз бұрышты кесенелердің ерекшеліктерін тарқатады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанында орналасқан Ұлықбекқызы Рабия Бегімнің кесенесімен қатар XIII ғасырдан кейінгі осы типтегі кесенелердің тарихи дамуын зерделеген.

«Қисса Салсал» - 1879 жылы араб әрпімен аралас тілде жазылған дастан. Дастанда VII-VIII ғасырларда мұсылмандардың ислам дінін тарату мақсатында жасаған жорықтары баяндалған. Назира Тұрсынбаева

мақаласында «Қисса Салсал» дастанындағы он екі түрлі хайуан атымен аталған түркі күнгізбесін қарастырған. Өңгімеге арқау болған хайуан атаулары мен терминологияны талдап көрсетудің ғылыми тұрғыдан маңызы зор.

Ержан Әуелбеков мақаласында қазақ ұлттық қолөнер туындыларының ерекшелігі, материалы мен жасалу уақыты жайлы мәліметтер берген.

Ақмарал Қарпықбаеваның орыс тілінде жазылған мақаласында заманауи қазақ қоғамындағы отбасына қатысты әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер талданған. Күнделікті тұрмыстағы наным-сенімдердің қоғам мәдениетіндегі орны айшықталған.

Журналдағы ағылшын тілінде жазылған мәтіндердің корректоры Али Евлер мақаласында Линда Макжаннет тарапынан Нью-Йоркта ағылшын тілінде басылған «The Sultan Speaks» атты Османлы патшалары жайлы жазылған кітаппен таныстырады.

PhD Өмер Күчүкмехметоғлу мақаласында ауғанстандық білімгерлерге түрік тілін үйрету барысында туындаған мәселелерді ғылыми тұрғыда көрсеткен. Аталған мәселелердің бірі ретінде еріндік және езулік үндестік заңдылығын атауға болады. Соңғы екі жылдың көлемінде Ахмет Ясауи университеті Дайындық бөліміндегі ауғанстандық білімгерлерге түрік тілін үйрету барысында назарын аударған үндестік заңдылығына қатысты мәселелермен қатар өзге де әдістемелік тәжірибелерін бөліскен.

Журналдың келесі сандарында өзге түркі тілдерінде жазылған мақалаларға да орын беруді көздеп отырмыз. Осы тұрғыда Түркология журналының түркі әлемінің әдеби мекені болғанын қалаймыз. Сіздердің, яғни ғылыми ізденушілердің білдірген ұсыныстары мен пікірлерін құрметпен қабылдаймыз.

Редакциядан

Saygıdeğer Okuyucular

2018 yılının ilk sayısı ile karşınızdayız. Yeni yılınızı kutluyorum. Yılın ilk sayısında Kazakça, Özbekçe, Türkçe, Rusça dil, edebiyat, arkeoloji, tarih, mimariyle alakalı makaleler var. Anar Salkınbay Kazakça kaleme aldığı makalesinde kelimelerin genetik semantik kodlamasını inceliyor. Dilin değişimine rağmen birçok anlamın kelimelerin kökünde muhafaza edildiğini anlatıyor.

Murat Koçak, geçmişi Hazar İmparatorluğu'na dayanan Karay Türklerinin inancı, kutsal kitabı, Karay isminin kökeni, Karay Türkçesinin ağızlarının özellikleri, kültürü ve dili hakkında bilgi veriyor. Yazar makalesinde Kıpçak grubuna giren Karay Türkçesinin ağızlarının özellikleri fonetik karşılaştırmalı olarak inceliyor.

Özbekistan'dan Nasircan Ulukov makalesinde "arık, say, köl, bulak, derya" kelimelerinin tarihî kökenini araştırıyor. Bu kelimeleri Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüne, Radlov'un Türk Lehçeleri Sözlüğü'ne (Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy) ve birçok kaynağa dayanarak izah ediyor. Ayrıca bu kelimelerin Özbekistan'ın değişik şehirlerinde, ilçelerinde hâlâ yaşadığını yer ve nehir adlarından örneklerle anlatıyor.

Azerbaycan'dan İmanyar Guliyev makalesinde Codex Cumanicus'taki alıntı kelimeleri inceliyor. Codex Cumanicus'ta geçen Moğolca, Farsça, Arapça, Yunanca, Latince, İbranice, Aramice, Soğdca, Rusça kelimeleri ele alıyor.

Halil Çetin'in makalesinde Kazakların Latin alfabesine geçişi ele alınıyor. Alfabenin halkın kültürel yaşamına yansımaları, Kazak halkının yaşamında Latin alfabesinin sosyo-kültürel açıdan nasıl tesir ettiği inceleniyor.

Kazakistan'dan Tokbolat Ensegenuli, bozkır peygamberi Jaratuştra ve eski inançları inceliyor. Jaratuştra'nın manzum olarak yazılan yirmi bir kitaptan oluşan Avesta'nın müellifi olduğunu iddia ediyor. Yazar makalede Zerdüştlük ile Jaraştura dinini mukayese etmekte ve iki din arasında fark olmadığını iddia etmektedir.

Dildaş Mustapayeva, makalesinde İslam dinindeki kubbe uçları ve sekiz köşeli türbelerin gizemini ele alıyor. Hoca Ahmet Yesevi Hazretleri ve Ahmet Yesevi Hazretleri'nin türbesinin yanında yer alan Ulukbek'in kızı Rabia Begüm Sultan'ın türbelerini ve 13. yüzyıldan itibaren buna benzer mimari yapıları tarihî gelişimini irdeliyor.

Türkoloji Enstitümüzün Araştırma Görevlisi Nazira Tursynbayeva, makalesinde "Kıssa-i Salsal" adlı eserde On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ni inceliyor. Kıssa-i Salsal, 1879 yılına ait Arap alfabesiyle yazılmış karışık dilli bir eserdir. Eserde VII-VIII. yüzyıllar arasında Müslümanlarının İslâm dinini yaymak amacıyla gayr-ı müslimlerle savaşları işlenmektedir. Eserde on iki hayvanlı Türk takvimi de yer almaktadır. O dönemki hayvan isimleri ve terminoloji açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

Ercan Avelbekov, makalesinde Kazak halkının meydana getirdiği el sanatları inceleniyor. Bu el sanatlarının nasıl yapıldığı, hangi malzemelerin kullanıldığı ve imal süreci anlatılıyor.

Akmaral Karpıkbayeva, Rusça kaleme aldığı makalesinde modern Kazak toplumunda aileyle alakalı örf âdet ve gelenekleri ele alıyor. Günlük yaşayışın ve günlük inançların toplumun kültürünün içerisinde nasıl rol oynadığı anlatılıyor.

Dergimizin İngilizce düzeltmeni Ali Evler New York'ta Osmanlı padişahlarıyla ilgili yazılmış bir kitabı inceledi. "The Sultan Speaks" adlı eser Linda Macjannet tarafından İngilizce kaleme alınmış. Bu eseri kıymetli okurlarımıza tanıtıyor.

Ömer Küçükmehtemođlu makalesinde Afganistanlı öğrencilerin Türkçe öğrenirken karşılaştıkları zorlukları akademik dünyayla paylaşmaya çalışmaktadır. Afgan öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken karşılaştıkları zorluklardan biri de düzlük yuvarlaklık uyumudur. İki yıl boyunca Ahmet Yesevi Üniversitesi Hazırlık Fakültesi'ne ders verdiği Afgan öğrencilerinin karşılaştığı problemlerden biri olan ses uyumu ve diğer bazı tecrübelerini akademik dünyaya aktarmaya çalışmaktadır.

Dergimizin gelecek sayılarında diğer Türk lehçelerinden de yeni makalelere yer vereceğiz. Dergimizi Türk Dünyası'nın edebî mahfili hâline getirmek istiyoruz. Siz değerli akademisyen ve araştırmacılardan gelecek her türlü teklif ve projeye açığız.

Editörden

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

ИЛМ ОДАМЛАРИ БИРГАЛИҚДА ИЛМИЙ ЛОЙИҲАЛАР УСТИДА ИШЛАШЛАРИ КЕРАК. ЗОТАН МАЪНАВИЙ БОЙЛИКЛАРСИЗ ХАЛҚНИНГ ЎТМИШИ ҲАМ, КЕЛАЖАГИ ҲАМ ҒАРИБ

(Насимхон Раҳмонов билан суҳбат)

Суҳбатлашган: Жўпар ТАНАУОВА*

Илм оламига қандай қилиб кириб келгансиз? Ўзингиз ва оилангиз ҳақида айтиб беринг.

Мен ўқитувчи оиласида туғилганман. Отам қирқ беш йилдан ортиқ мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаган. Оиламиз катта эди - мен оиладаги ўн икки фарзанднинг бешинчисиман.

Мен 1970 йили Фарғона шаҳридаги педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга

кирдим. Талабалик пайтларимда қизиқишим кўпроқ тилшунослик фанига бўлган эди. Ўзбек тили тарихи фанини, тилшунослик назариясини кунт билан ўқирдим. В. В. Радлов, А. Самойлович каби жаҳоншумул туркологларнинг ишларидан талабалик пайтларимда хабардор бўлганман.

1977 йили Бувайда туманидан Тошкентга келдим. Ўша пайтда рус тили ва адабиёти институтида умумий тилшунослик кафедраси мудирини бўлиб ишлаётган машҳур турколог олим Алибек Рустамовга бориб, мен сизга шогирд бўлмоқчиман, деб истагимни айтдим. Устоз,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, Түркістан-Қазақстан. Institute of Turkology, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan. E-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz

бирон мақола ёзганмисиз, деб сўраб қолди. Қўлимда «От кесимда замон кўрсаткичи» номли мақолам бор эди. Шу мақолани қолдирдим. Устоз фалон куни келинг, деб бир кунни тайинлади. Айтилган куни бордим. Домла менинг мақоламга тақриз ёзиб, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида чоп этиш учун тавсия қилибди. А. Рустамов менга шундай деди: «Замонавий тилшунослик бўйича мутахассислар кўп. Аммо қадимги туркий ёзувлари бўйича Ўзбекистонда биронта ҳам мутахассис йўқ. Сизга шу соҳа билан шуғулланишни маслаҳат бермоқчиман». А. Рустамовнинг маслаҳати билан шу соҳага киришдим 1984 йили «Кул тигин» ёдномаси поэтикаси» мавзуида номзодлик, 1991 йили «Урхун-енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати» мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилдим.

Дарвоқе, устозим Алибек Рустамовнинг сурати факультетимизнинг ўзбек тилшунослиги кабинетида жаҳонга машҳур туркологлар қаторида осифлик турар эди. Ўзбекистонда туркология ҳали шаклланмаган пайтда илмнинг бу соҳасига қизиқишларим тасодиф эмас, балки Оллоҳнинг менга кўрсатган марҳамати бўлса керак, деб ўйлайман. Биз институтда ўқиган пайтларимизда «Қадимги туркий тил» фани ҳали ўқитилмас, олий таълим ўқув дастурларига киритилмаган эди, 1982 йили устозим Алибек Рустамов ва Ғанижон Абдурахмонов «Қадимги туркий тил» дарслигини ёзган эдилар. Мен ана шу фандан Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида бир неча йил дарс бердим. 2009 йили мазкур дарсликни қайта ёзиш эҳтиёжи туғилди. Бу дарсликни энди мен ёздим.

Ҳозир уч нафар фарзандим бор. Рафиқам аввал мактабда рус тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган, ҳозир пенсияда Тўнғич қизим Нозимахон врач дерматолог. Кичик қизим Зебохон врач стоматолог бўлиб ишлайдилар. Ўғлим Рустамжон Харьков тиббиёт университетининг «Даволаш иши» факультетида 5-курсни тугатиб охириги курсга ўтди. Келажакда Европа мамлакатларидан бирида нейрохирургия бўйича магистратурада ўқиш ниятида.

Биз сизни кўп йиллардан бери қадимий туркий ёзувлар устида тадқиқот олиб бораётганингизни биламиз. 6-7 асрда Турк ва Уйғур хоқонлиги давридаги матнларнинг асосий йўналишлари ҳақида айтиб берсангиз.

Машур турколог С. Е. Малов “Туркийларнинг енисей ёзувлари” (М.-Л.: 1952) китобида урхун ва енисей ёзуви ёдгорликларини “V асрдаги қабристон поэзияси” деб таърифлаган эди. Албатта, С. Е. Маловнинг бу таъриф ва тавсифи шоирона эҳтиросларнинг

натижаси эмас, балки катта турколог олимнинг узоқ йиллик кузатишлари натижасида чиқарган хулосасидир.

Урхун-енисей ёзма ёдгорликлари қадимги туркий адабиётнинг алоҳида бир қатлами ва йўналиши сифатида туркийшуносликда кам ўрганилган.

Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар бевосита эпослар заминида ўсиб чиққан адабиёт экани билан диққатга сазовор. Шунингдек, тарихий воқеаларнинг халқ оғзаки ижоди руҳида баён қилиниши ёзма адабиётнинг ўзига хос тури яратилишига асос бўлган. Кул тигин битигтоши қадимги туркий адабий муҳитни ўзида тўлиқ гавдалантирадиган, қадимги туркий адабиётнинг ўзига хослигини кўрсатадиган ёзма ёдгорликдир. Кул тигин битигтоши (731 йили ўрнатилган)даги тарихий воқеалар ва эпосларга хос сюжетлар, бадиий тасвир воситалари ягона тизимни ҳосил қилган. Мазкур битигтошдаги кўтаринки руҳни ўз вақтида В. Томсон, П. Мелиоранский, П. Фалёв каби машҳур туркийшунос олимлар пайқаган эдилар. Жумладан, П. Мелиоранский XIX асрнинг охирида (1897 йили) ёзган Кул тигин битигтошига бағишланган магистрлик диссертациясида мазкур ёдномдаги кўтаринки руҳ эпосларнинг маҳсулидир деган фикрни айтган эди ва бу фикрни мен бир қатор образлар, сюжетлар, мифологик деталлар орқали исботлашга ҳаракат қилдим. Шунингдек, ёдноманинг ўзига хос баён қилиш техникаси ҳам айни туркий эпослар хусусиятини гавдалантиради. Баённинг уч қисми – бошланма, мазмун тараққиёти ва тугалланма бу ёдномдаги ҳикоянинг изчиллигини таъминлайди. Баённинг бу қисмлари туркий халқлар оғзаки ва ёзма адабиётининг энг қадимий кўринишига хосдир. Ҳар уч қисмнинг мазкур ёдгорликдаги амал қилиш жараёни ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун Кул тигин ёдномасининг дастлабки сатрларига мурожаат қилайлик: Уза кок тангри асра йағиз йар қилинтуқта акин ара киси оғли қилинмис. Киси оғлинта уза ачум апам Бомин қаған, Истами қаған олурмис. Олурипан турк бодунин алин торусин тута бирмис, иту бирмис – Юқорида кўк осмон, пастда қора ер яратилганда, икковининг ўртасида инсон болалари яратилган. Инсон болалари устидан ота-бобом Бўмин хоқон, Истами хоқон ўтирганлар, ўтириб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини ушлаб турган, риоя қилиб турган.

Шу парчанинг ўзида бошланма, мазмун тараққиёти ва тугалланма ҳам бор. Еру осмоннинг ҳамда инсониятнинг яратилиши – бошланма, Бўмин ва Истами хоқонларнинг фаолияти – мазмун

тараккиёти, қонун-қоидаларга риоя қилишлари эса тугалланмадир. Битигтош матнининг бошидан охиригача бу уч қисмдан иборат парчалар давом этаверади.

Кул тигин битигтоши яхши сақланган ёдгорлик сифатида қадимги туркий ёзма адабиётнинг ўзига хос намунасини ифода этар экан, битигтош муаллифи Йўллий тигиннинг ижодкор сифатида қаҳрамонларга, маълум воқеаларга муносабати тўғрисида ҳам айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Айни пайтда Кул тигин битигтошидан олинган юқоридаги парча қадимги туркий мифнинг намунасидир. Бу мифда қадимги туркийларнинг уч қаватли олам ҳақидаги тасаввурлари акс этган.

Мен ҳозирги пайтда Ўзбекистон территорияси билан топилган туркий-рун ёзувлари билан шуғулланыпман. Бу ёзувлар ҳақида 2006 йили бир китобча ҳам ёзиб чоп эттирганман. Келгусила Ўзбекистоннинг барча ҳудудларидан топилган барча қадимий ёзувларни йиғиб, нашр қилдирмоқчиман. Ҳозир шу лойиҳа устида ишлаяпман. Ҳозирча мен дешифровка қилган туркий-рун ёзувлари намуналари кичик парчалардан иборат бўлиб, ҳикматли сўзлар, маиший ҳаётга оид матнлар, қадимги ота-боболаримизнинг эътиқодини ифодалаган матнлардан иборат. Ўзбекистондан топилган туркий-рун ёзувлари асосан VI-VIII асрларга яратилган. Баъзи ёзувлар, масалан, Бойсундан топилган ёзув милодий 1 асргатегишли. Хуллас келгусида Ўзбекистон ҳудудидан топилган барча ёзув ёдгорликлари системали равишда ўрганилса ва нашр қилинса, ёзув маданиятига оид кўп муаммолар оидинлашади.

Сиз ўз тадқиқотларингиз орасида учрайдиган “Олтун ёруғ”, “Майтри Смит”, “Хуастуанифт” каби туркий халқларга яхши таниш бўлган ёзма ёдгорликлардаги диний оқимларнинг ўшу вақтдаги асосий мақсади ва йўналишлари ҳақида батафсилроқ айтиб берсангиз.

“Олтун ёруғ”, моҳият жиҳатидан теран мазмунли асар. Бошқа кимдир ҳозирги ўзбек тилига табдил қилиб чоп эттирганда ҳам катта воқеа бўлиши шубҳасиз эди. “Олтун ёруғ”, худди Урхун-енисей ёдгорликлари, “Девону луғатит турк”, “Қутадғу билиг” сингари, қадимги туркий тилда ёзилган асар. Асарнинг асли милодий 1 асрда санскрит тилида яратилган ва X асргача шарқдаги кўп тилларга – хитой, мўғул, манчжур, тибет тилларига таржима қилинган. Асарнинг қадимги туркий тилдаги нусхаси IX аср охири – X аср бошларида

таржима қилинган бўлиб, ҳозирги туркий тиллар орасида қипчок гуруҳидаги туркий тилларга яқин. Бироқ бу асарни қадимги туркийдан ўзбекчага табдил қилиш жараёнида мен бир хазина топгандай бўлдим. Гарчи “Олтун ёруғ”нинг аслияти санскритчада яратилган бўлса ҳам, бу асарни яратишда “Авесто”ни яратишда иштирок этган бизнинг ота-боболаримиз “Олтун ёруғ”ни, ҳиндларнинг “Ригведа”ларини ҳам яратишда ўз ҳиссаларини қўшганлар, деган фикрга келдим ва “Олтун ёруғ” билан “Авесто” ўртасида кўп ўхшашликларни, қариндошлик алоқаларини топдим. Албатта, “Авесто” билан “Ригведа”лар ўртасида қариндошлик алоқалари борлигини XIX асрдан бери Европа олимлари айтиб келадилар. Мени қизиқтирган нарса “Олтун ёруғ” билан “Авесто” ўртасидаги алоқалар бўлди. Биринчидан, ҳар иккала асарнинг тузилишидаги яқинлик, иккинчидан, “Авесто”даги Ахура Мазда (ёки Хўрмузд деб ҳам айтилади) билан Зервон каби худолар исмларининг ҳар иккала асарда бир маънода ва бир вазифада учрагани ва бошқа бир қатор далиллар мулоҳазаларимизга туртки бўлди.

Тарих ҳеч қачон алдамайди. Сохталаштирилганда эса ёлғонлиги маълум бўлиб қолади. XIX асрдан Ўрта Осиё, айниқса, ҳозирги Ўзбекистон тарихи европаликларнинг эътиборини жалб қила бошлаган эди. М. Майрхофер, Т. Боррау, И. М. Дяконов ва бошқа кўп шарқшуносларнинг кузатувларига кўра, иккинчи минг йилликдан олдин Ўрта Осиёдан, хусусан, Амударё ва Сирдарё оқими бўйлаб жойлашган ўлкадан тортиб то Орол ва Каспий денгизларигача чўзилган юртдан Ҳиндистонга арийлар қабиласи бостириб кирган. Ана шу даврдан бошлаб арийларнинг алоҳида қабилалари турли томонга кўча бошлаганлар. Бу кўчиш иккинчи минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Улар дастлаб Афғонистонга, у ердан Ҳиндикуш тоғлари орқали Панжоб вилоятига ўтганлар. Арий деган номни ҳинд қабилалари қўйган эмаслар, балки юртимиздан борган қабилалар ўзлари билан бу номни олиб борганлар. Арийлар нафақат ҳарбий истеъдоди билан, балки бадий сўз соҳасидаги иқтидори билан ҳам ажралиб турганлар. Бу қабилаларнинг энг катта хазинаси мадҳиялар бўлиб, келгусида жамланган Ригведаларга ана шу мадҳиялар замин бўлган эди. Қолаверса, Ригведалар билан “Авестодаги” кўп исмларнинг шаклан ва маъно жиҳатдан бирлиги ҳам бу фикрларга асос бўлади. Мен бу ўринда айрим фикрларни айтиб ўтдим, холос. Келгусида “Олтун ёруғ”, “Авесто”, “Ригведадаги” образларнинг

умумийлиги ва туркий қавмларнинг бу асарни яратишдаги иштироки тўғрисида ишлар давом этиши керак

“Олтун ёруғ” ўз даврида буддавийлик таълимотини тарғиб қилишга қаратилган ва шу мақсадда яратилган эди. Шунинг таъкидлашни истар эдимки, буддавийлик бизнинг юртимиз учун бегона эмас. Кушон империяси даврида шоҳ Канишка (унингхукмронлиги милодий 78 йилдан бошланган) даврида буддавийликнинг махаяна мазҳаби расмий дин сифатида кенг ёйилган эди. “Олтун ёруғ” ҳам айна махаяна мазҳабини тарғиб қилган асардир. Маънавий муҳитни соғломлаштириш, мамлакатда барқарор тинчлик, осойишталик барпо қилиш учун шундай бир оқим керак эди. Буддавийликнинг моҳияти, бир сўз билан айтганда, инсонни хокисорликка даъват қилиш, ортикча дабдабаларга берилмаслик, жонзотларга, жумладан, инсонга ҳам, озор бермаслик ва бошқа кўп ибратли ўғитлардан иборат. Буддавийликка эътиқод қилган мамлакатларда урушларнинг олди олинган, бошбошдоқликка чек қўйилган, халқ онгли равишда, ҳеч қандай ташвиқот ва тарғиботсиз ҳукмдорларининг йўл-йўриғидан чиқмайдиган бўлган, уюшган халқ сифатида мамлакат равнақи учун меҳнат қилганлар ва ҳ. Аслида бу ўғитлар “Олтун ёруғда” қатъий қарор топган. “Олтун ёруғ” нинг тузилиши ҳам ўзига хос бўлиб, ўнта китобдан ва ҳар бир китоб маълум бўлимлардан – ўттиз бир бўлимдан иборат. Ҳар бир бўлим ягона мақсадга бўйсундирилган. Мақсад – инсониятни солиҳ ва комил қилиб тарбиялашдан иборат. Асар шунчаки панд-насихат қилиб қўя қолмайди, балки ҳар бир ўғит бирон воқеа билан изоҳланади, тингловчини ишонтиради. Шу ўринда “Олтун ёруғнинг” пайдо бўлишига оид бир мулоҳазани айтиб ўтай. Буддавийлик тарихида Будданинг ўнта ваъдаси бор. Бу асар Будданинг ана шу ваъдаларини маълум бир ҳикоятлар, ривоятлар орқали кенг оммага тарғиб қилиб етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Асарнинг ҳар бир сатрида, инсон ҳар доим яратилган қонун-қоидалардан оғишмай яшаса, жамики жонзотлар орасида комилдир, деган ақидага дуч келаверамиз. Шу билан бирга, комилликка эришишнинг шартлари тангриларнинг Тангриси Будда хоннинг саволларга берган жавобларида аён бўлади.

Будданинг жавоблари, “Олтун ёруғнинг” бутун моҳиятини ташкил қилади, Будданинг жавоблари унинг қуйидаги ўнта ваъдасида акс этади: “1. Жонли мавжудотларга ҳеч қандай зарар етказмасликка ваъда бераман. 2. Агар ўз хоҳиши билан бермаса, ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайман. 3. Эр-хотин ўртасидаги вафодорликка раҳна солмайман.

4. Ёлгон гапиришдан ўзимни тияман. 5. Ўз устимдан назоратни йўқотмаслик учун маст қилувчи ичимликлардан ва гиёҳвандликдан сақланаман. 6. Мечкайликдан воз кечаман ва гарчи мумкин бўлса ҳам, кўп таом емайман. 7. Рақсга тушишдан, мусиқа тинглашдан, қўшиқ айтишдан, ўзимни кўрсатишдан воз кечаман. 8. Гулчамбарлардан фойдаланишдан, атир ва турли тақинчоқлар ишлатишдан воз кечаман. 9. Баланд ўриндикларда ўтиришдан, қалин тўшакда ётишдан воз кечаман. 10. Олтин ва кумушдан фойдаланмайман”.

“Майтри смит” драмаси ҳам аслида санскрит тилида яратилган. IX асрнинг охирида қадимги туркий тилга таржима қилинган бўлиб, буддавийлик ақидаларини ёйиш ва шу орқали инсониятни комилликка етаклашда катта хизмат қилган асардир. Асар воқеаларидан маълум бўладики, бутун бир даврларни ва авлодларни тўғрилиқ, собит эътиқод руҳида тарбиялаш катта муаммолар сифатида қўйилган. Туркий қавмлар орасида “Майтри смит”, худди “Олтун ёруғ” сингари, кенг тарқалгани ҳамда бадиий адабиётнинг ноёб намунаси сифатида шуҳрат қозонгани маълум бўлади.

Монийлик оқими қадимги туркий муҳитдаги алоҳида, ўзига хос бўлган маънавий ва фалсафий жараённинг маҳсулидир. Монийлик оқимининг асосчиси – Моний ибн Фатақдир. Моний ёшлигида кўп саёҳат қилди: Ўрта Осиёда, Ҳиндистонда узоқ вақт яшаб, бу ўлкалардаги маҳаллий динлар, жумладан, брахманизм, буддавийлик ва насронийлик оқимларини чуқур ўрганди. Айниқса, Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудида мустаҳкам илдиз отган зардуштийлик Монийнинг эътиборини кўпроқ жалб қилди. Шу сабабдан ўзи яратишни мақсад қилиб қўйган таълимот учун зардуштийликка таянди. Жумладан, зардуштийликда ҳам, монийликда ҳам оламнинг пайдо бўлиши ва тузилиши ҳақидаги таълимот бир асосга таянади. Бу – Хурмуздда мужассамлашган Эзгулик ва Нурга, Ахриманда (монийликда Шмну) мужассамлашган Зулмат ва Ёвузликдир. Моний яратган таълимотнинг моҳияти шундаки, ҳайвон сўйишни ва унга алам етказишни, олов, сув ва ўсимликларга зиён етказишни ҳаром қилди. Сиддиқлар, яъни Моний мазҳабидагиларнинг тақводорлари ва зоҳидлари ўзларига фарз қилган қонунлар тузди. У қонунларга кўра, одамзод бечорачиликни ихтиёр этиши, ҳирс ва шаҳватни қўпориб ташлаши, тарки дунё қилиши ва мол-дунёдан юз ўгириши, узлуксиз рўза тутиши, имкони борича садақа бериши, бир кунлик овқат ва бир йиллик кийимдан бошқа кўр-қутни ўзига ҳаром деб билиши, жинсий алоқани тарк этиши, халқни даъват қилиб йўлга солиш учун доимо дунёни кезиши керак. “Хуастуанифт”

моний жамоаси аъзоларининг мадҳияси сифатида янграган. Айни пайтда бу асар жамоат аъзоларининг низоми ҳамдир. Бу асарнинг диққатга сазовор томони шундаки, асар монийлик оқимини тарғиб қилишдангина иборат эмас, балки бу оқимнинг келиб чиқиши, туб моҳияти, монийлик қонунларини таҳлил қилиш ва кенг оммага етказишдан иборат бўлган. Монийлик пайдо бўлмасдан олдин, моний жамоасига мансуб бўлгандан кейин гуноҳларини англаган инсоннинг тавба-тазаррулари бу оқимнинг манзарасини тўлиқ намоён қилади. “Хуастуанифтда” Хўрмузд оламнинг ибтидосидир. У эзгулик учун курашга бошчилик қилади. “Хўрмузд Худо бешта худо билан бирга ҳамма худоларнинг поклиги учун иблисларга қарши курашга отланиб, осмондан тушди”. Асарни Хўрмузднинг фаолияти билан бошладан мақсад – оламнинг ибтидоси азалда эзгуликдан иборат эди, олам эзгулик учун яратилган эди, жонзотлар руҳиятида эзгулик ва олийжаноблик ҳукмрон эди, деган ўғитни бош ўринга қўйишдир.

Шмну – “Хуастуанифтда” ёвузлик тимсоли, бу хусусияти билан “Авесто”даги Ахриманни эслатади. “Хуастуанифтда” оламнинг ибтидоси тасвирида Хўрмузд ва Шмну бир-бирига қарама-қарши куч экани таъкидланади. Шмну пайдо бўлгач, нур билан зулмат қўшилиб кетди ва уларни ажратиб бўлмайд қолгандан кейин, Шмну ва яна бешта иблис билан жанг қилиш учун Хурмузд осмондан тушди. Аммо Шмну ўз ишини қилди – инсониятнинг онгини, ниятини иблиснинг қилмиши томон буриб, уларни руҳсиз қилиб қўйди. Руҳсизлик – Худодан узоқлашишга, фақат тана севгиси билан яшашга олиб келади, деган хулоса “Хуастуанифтда” бош ўрин тутаяди.

Монийлик қонунларида руҳий олам бош ўринга қўйилгани бежиз эмас. Моддий олам ёвузлик ва зулматни уйғунлаштиради. “Хуастуанифтнинг” мақсади ҳам битта – одамзоднинг руҳиятидаги нурни, яъни эзгуликни моддий оламдаги зулматдан қутқариш лозим. Моний - бу йўлда нажоткор, унинг қонунлари ҳам эзгулик йўлини кўрсатувчи воситадир. Фақат тавба-тазарру ва гуноҳларни эътироф этиш инсониятни тўғри йўлга солиши мумкин. Шунинг учун ҳам “Хуастуанифтнинг” ҳар бир бўлими сўнгида Моний жамоаси аъзолари илгари қилган гуноҳлари учун тавба қилиб, Хўрмузддан гуноҳларини кечиришини сўрайдилар. Моддий бойликларга ружу қўйиш жамиятда табақаланишни юзага келтириши табиий эди. Ер юзида моддий бойликларни чеклаш ва уларни тана лаззати учун бағишламасдан, Худога бағишлаш, назр қилиш, эҳтиёждан ортигини истамасдан, муҳтожларга инъом қилиши керак, деган ўғит Моний жамоатининг

ўзак ақидаларидан эди. Руҳан покланиш, руҳий уйғоқлик, танага лаззат бағишлайдиган кўнгулхушликлардан ўзни тийиб, Худога хизмат қилиш “Хуастуанифтда” бош ўрин тутган ақидалардандир. “Хуастуанифт” ўз даврининг ёзма адабиёти сифатида бу ғояларни ёйиш ва тарғиб қилишда катта хизмат қилди. Монийлик адабиёти қадимги туркий тилда ижод қилган А普林чур тигин деган шоирни юзага чиқарди. А普林чур тигиннинг иккита шеъри бизга маълум. Биринчиси Тангрига бағишланган мадҳия. А普林чур тигиннинг мазкур мадҳияси тўртликлар шаклида ёзилган ва 12 мисрадан иборат. Ҳар учала банднинг биринчи мисраси иккинчи мисра бўлиб такрорланади. Бу такрор мадҳиянинг нақоротидир. Тангрини шарафлаш, унинг сифатларини кўкларга кўтариш мадҳиянинг асосий мақсади бўлган эди:

Бизим Тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Бизим Тангримизнинг хўблиги жавҳардир, дерлар,
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним,
Жавҳардан-да устун менинг аъло тангрим, алпим, паҳлавоним.

А普林чур тигиннинг яна бир шеъри – дунёвий ишқ, ҳижрон азоблари, ёрнинг таъриф-тавсифи тўғрисида. Шеър йигирма бир мисрадан иборат бўлиб, учликлар шаклида ёзилган. Бундай шеър шакли қадимги туркий адабиётда ноёб ҳодиса.

Ирқ битиги ҳақида сўз кетганда қадимги туркий адабиётда иккита Ирқ битиги борлигини айтиб ўтишимиз керак. Биринчи Ирқ битиги милодий VIII асрнинг охирларида яратилган бўлиб, Урхун ёзувида битилган, шомонлик ва монийлик оқимларининг синкретик ҳолатини ўзида мужассамлантирган. Иккинчи Ирқ битиги IX–X асрларда яратилган бўлиб моний ёзувида битилган, монийлик ақидаларини акс эттиради. Ирқ битиглари туш кўриш ва уни таъбирлаш асосига қурилгани учун Фол китоблари леб аташ ҳам мумкин.

Фол китобларининг яратилишидан мақсад – инсонларнинг руҳан собит бўлиши, жамиятда, инсонлар ўртасида соғлом муҳит яратиш эди. Шу маънода таъбирномаларни фақат фолбин ва таъбирчиларнинг ўйлаб чиқарган уйдирмалари эмас, балки ҳаётий мазмун касб этган қарашларнинг маҳсули деб эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Таъбирчилар Ирқ битигларидаги ғояларни халқнинг ўзларидан олганлар. Дарвоқе, инсоннинг жамиятда тутган ўрни қай тарзда бўлмоғи керак, одамлар ўртасидаги муносабатлар қандай асосларга қурилмоғи керак, одам мартаба, обрў-эътибор, роҳат-

фароғатга эришуви учун нима қилиши даркор, севинч-шодлик одамга қай пайтда ва қай тарзда келади, хасталиклардан фориғ бўлишининг йўллари борми – ана шунга ўхшаш муаммоларга фолбин ва таъбирчилар жавоб излаганлар. Шу каби муаммоларни ҳал қилиш йўл-йўриқлари Ирк битигларининг туб моҳиятини ташкил этади. Мана шу ёдгорликлар Ўзбекистондаги олий ўқув юртларининг филология факультетлари ўқув программаларига ҳам киритилган.

Хеч бир халқ ўз ҳолича ҳаёт кечирмайди. У халқнинг иқтисоди ва маданиятининг ривожланиши учун қўшни давлатлар билан ўзаро алоқалари ҳам аҳамиятга эга. Айтингчи, Турк хоқонлиги ва Уйғур хоқонлиги даврида турк маданияти қай даражада бўлди?

Давлатларнинг ўзини-ўзи изоляциялаши - ҳам иқтисодий томондан, ҳам маданий ва маънавий томондан уларнинг таназзули демакдир. Бизнинг юрт қадимдан Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва кўплаб Шарқ мамлакатлари билан маданий ва иқтисодий алоқа қилиб келган. Иқтисодий алоқалар шубҳасиз, маданий алоқаларга олиб келади. Буюк ипак йўли маданияти бунинг бир мисолидир. Бу маданиятдан Хитойдан тортиб Ғарб мамлакатларигача бўлган кўплаб ўлкалар баҳраманд бўлди. Айниқса Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий ривожидан бу маданиятнинг роли катта бўлди. Албатта бир давлат ўрнига келган давлат аввалгисидан озикланади. Хусусан, турк хоқонлиги ўрнига келган уйғур хоқонлигининг иқтисодий ва маданий ҳаётида кўплаб олға силжишларни кўрамыз. Хусусан турк хоқонлиги даврида буддавийлик қадимги туркларнинг маданий ҳаётидан ўрин ола билмаган эди. Уйғур хоқонлигида эса буддавийлик, монийлик оқимлари мамлакат иқтисодий, маънавий, руҳий ҳаётида муҳим рол ўйнади. Бу оқимлардаги жонзотларга озор бермаслик ақидасига асосан ҳайвонларни қурбонлик қилиш ва гўшт истеъмол қилиш ўрнига деҳқончилик қилиб, гўшт ўрнига гуруч истеъмол қиладиган бўлдилар. Маданий ҳаёт, айниқса, диний маданият ва ёзув маданияти ривож топиши учун катта имконият пайдо бўлди. Бир неча ёзув- туркий-рун, уйғур-турк, суғд ва бошқа қатор ёзувлар айнан уйғур хоқонлигида кенг миқёсда қўлланди.

Юртбоши Н. Назарбаев ўзининг «Қазақстан-2050» йўлланмасида халқнинг минг йиллик тарихига асосланиб “Боқий эл” ғояси асосида жамланиш кераклигини айтган эди. Боқий эл

бўлиш учун ота-боболар орзуси қайси вақтларда пайдо бўлганлигини айтиб ўтсангиз.

Албатта, мангу элэки қадимги туркчасига айтганда “бангу эл”ғоясини илк бор қадимги туркий ёдгорликларда, хусусан, Кул тигин, Билга хоқон ва Тўнжук ёдгорликларида учратамиз. Мангу элғояси Турк хоқонлиги даврида тўсатдан пайдо бўлган эмас. Турк хоқонлиги барпо бўлгунга қадар туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти бирлашув ғоясига асос бўлди. Маълумки, турк хоқонлиги барпо бўлмасдан олдинги Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий тарихи жужанлар (манқуртлар) тарихи билан ҳам боғлиқ. Лекин унга ҳам туркий қавмлар Марказий Осиёнинг турли худудларида хонликларга уюшган, сиёсий жиҳатдан эса тарқоқ ҳолда яшардилар. Турк хоқонлигининг ягона орзуси – табғач давлати асоратидан халос бўлиб, тинчлик ва осойишталикка эришиш, барқарор ва пойдор давлат барпо қилиш эди. Бу сингари давлатни барпо қилиш учун эса, биринчи навбатда, халқнинг тафаккурини озод қилиш, соғлом фикр эгаси қилиш лозим эди. Бунинг учун табғачларнинг маккорлигидан заҳарланган, маънавий тубанлашган турк халқининг онгини, дунёқарашини тамомила ўзгартириш, ўзлигини англаши учун тўғри йўлни кўрсатиш керак эди. “Ўтукан йиш ўлурсар, бангу ил тута ўлуртачисан -Ўтукан ўрмонида ўтирсанг мангу давлатни сақлаб турасан” деб айтади Билга хоқон Кул тигин кичик битигтошида. Билга хоқон турк халқининг йўл кўйган хатоларини кўрсатиб, мангу давлатни сақлаб қолишга ва бунинг учун турк халқи бошбошдоқлик қилмасдан бирлашуви кераклиги уқтирилади. Турк халқининг бошбошдоқлиги мангу элни пароканда қилиши муқаррарлигини Култигин кичик битигининг ҳар бир сатрида уқамиз. Билга хоқоннинг ватанпарвар, ўз халқини ва юртини сақлаб қолиш йўлида катта сиёсатдон раҳбар экани битигтошларнинг ҳар бир сўзида аниқ намоён бўлиб туради. Билга хоқон туркий қавмлар олдидаги хизматларини, мамлакатни оёққа турғазганини айтар экан, бекларнинг хиёнатини, манфаатпарастлигини, халқнинг ўзбошимчалигини яна бир марта таъкидлайди: “Турк беклари, халқи, буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Адашиб айрилганинг(из)ни ҳам бу ерда ёздим. Нимаики сўзим бўлса мангу тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билинг, туркнинг эндиги халқи, беклари, мол- дунёгагина қарайдиган беклар, сизлар гумроҳсизлар. Мен мангу тошга ҳаммасини ўйиб ёздим”. Агар халқ яқдил бўлмаса, ҳар ким ўз

манфаатини ўйлайдиган бўлса, мамлакатнинг парокандалиги, давлатнинг таназзули ана шундан бошланади. Қудратли турк хоқонлигининг парчаланиб кетиши ва охир-оқибат йўқликка юз тутиши бугунги кунда бизга сабоқ бўлиши керак. Мен барча туркий давлатлар ягона давлат бўлиши керак леган гапни айтмоқчи эмасман, балки туркий халқларни бирлаштирадиган ягона ғоя бўлиши керак. Бу – туркий халқлар ўз илдинини ва ўзлигини англашидир.

Ҳозирги давр - давлатларнинг, халқнинг ва миллатларнинг глобаллашув жараёнига юзма-юз бўлган давр. Сизнинг глобаллашув ҳақидаги тасаввурингиз ва фикрингиз қандай?

Глобаллашув жараёни дунё мамлакатларининг иқтисодий, ҳуқуқий, ахбороттомондан бирлашув жараёнидир. Бу жараёнлар албатта ижобий натижаларга олиб келади. Аммо шуниси ҳам борки, глобаллашув жараёни кўп халқларнинг ноёб маданий бойликларини йўқ қилиши ҳам мумкин. Бу яхши эмас. Миллатнинг борлигини кўрсатадиган асосий омил унинг маданий хусусиятидир. Глобализация миллий ўзига хосликка муносабатни, тафаккурни ўзгартиради. Мен ўзбек, умуман туркий халқнинг вакили бўла туриб, глобализация жараёни натижасида келиб чиқадиган ягона маданиятни тасаввур қила олмайман.

Туркий халқларининг турмуш тарзи ўхшаш, лекин бир-биримизни ажратиб турган ёзув, яъни алифбе масаласига нима нима дейсиз. Муштарак маданият йўлида яхши ишлар амалга оширилмоқда, яъни лотин алифбосига кўчиш хусусида сизнинг фикрингиз қандай?

Лотин алифбоси туркий халқларнинг муштарак маданияти йўлидаги муҳим омил, аммо алифбо тилнинг хусусиятларини тўлиқ сақлаши керак. Лотин ёзуви асосидаги ҳозирги ўзбек алифбоси ўзбек тилининг фонетик хусусиятларини тўлиқ ифода қила олмайди жумладан. ўзбек тилидаги мавжуд сингармонизм ходисаси алифбода акс этмаган, бундан ташқари алифбо мукамал эмас. Жуда шошма-шошарлик билан 4-5 та одам алифбо масаласини ҳал қилган. Бунинг устига бир асрда алифбо тўрт марта алмашди. Бу ҳам яхши эмас. Алифбони ҳали такомиллаштиришимиз керак. Агар қадимги туркий-рун алифбоси билан солиштирадиган бўлсак, бу алифбонинг туркий тил товуш тизимини мукамал ифода қилган алифбо эканига гувоҳ бўламиз. Бугунги кунда лотин алифбосини ана ўша алифбога яқинлаштириш учун, лотин алифбосини анча такомиллаштириш керак.

Сизни бугунги кунда қандай мавзулар ўйлантиради?

Бугунги кунда мени маънавий жараён ўйлантиради. Бугунги авлоднинг ўтмиш маданиятга биров беписанд муносабатда бўлаётганимени ташвишга солади. Бунга албатта мактаб учун ёзилаётган дарсликлар ҳам айбдор деб биламан. Бу – муаммонинг бир томони. Иккинчидан, бугунги авлод хорижий тилларни, хусусан инглиз тилини ўрганишга астойдил бел боғлаган ва яхши натижаларга эришяпти. Бу қувонарли ҳол. Аммо бугунги куннинг зиёли одами ғарб тилларидан биттасини ва шарқ тилларилан биттасини билиши шарт. Бизнинг зиёли ота-боболаримиз ўмишдашундай қилганлар-ку. Қолаверса, фақат инглиз тилининг ўзи билан чегараланиб қолиш катта натижага олиб келмайди, катта лавозимга эришиш воситаси бўлиб қоляпти, холос.

Туркий маданиятнинг ривожланиши йўлида қилаётган тадқиқотларингизни айтинг.

Бу борада «Турк хоқонлиги» «Руҳиятдаги нур муроди», «Ўзбекистоннинг кўҳна турк-рун ёзувлари» каби китобларим бор. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида истифода этилган бача ёзувларни йиғяпман. Келгусида ҳамма ёзувларни жамлаб атлас нашр қилдирмоқчиман.

Бугунги кунда Қозоғистонда «Маънавий янгиланиш» дастури бўйича ҳар хил тадбирлар ўтказилмоқда. Бизнинг икки халқимизнинг маданияти ва маънавий бойлиги бир эканлиги аниқ. Бу алоқаларни янада кенгроқ ривожлантириш учун яна нима қилиш керак деб ўйлайсиз?

Ҳозир Ўзбекистонда ҳам маънавият масаласи анча йиллардан бери давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Маънавий- маърифий тадбирларни биргаликда ўтказиш мумкин. Биринчидан, Қозоғистон олий ўқув юртларидан Ўзбекистонга, Ўзбекистон олий ўқув юртларидан Қозоғистонга талабалар алмаштириб ўқитишни амалда жорий қилиш керак. Иккинчидан, илм одамлари биргаликда илмий лойиҳалар устида ишлашлари керак. Зотан маънавий бойликларсиз халқнинг ўтмиши ҳам, келажаги ҳам ғариб.

Профессор Насимхон Раҳмоновнинг асосий илмий ишлар рўйхати

I. Китоблари

Тошга битилган китоблар. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1983, 24 б.

Инсон руҳининг садоси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1986. 28 б.

Қадимий ҳикматлар (тузувчи Н. Раҳмонов). Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 432 б.

Култигин ёдномаси поэтикаси (“Ўлмасобидалар” таркибида). Тошкент. “Фан”, 1989, 92 б.

Битиглар оламида. Тошкент, “Фан”, 1990. 42 б.

Кўхна битигтошлар. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 112 б.

Читтигул (тўплаб нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи Н.Раҳмонов). Тошкент. “Ўқитувчи”, 6,5 б.т 1992. 96 б. Ҳаммуалифлар Й.Султонов, Ш.Турдимов.

Турк хоқонлиги Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. 132 б.

Turk Dunyasi Edebiyati, I-II cilt TICA Ankara, 2002. Ҳаммуалифлар Б. Қосимов ва бошқалар. I cilt -313 б.; II cilt -332 б.

Рухиятдаги нур муроди Абдулла. Тошкент, Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002, 142 б.

Ўзбек мумтоз адабиётни намуналари. I жилд, Тошкент, “Фан”, 2003, 332 б. Ҳаммуалиф Ҳ.Болтабоев.

Ozbek mumtoz adabiyoti namunalari (Toldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri) 1 jild, FAN, 2005. 348 б.

Ўзбекистоннинг кўхна туркий - рун ёзувлари. Тошкент, “Фан”, 2003 68 б.

Ўзбек мумтоз адабиётни намуналари, II жилд, “Фан”, 2007. 352 б.

Олгун ёруғ. 1-китоб. «Фан», 2009, 248 б.

Ўзбек тили тарихи (дарслик). Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. 224 б. Ҳаммуалиф Қ.Содиқов.

Маданиятшунослик (ўқув қўлланмаси). Тошкент. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2011, 216 б. Ҳаммуалиф М.Абдураҳмонов.

Олгун ёруғ. 2-китоб. «Mumtoz Soz», 2013, 326 б.

Тарихий хотира ва шахс маънавий камолоти. “Истиклол нури», 2013. 148 б. (ҳаммуалифлар М.Абдураҳмонова ва бошқ.).

Маданиятшунослик (қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 248 б. (ҳаммуалиф М.Абдураҳмонов).

Профессор Насимхон Раҳмоновнинг асосий илмий ишлар рўйхати.

Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. «Mumtoz Soz», 2016. 112 б.

Ўзбек адабиёти тарихи. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг биринчи ярмигача (ўқув қўлланмавси), Тошкент, Сано-стандарт нашриёти, 556 б.

II. Мақолалари

1980

Култигин ёдномасида аллитерация // Адабий мерос, 1980, №1

1981

Култигин ёдномасида адабий этикет // Адабий мерос, 1981, №3

1983

Култигин ёдномасида бадий санъатлар // Адабий мерос, 1981, №3

Ёзув – тарихсадоси // “Гулхан” ж., 1983, №12

Совет туркологиясида дадил кадам // ЎзАС, 1983, 19 август

Меросдаёзоз // “Ойдин” газетаси, 1983, декабрь

1985

Ирк битиги // Адабий мерос, 1985, №3

Ирк битиги ва скифлар маданияти // Адабий мерос, 1985, №3

Туркий ёзма адабиёт ва оғзаки эпик аъёналар муносабатига доир // Адабий мерос, 1985, №3

Култигин ва Билга қиссаси // Гулистон, №4

Луғатчилик – машаққатли иш // ЎзАС, 1985, 11 октябрь

“Қуштили”нинг тадқиқи // ЎзАС 1985, 4 декабрь

1986

Маънавий етуклик сабоқлари // ЎзАС, 11 апрель

Қадимгит уркий ёзувлар // ЎзАС, 1986, апрель

Тошга битилган ёзувлар // “Қишлоқ ҳақиқати” г., 1986, 27 ноябрь

1987

Фольклоризм ва мифологизация – қадимги туркий адабиёт асоси // Адабий манбашунослик, 1987

Ибратли китоб // Гулистон. 1987, №4

Адабий жойлар тадқиқи // “Ўқит. газ.”, 1987, 11 март

Некоторые суждения о памятнике Суджи // Тезисы докладов науч.конф. Самарканд, 1987

Маросимлар ва одатлар // ЎзАС, 1987, 4 сентябрь

Взаимоотношения древнетюркской литературы и фольклора // Сб. науч.конф. посв. 90 летию М.Ауэзова, Алма-ата, 1987, сентябрь

Қадимият садолари //ЎзАС, 1987, 3 июль
К вопросу о регионально-генетических и фольклорных связях тюркоязычных народов Советского Востока // Адабий мерос, 1987, №3. Ҳаммуаллиф Х. Эгамов

1988

Сабоқ // “Ёшлик” ж., 1988, №9

1990

Об изучении древнетюркской литературы с тюркскими эпосами в сравнительном аспекте // Всесоюзная научно-теоретическая конф. «Изучения нац. лит. на совр. этапе», Махачкала, 4-5 октябрь, 1990
Бемиллий байналмилал тарбия бўладими? // “Ўқит.газ.”, 1990, 13 октябрь.

1991

Битиглар шаҳодати // “Мулоқот” ж., 1991, №5
“Мен Буддаман, мен кутқарувчиман” // “Мулоқот” ж., 1991, №12
Тухфа // “Ёш ленинчи” газ., 1991, 9 февраль.
Эзгуликнинг йўли // “Халқ сўзи” г., 1991, 8 август.
Эзгулик нурлари //ЎзАС, 1991, 6 сентябрь.

1992

Тарихингдир бир жаҳон // Мулоқот” ж., 1992, №1
Меросимизнинг иккинчи умри // ЎзАС, 1992
Туганмас дардлар //ЎзАС, 1992, 3 апрель
Маънавият ва илм-фан эътибордан четда қолмасин // “Халқсўзи” г., 1992, 22 октябрь
Битиглар маданиятимизни шонаси // “Тошкент оқшоми” г., 1992, 4 ноябрь
“Малик ул-калом” шоир // “Тошкент ҳақ-ти” г., 1992, 6 июнь

1993

“Номаълум ёзув” тақдири // “Халқ сўзи” г., 1993, 7 август, Ҳаммуаллиф Э.Ртвеладзе
Туғён // “Маърифат” г., 1993, 20 февраль.
Қадимги турк хоқонлиги // “Ипак йўли” г., 1993, 20 январь

1994

Иссиқ ёзуви // “Мулоқот” ж. 1994. № 11-12.
Мумтоз адабиёт муаммолари (давра суҳбати) //ЎзАС, 1994, 20 май

1997

Тошга битилган қонунлар // “Қонун ҳимоясида” ж., 1997, №5
Хун давлатида қонун, жиноят ва жазо // “Қонун ҳимоясида” ж., 1997, №12

Профессор Насимхон Раҳмоновнинг асосий илмий ишлар рўйхати.

1998

Урхун-енисей ёдгорликларини нашрга тайёрлаш принциплари\“Адабий мерос”, 1998, №1-2

Қонунчилигимиз ўтмишидан айрим лавҳалар\ Қонунчилигимиз ўтмишидан айрим лавҳалар, 1998, №9

1999

Ёзув тарихи – халқнинг тарихи демак\ “Ўзбек овози” г., 1999, 23 январь

Кўхна Кува битиглари \ “Ўзб.овози” г., 1999, 18 март

Яна бир Кува битиги ҳақида \ “Ўзб.овози” г., 1999, 10 июнь

Зино ва жазо \ “Қонун ҳимоясида” ж., 1999, №10

Эски турк обидаларида ўғузлар (турк тилида) \ “Усмонли дунёсида билим ва таълим”, 1999, Анкара

2000

Фарғонанинг туркий ёзувлари \ “Ўзб.овози” г., 2000, 22 январь

Маънавият ва мерос \ “Фидокор” г., 2000, 16 март

Попдан топилган ёзув \ “Ўзб.овози” г., 2000, 2 май

Қотиллик ва жазо \ “Қонун ҳимоясида” ж., 2000, №4

Пора ва жазо \ “Қонун ҳимоясида” ж., 2000, №11-12

Новые находки Ферганы \ “Ош - 3000”, том 3, Бишкек, 2000

2001

Зардушт ва Моний \ “Ўзб.овози” г., 2001, 26 аарель

Авесто”нинг пайдо бўлиши \ “Ўзб.овози” г., 2001, 2 май

“Сенга эришган бахтлидир” \ “Қонун ҳимоясида” ж., 2001, №7

Ҳақиқатваэркинликбайрами \ “Қонун ҳимоясида” ж., 2001, №8

“Авесто”: замин ва тан демакдир \ “Ўзб.овози” г., 2001, 25 сентябрь

Рухиятдаги нур муроди \ “Шарқ юлдузи” ж., 2001, №3

2003

Скифлар тўғрисидаги афсоналар \ “Шарқ юлдузи” ж., 2003, №2

Тюркские письма Ферганской долины \ Ж. “Туркология”, 2003, №3, Туркистан (Казахстан)

2004

Сохталиқнинг умри қисқа \ “Фидокор” г., 2004, 20 январь

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2004, №2

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2004, №3

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2004, №4

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2004, №5

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2004, №6

Некоторые суждения о тюркской рунологии \ Журнал «Туркология», 2004, №1, Туркистан (Казахстан)

2005

- Китобатчилик кўзгуси \ "Маърифат" г., 2005, 2 февраль
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №1
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №2
Важный источник в тюркологии \ Ж."Туркология", 2005, №1, Туркистан (Казахстан)
Огромное событие в культурной жизни Казахстана \ Ж. "Туркология", 2005, №2
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №3
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №4
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №5
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2005, №6
Мухим қўлланма \ "Маърифат" г., 2005, декабрь

2006

- Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2006, №1
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2006, №2
Некоторые особенности зачинов орхонских памятников \ Ж. "Туркология", Туркестан (Казахстан), 2006, С.3-7.
Взаимосвязи орхонских памятников и тюркских эпосов \ межд. тюрк. конгресс: современная тюркология: теория, практика и перспектива, Туркестан, 2006
Филология фанлари бўйича диссертацияларнинг ахволи \ ОАК "Бюллетени", 2006, №6

2007

- Тил тақдири – миллат тақдири \ "Тафаккур" ж., 2007, №1
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №1
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №2
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №3
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №4
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №5
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2007, №6
Ислом ва Марказий Осиёдаги диний қадриятлар \ "Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси" мавзуидаги конференция маърузаларитезислари. Тошкент-Самарқанд, 2007, 158-159-бетлар

2008

- Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2008, №1
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2008, №2
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2008, №3
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2008, №4
Олтун ёруғ \ "Ўзбек тили ва адабиёти" ж., 2008, №5

Профессор Насимхон Раҳмоновнинг асосий илмий ишлар рўйхати.

Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2008, №6
Филология фанлари бўйича диссертацияларнинг ахволи тўғрисида\ ОАК
“Бюллетени”. 2008, №1
Филология фанлари бўйича ҳимоя қилинаётган диссертацияларнинг айрим
муаммолари \ ОАК “Бюллетени”, 2008, №2

2009

Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2009, №2
Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2009, №3
Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2009, №4
Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2009, №5
Олтун ёруғ\“Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2009, №6
Эзгулик қарвони\“Ёшлик” ж., 2009, №2
Некоторые вопросы жанров древних письменных памятников \ Илмий
хабарнома. Научный вестник. – 2009, 3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур
номидаги Андижон давлат университети. Андижон, – 2009, 71–74–бетлар.
“Золотой блеск” и древнетюркский литературный язык \ Третий
Международный тюркологический конгресс, Туркестан (Казахстан), 2009,
17–19 мая

2010

Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2010, №1
Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2010, №2
Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2010, №3
Олтун ёруғ \ “Ўзбек тили ва адабиёти” ж., 2010, №4
Ихтисослашувни қачон бошлаган маъкул\«Хуқук ва бурч» ж. 2010, №6
Нўм битиги\ «Хуқук ва бурч» ж. 2010, 11 сон.
Нўм битиги\ «Хуқук ва бурч» ж. 2010, 12 сон.
Журналистлик масъулият, истеъдод ва қобилият мужассамлашувидир \
«Ишонч» газетаси, 2010 йил, 11 декабрь
Илм англашни талаб этади. \ Дунё ва давр” газетаси, Наманган, 2010, 30
декабрь

2011

Тарихий давр манзараси.\ ЎзАС газ., 2011 йил, 7 январь
Қамолот дарёсининг бебаҳо инжуси\«Хордиқ» газетаси, 2011 йил 3 февраль\
Ўзбекистонда ахборот ва сўз эркинлигини таъминлашнинг ёрқин
йўли.\ЎЗМУхабарлари, №1, 2011.
Теран фикрлар талқини \ “Моҳият” газетаси, 29 апрель 2011
Тўғри матн яратиш масъулияти. \ ЎзАС, 30 апрель 2011 йил
Журналистика ривож – замон талаби.\ “Ишонч” газетаси, 2011 йил 2 июль.
Тарих қаъридан таралган шуъла.\ Ишонч” газетаси, 2011 йил, 18 август.

2012

Энг буюк кашфиёт экан мухаббат \\\ Гулистон” журнали, 2012, 5 сон
Топиниб яшамоқ буюк саодат \\\ “Ишонч” газетаси, 2012, 25 декабрь.
Э.Р.Тенишев - исследователь “Золотой блеск” \\\ Казань, 2012. В.Сб.:
“Академик Э.Р.Тенишев и тюркский мир”. Стр.6-12.
Н.Ф.Катанов и его роль в изучении древнетюркской литературы \\\ Профессор
Н.Катанов және түркітану мәселелері (халықаралық ғылыми-теориялық
конференция материалдары), I бөлім. Орал, 2012. Стр.153-160

2013

Туйғулар таровати. \\\ ЎзАС.2013, 20 март.
“Олтун ёруғ” шуъласи \\\ “Китоб дунёси” газетаси, 2013, 8 май\
История тюркских языков – урок для развития национальных языков. \\
Сборник тезисов Международной научно-практической конференции на тему
«Государственный язык в эпоху глобализации». Шымкент, 2013, с.9-10
Проблемы взаимоотношения литературного языка и диалектов в «Алтун
яруг». \\\ Международный тюркологический симпозиум, посвященный
памяти выдающегося тюрколога академика РАН Э.Р.Тенишева. 16-18
октября 2013 года. Сборник статей. Стр. 82-85, Казань, 2013
Особенности архаического мышления в разных жанрах \\\ «Тюркологическое
искусствознание: проблемы и перспективы». Тезисы III Международной
научной конференции. Баку, 2013, с.25-28.

2014

Ёзма манбаларда Наврўз (Ўзбек, рус, инглизтилларида) \\\ Мозийдансадо,
2014, 1-сон.
Следы манихейства в «Алтун яруг \\\ Материалы международной научной
конференции «Актуальные проблемы современного монголоведения и
алтаистики» 10 -13 ноября 2014 г. Элиста, 2014. С. 470-472.

2015

Ozbekistondaki Cocuk oyunlarining bazi ozellikleri \\\ Eskisehir/Turkiya, 2015,
s.192-193.
Некоторые проблемы периодизации истории тюркской литературы//
“Литература и художественная культура тюркских народов в контексте
Восток-Запад”. Материалы Международной научно-практической
конференции. 14-17 октября 2015 г. Казань. С. 429-434.
Шарқ она одо бўғитлари \\\ “Кутадғу билиг”га сўнг сўз. Тошкент. Таржимон
Ф.Равшанов. 2015
Буюк зафар кўшиғи \\\ “Шарқ юлдузи” журнали. 2015, №3
Уллы женгис қосығы (қорақалпоқ тилида) // «Эркин Қарақалпақстан» газ.,
2015 йил 25 август

Профессор Насимхон Раҳмоновнинг асосий илмий ишлар рўйхати.

Некоторые вопросы ритмики орхонских памятников \ \ ФарДУ. Илмий хабарлар. 2015, №3, С. 35-39

2016

Аждодлар сабоғи – авлодлар мулки \ \ «Шарқ юлдузи» ж. 2016, №3, Б. 16-18
Алишер Навоий адабиётни қандай даврлаштирган эди? // “Алишер Навоий ва ХХІ аср” республика илмий-назарий анжумани, Тошкент, 2016 йил, 23 май, 10-15-бетлар

Ватан ва комил инсон \ \ “ЎзАС” газ., 2016 йил, 22 июль

Адабиёт – даврнинг акс-садоси \ \ Шарқюлдузи” ж, 2016, №6

Она тилини ҳимоя қилиш Ватанни ҳимоя қилиш билан баробардир \ “Китоб дунёси” газетаси, 2016 йил 26 октябрь

Некоторые суждения о «чагатайском языке» и «чагатайской литературе» \ \ Литература и художественная культура тюркских народов в контексте ВОСТОК-ЗАПАД. Материалы Международной научно-практической конференции. 17-18 ноября 2016 г.

2017

“Тарихий шахслар ва давлатчилик ғояси” \ \ Алишер Навоий ва ХХІ аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент, 2017, 133-137-бетлар. 8 февраль

Тафаккур озук аси – мутолаа (давра сухбати) \ \ Маърифат” газ., 2017 йил 23 август, № 67

Туркологияда дадил қадам \ \ ЎзАС, 2017 й., 27 сентябрь, №39

N. Rahmanov. Turk-run Abidaları Orneginde Eski Turk Diyalekti ve eski Turk Edebi Dili Meselesi \ \ Халықаралық Түркі академиясы «Ұлы Дала» II гуманитарлық ғылыми форумының материалдары (екінші бөлім), Астана: «Ғылым» баспасы, 2017 –415-420-бет

Abulgazi ba Nadurxan turk saning qoruucisi \ \ “Туркология” ж., Баку. 2017, №3, 11-13-б.

Туркологияга йўл кўрсатган асар \ \ “Филология масалалари” ж., 2017, №4. Б. 3-9

2018

Такдир битиги \ \ ЎзАС газ. 26 январь 2018

Мингйиллик туман кунлик ёзувим \ \ “Шарқ юлдузи” ж. 2018 №2

Жер бетінде желдей ұйтқыған ақын (қозоқча) \ \ “Егемен Қазақстан” газ., 2018 й., 27 апрель

Чинор турар ғолиб ва мағрур \ \ Адабиёт газетаси 2018 й. 25 май

Туркий халқлар сеҳрли эртақларида эврилиш (метаморфоза) ва унинг мифологик сюжетлар билан муносабати \ \ “Ўзбек фольклоршунослигининг долзарб масалалари” тўплами. 2018

ДИНИЙ ОҚИМЛАР ВА ТУРКИЙ ЁЗМА АДАБИЁТ
RELIGIOUS MOVEMENTS AND TURKIC WRITTEN LITERATURE

Насимхон РАҲМОНОВ*

Түйіндеме

«Oltun Yorug» («Алтын жарық») Авестамен байланысты және IX-X ғасырдағы түркі халықтары әдебиетінің әдеби және мәдени салаларында маңызды рөл атқарады. «Алтын жарық» жазба ескерткішіндегі Зеруана мен Гордың мифологиялық бейнесі Авестаның мазмұны туралы жаңа парақтарын ашты... Мақалада зороастризм және буддизм арасындағы сәйкестіктер келтірілген. Әрбір құдай, әулие және рухтың өз функциялары бар, бірақ барлық құдайлар заңдарды Ұлы Алтын жарықтың өзі үшін ерекше ерекшеліктерге ие екендігін біледі. Алтын жарыққа Кавсия есімі қалай берілгеніне қатысты әртүрлі пікірлер бар. «Алтын жарық» Авестадағы мифтік суреттер туралы жазушының көзқарасын қамтиды. «Алтын жарық» эпосы Индраның дүниеге келуімен басталады. Индра - мифологиялық ғарыштан нақты әлемді құру болып табылады. Индрада - қараңғы және жарық, түн және күн, өмір мен өлім, екінші космогония сахнасы ұсынылған. Ригведа да автор Авеста мен Ригведа негізіндегі мифологияға негізделген шындықты сипаттайды, онда Авеста жетекші рөл атқарады.

Түйінді сөздер: Мунизм, буддизм, Зороастризм, түр, ескі түрік тілі, космогониялық мифология.

Summary

This article speaks about literary work “Oltin Yorug” (The Golden Light) which plays very important role in cultural and literary environment of Turkic people in IX-Xth centuries. The author of the article speaks about relation of this workmanship and “Avesto”. He investigates commonality of meaning and function of mythological images of

* Филология фанлари доктори, профессор, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат узбек тили ва адабиети университетининг узбек адабиет тарихи ва матншунослик кафедраси. Тошкент-Ўзбекистон.

Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Nauai, Department of the History of Literature and Textology. E-mail: nasimhon_r@mail.ru

Zervan and Khormuzd from “Golden light” and images of “Avesto”. The harmony between Zoroastrian and Buddhist doctrines found its reflection in the article. All the gods, the masters, helping spirits in “Golden Light” have their own responsibilities, among all of them only Khormuzd has the right to bring true and legitimate law to the God of gods, which is the khan of Buddha. Khormuzd is the main hero of “Golden Light”. Author shares with us about his opinion of how Khormuzd’s name Kavsikia came about, how mythological images of “Avesto” found their reflection in “Golden Light”. The article focuses on the fact that the dualistic space started in mythology of “Golden Light” after the birth of Khormuzd’s second name Indra. Indra’s main task was to create a real world out of mythological one. Indra brought into the world darkness and light, day and night, life and death. The second cosmogony stage is clearly shown especially in “Rigveda” the Veda’s connected with Indra. Taking this and other facts into account we can say that ancient Indian mythology and “Avesto” are connected, both of them began with the emerge of Vedas, the dualistic vies started with the birth of Khormuzd and Akhriman. Finally, image of Indra was the basis for all of these.

Key words: Manixeizm, Buddhism, Zoroastrism, genres, ancient Turkic language, Indian literature, cosmogonic mythology.

Исломгача яратилган ёзма обидалар орасида монийлик оқимидаги шеърлар, “Хуастуанифт” (ёки “Монийларнинг тавбаномаси”) буддавийлик оқимига мансуб “Майтри смит”, “Олтун ёруғ” (яъни олтин сингари нур) ҳамда кўплаб буддавийлик ва монийлик махмунидаги турли жанрларга мансуб матнлар ҳамма даврда ҳам Марказий Осиё туркий халқларининг ижодий маҳсули бўлиб қолган. Мазкур адабий ёдгорликлар орасида “Олтун ёруғ” достони диққатга сазовор бўлиб, бир неча асрлар давомида Туронзаминда маънавий муҳитнинг барқарорлашувида катта хизмат қилди. Асар буддавийлик оқимига мансуб бўлиб, кашф этилган илм сифатида халқнинг шуурий изланишлари, эътиқод бутунлиги орқали пайдо бўлган. Асар туркий тилли халқлар орасида эътиборга молик асар бўлгани учун ҳам X–XVIII асрлар давомида ўн марта кўчирилган ва шарқдаги кўп тилларга таржима қилинган. “Олтун ёруғ” асари ўз даврида буддавийликка эътиқод қилувчи қавмлар орасида кенг тарқалган. Бу асар улар эътиқод қиладиган буддавийлик қонунларидан иборатдир. “Олтун ёруғ” мазмунан ва моҳиятан буддавийликнинг махаяна мазҳабига оиддир.

“Олтун ёруғ” мифологияси Ўрта Осиё халқлари мифологияси билан уйғунлигини исботловчи далиллар асарнинг ўзида кўп. Жумладан, “Авесто”даги Зерван ва Хўрмузд мифологик образларининг маъно ҳамда вазифалари “Олтун ёруғ”да учраши бу қарашларимизнинг

бир далилидир. Демак зардуштийлик билан буддавийлик ақидалари ўртасида, уйғунлик бор эди деб айтиш мумкин.

Зерван (ёки Азруа) илк бор “Олтин ёруғ”нинг биринчи китобида (17-саҳифасида) учрайди. Асарни қадимги хитойчада қадимги туркий тилга ағдарган таржимон Нўмчи Танвасин “Азруа, Хўрмузднинг барҳаётлиги билан (уларнинг) пойида сажда қилган, Астравастристки тангрилар иззатлаган ибодатхоналарга таъзим қиламан”, дея Будда билан бир қаторда Зерван ва Хўрмуздни ҳам улуғлайди (1-китоб, 22-23-сатрлар).

Асарда “барҳаёт” Зерван ва Хўрмузд Тангрилар тангриси бурхондан кейин мавқе эгаллаган тангрилардир. Юқоридаги парчада биринчи китоб таржимони Нўмчи Танвасин муаллим Зерван билан Хўрмуздга таъзим қилишини баён этмоқда. Асарнинг кейинги саҳифаларида Зервандан кўра, Хўрмузд фаол мифологик образ сифатида кўринади. Унинг сифатлари кўп: Тангриларнинг қудратлиси, тангрилар хони, бўдисатв ва ҳ.

“Олтун ёруғ”даги барча тангрилар, махаранчлар, ёрдамчи руҳларнинг ўз вазифаси бор. Аммо барча тангрилар орасида Хўрмуздгина Тангрилар тангриси бурхонга (яъни будда хонга) мазмундор, чинакам нўмни – қонунни етказишга қодир “Кейин кўк осмон хазинаси (бўлган) бўдисатв Зерван, Хўрмузд, тўрт махаранч тангрилардан, яна ҳамма Тангри(ларнинг) тангри тангриси бурхондан бундай мазмундор, йўлга соладиган нўм ёрлиғини эшитгач, (улар) ўтирган ўринларидан туриб, (ҳаммаси) бирдай ўнг елкаларидаги тўнларини ечиб, қафтларини қовуштириб, тиз чўкиб, чексиз ҳурмат билан Тангри тангриси бурхон оёқларига таъзим қилиб, Тангри(лар) тангриси бурхонга шундай деб ўтинадилар” (27-б). Хўрмузд ўз қудрати туфайли Тангрилар тангриси бурхоннинг эътирофига сазовор бўлган, Хўрмуздда бурхоннинг қудратигатенг қудрат бор. “Кейин шу вақт Тангри(лар) хони Хўрмузд тангри ҳамма тангрилар жамоати билан, Ганг дарёси маликаси, яна ҳамма улуғ жамоат билан комил, доно, билимли Тангри(лар) тангриси бурхоннинг ўша нур сочаётган алангасини ҳис қилди, ҳаммасини тангри бурхон (деб) топди” (2а). Бурхон Хўрмуздни Кавсия деб атайди. Кавсия – душманлар ва иблислар устидан ғолиб бўлган, момақалди роқ ва уруш тангриси Индранинг иккинчи номидир.

Шу ўринда “Олтун ёруғ”га “Авесто”даги мифологик образлар қай тарзда кириб келгани мавҳум бўлиб қолмаслиги учун баъзи

кузатишлар ҳақида тўхталамиз.

Аввало, Хўрмузднинг ҳинд мифологиясидаги ўхшаши тангри Индра ҳақида. Индра туғилиши билан қадимги ҳинд адабиётида космогоник мифологиянинг иккинчи босқичи бошланган (биринчи босқичи азалда оламнинг яратилишига оид мифлардан иборат)¹ Дуалистик фазо айнан Индра туғилгандан кейин бошланган (Хўрмузд билан Ахриман туғилгандан кейин дуалистик қараш бошланганига эътибор берайлик). Индранинг асосий вазифаси мавжуд оламдан реал оламини пайдо қилишдан иборатдир. Индра оламга зулмат ва нурни, кун ва тунни, ҳаёт ва ўлимни олиб келади. Иккинчи космогоник босқич айнан “Ригведа”да аниқ акс этган.³ Ана шу далилларга таянган ҳолда “Авесто”га асос бўлган мифология билан “Ригведа” (II минг йилликнинг иккинчи ярмидан кейин яратилган деб тахмин қилинади), ёки айтиш мумкинки, қадимги ҳинд мифологияси ўртасидаги алоқалар ведалар пайдо бўлган даврдан бошланган. (Веда – “муқаддас билим”, Ригведа – “муқаддас билимлар мадҳияси” демакдир). Тарихий муносабатлар “Авесто”даги мифология билан ведалардаги мифологиянинг қариндошлик алоқаларини ўрганишга имкон беради.

“Ригведа” билан “Авесто”нинг тили, жумладан, поэтик нутқнинг яқинлиги тадқиқотчиларнинг диққатини тортган. Ҳар икки ёзма ёдгорликдаги мифологик асос ҳам бирдир – иккаласи ҳам арийлар мифологиясидан озикланган. Аммо диний тизим “Авесто” ва “Ригведа”да фарқли бўлгани учун ҳар иккаласида ҳам бу тизим ўз тараққиёт йўлидан кетди. Тил ва мифологик мероснинг ҳар иккала манбада бирлиги айрим сўзларнинг маъно ва вазифалари солиштирилганда маълум бўлади. “Ригведа”да deva – “Авесто”да daeva сифатида талаффуз қилиниб, биринчисида “худолар” маъносини, “Авесто”да эса бу сўз “иблислар” маъносини билдиради. “Авесто”да ahura сўзи “Ригведа”да asura деб айтилади ва биринчисида фақат худоларни (масалан, Ахурамазда ёки Хўрмузд) билдирса, “Ригведа”да худолар (масалан, Митра, Варуна каби) нинг эпитети вазифасида қўлланади.

“Ригведа” билан “Авесто”нинг мифологик қаҳрамонлари ўртасидаги умумийлик шуни кўрсатадики, исмларнинг лингвистик

¹Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Елизаренкова Т.Я. “Ригведа” – великое начало индийской литературы и культуры. – “Ригведа” китобида (М.: “Наука”, 1989, 496-бет).

жихатдан бирлиги, қолаверса, ҳар иккаласида вазифа ва сюжет жихатидан ўхшашлиги улар ўртасидаги қариндошлик алоқаларидан далолат беради. “Ригведа”да - Yama, “Авесто”да – Yima, “Ригведа”да – Vata, “Авесто”да – Vita, “Ригведа”да – Vayu, “Авесто”да – Vayu ва ҳ. исмларда айнан шуни кўриш мумкин.

“Ригведа” ва “Авесто” икки диний тизимга мансуб бўлса ҳам, иккаласи учун умумий бўлган культлар бор. Жумладан, олов култи ҳар иккаласида заминда қурбонлик куйдиришни, осмондаги қуёш ва бошқа самовий илоҳларга оид ҳамма хусуиятларни қамраб олади; ёки муқаддас ўсимликлар култи тўғрисида маълумот берилганда, ҳар иккала манбада ҳам бу ўсимликлардан боқий умр ато қиладиган ичимлик тайёрланиши тўғрисида сўз кетади. Шунингдек, ҳар иккала манбада мадҳия–ибодатлар ҳам умумий мазмунга эга.

Умуман олганда, ҳар иккала халқнинг ёзма ёдгорликларини жалб қилган ҳолда, умумий мифологияни ўрганиш келгусида амалга ошириладиган вазифалардан биридир. “Олтун ёруғ”даги Зерван ва Хўрмузднинг мифологик асосини ведалардан, хусусан, “Ригведа”дан бошлаш масалага кўп ойдинлик киритади.

“Олтун ёруғ”да бурхоннинг эътироф этишича, Хўрмузд жамики инсонларни қилмишлари, гуноҳлари учун пушаймон қилдириб, тавбага олиб келади. У, инсонларни ёвуз қилмишларидан поклагин, деб бурхондан илтимос қиладди (26). Хўрмузднинг бу ишини Тангрилар тангриси маъқуллайди ва жамики инсоният гуноҳларидан покланиши учун қандай амалларни бажариш лозимлиги тўғрисида Хўрмуздга йўл–йўриқ беради. Бу амаллар – ҳамма бурхонларга таъзим қилиш, яъни иззат–хурмат қилиш, зехни очилганларга таъзим қилиш, махаяна таълимотини тарғиб қилувчиларга таъзим қилиш ва ҳоказолардан иборат. “Олтин ёруғ”нинг тузилиши ҳам “Авесто”ни эслатади. “Авесто”да Зардушт Хўрмузддан қонун сўрагани ва Хўрмузд Зардуштга жавоб берган каби, “Олтин ёруғ”да Хўрмузд бурхондан турли нўмлар – қонун–қоидалар, йўл–йўриқлар сўрайди.

Зерван, Хўрмузд, уларнинг атрофига йиғилган барча тангрилар инсониятнинг халоскори, муҳофаза этувчиси бўлиш билан бирга, “олтун нур”ни – буддавийлик ақидаларни ёювчилардир. Бу нурга итоат этиб, унинг йўл–йўриғидан юрадиган юртнинг подшоҳи “биринчидан, соғ–саломат, хавф–хатарсиз бўлади, иккинчидан, умри узун бўлади, учинчидан, лашкарининг куч–қудрати ошиб кўпаяди, душманлари бўлмайди, тўртинчидан, эл–улус шод–хуррам, тўғри, қонун–қоида бўйича яшайди” (33 а,б).

Бу ваъда эмас, балки амалга ошиши мумкин бўлган ҳақиқатдир. Қолаверса, ҳақиқат фақат шундан иборат эмас. Бурхоннинг ўғитлари, Зерванга, Хўрмуздга ва тангрилар орқали берган ўғити юртни, инсонларни маънавий томондан соғлом қилади, молпарастлик иллатидан халос қилади, иллатлардан халос бўлишнинг маҳсули сифатида инсонлар бир-бирларига меҳр-оқибатли бўладилар. Хукмдорга ўзининг халқи, атрофдаги душманлар ҳам совға-салом келтириб дўст тутинадиган бўладилар, бунинг натижаси ўлароқ шон-шуҳратга эришадилар, ўзлигини намоён қиладилар, ҳамманинг иззат-ҳурматиغا сазовор бўладилар. Подшоҳдан тортиб халқигача узоқ умр кўрадилар, тинч-омон яшайдилар (35 а,б – 36 а,б).

Зерван, Хўрмузд ва тўрт махаранч тангрилари, худди эртак, эпос қаҳрамонлари сингари, инсониятни бахт–саодатга элтувчи кудратли куч бўлиш билан бирга, уларнинг душманларини, эзгуликка қарши кучларни тумтарақай қочирадилар. Зотан, азалдан – яратилиш давридан бери Зерван билан Хўрмузднинг вазифаси шундай бўлган эди. “Хуастуанифт”нинг бошланишидаги Хўрмузд билан Зерванга оид воқеалар ҳам бунинг далилидир. Айни пайтда улар инсоният қалбидан жой олиб, “баҳодирлик, мерганлик, фазилат, маҳорат, билимни уларнинг кўнгилларига жо қилиш” учун бурхонга ваъда берадилар. Бу фазилатлар фақат руҳий маънода эмас, балки жисман инсон қалбида жо бўлиши лозим. Эларнинг хукмдорларидан тортиб халқигача жисмонан соғ-саломат яшашининг асосий шarti – бурхон берган тўғри қонун-қоидалар, қонунлар таркибидаги ёрликлардир. Инсоният йўлидаги азоб-уқубатларни бартараф қилиш, шунингдек, ахлоқни жамиятнинг соғломлиги учун асосий шарт қилиб қўйиш, донолик мушоҳада орқали руҳий етукликка олиб боришнинг пировард мақсади – нокомил бу оламни комилликка етказашдир. Инсон ҳеч қачон азоб-уқубатдан, кексайишдан, хасталик ва ўлимдан холи бўла олмаган. Бунинг имкони ҳам йўқ, зотан, ҳаёт шундай қурилган. “Олтун ёруғ”нинг мақсади – инсоният азобни тушунсин, уни бартараф этиш йўлини англасин.

Асарда уч қимматбаҳо хазина тушунчасига алоҳида эътибор қаратилган. Буддавийликда уч хазина ниҳоятда қадрланган, шунинг учун ҳам ҳар доим буддавийликка эътиқод қилувчилар бу уч хазинани кўз-кўз қилиб эмас, балки ўзларига мажбурият сифатида олиб, эътиқоднинг асосий таянчи сифати деб билганлар. Хўш, бу уч хазина нималардан иборат? Ёвузлик қилмаслик. Яхшилик қилиш. Ақлни поклаш. Мазкур уч хазина “Авесто”даги Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амални эслатади.

Бу уч хазина “уч заҳар” ёки уч турли ёмон қилмиш деб аталадиган

зарарли одат ва кўникмаларга – очкўзлик ёки шаҳвоний истак, нафрат, йўлдан озиш ёки нодонликка қарши кўйилади.

Будданинг ўнта ваъдаси ана шу уч турли ёмон қилмишларга барҳам беришга қарши рухий куч сифатида яратилган.

Хуллас, “Олтун ёруғ” “Авесто”дан олдин яратилгани боис “Олтун ёруғ” ғоялари “Авесто”нинг шаклланишига таъсир кўрсатган деб айтиш мумкин. Келгусида бу борадаги ишлар умумтуркологик планда давом этиши керак.

Özet

"Oltun Yorig" ("Altın Işık") Avesta ile ilgili IX-X yüzyıllarda Türk halklarının edebi ve kültürel ortamında önemli bir rol oynar. "Oltun Yorig" başlıklı yazılı anıtı mitolojik görüntüleri Zeruana ve Horus ile Avesta anlam ve görüntülerin fonksiyonu hakkında soru işaretleri oluşturdu. Yine de, Zerdüştlük ve Budist öğretileri arasındaki uyum, makalede iyi bilinmektedir. Haliç'in tüm tanrıları, efendileri, yardımcı ruhları kendi görevlerine sahiptir. Ancak, Tanrı'nın tüm Tanrılar arasında Yüce Varlık Örneğinin Oltun Yorige ilgili bir yasa iletebilen (yani Buda Khan) tanrıça özü, gerçek rakam olduğu açıktır. "Altın Işık" da ismin Kavsiya adını nasıl gördüğü ile ilgili görüş ve görüşler vardır. "Altın Işık" da yazarın Avesto'nun mitolojik görüntülerinin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili gözlemlerini içerir. "Altın Işık"nin mitolojisinde ikili uzay onu ikinci isim İndra doğumundan sonra başladı gerçeğine odaklanıyor. İndran'ın ana görevi mitolojik dünyadan gerçek bir dünya yaratmaktır. İndra dünyaya karanlığı ve ışığı, gece ve gündüz, hayat ve ölüm, ve ikinci kozmogoni sahne verir. Rıgvedada bu gerçekler, mitolojiye dayanan, Avesta ve Rıgveda'ya dayalı mitoloji ve mitoloji Avesta, yazar ileriye koyar.

Anahtar Kelimeler: Moniilik, Budizm, Zerdüştlük, türler, Eski Türk Dili, kozmogonik mitolojisi.

(Rahmonov N. Dini Sorunlar ve Türk Yazılı Edebiyatı)

Резюме

«Олтун Ёриг» (Золотой свет) связан с Авестой и играет важную роль в литературной и культурной сфере литературы тюркских народов IX-X вв. Мифологическое изображение Зеруаны и Гора в письменном памятнике «Олтун Ёриг» открыли новые вопросы, касающиеся смыслового содержания Авесты. В статье представлены соответствия между зороастризмом и буддизмом. Каждый бог, святой и духи имеют свои функции, однако все божества знают, что законы устанавливаются посредством Великим Олтун Ёригом, обладающим присущими только ему особенностями. Имеются разные взгляды на то, как «Золотой свет» получил имя Кавсикиа. В «Золотом свете» содержатся взгляды писателя на его мифологическое изображение в Авесте. В эпосе «Золотой свет» говорится, что история начинается с рождения Индры. Функция Индры – породить из мифологического космоса реальный мир. Индра - тьма и свет, ночь и день, рождение и смерть, представленное на второй космогонической сцене. В Ригведе автор описывает реальность, основанную на мифологии, опирающуюся на Авесту и Ригведу, где Авеста играет ведущую роль.

Ключевые слова: Мунизм, буддизм, зороастризм, виды, старотурецкий язык, космогоническая мифология.

(Рахимов Р. Религиозные вопросы и письменная тюркская литература)

**ГЕНЕТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КОДТЫ НЕГІЗДЕУШІ
ЭТИМОН ТҮБІРЛЕР**
ETIMON JUSTIFYING THE ROOTS OF GENETICS-SEMANTIC
CODE

Анар САЛҚЫНБАЙ*

Түйіндеме

Түркі тілдеріндегі бір буынды түбірлердің мағынасы, түсінігі бірдей. Біздің қазіргі қолданатын барлық сөздеріміз осы түбірлердің мағыналық және тұлғалық жағынан дамыған туындылары. Тілдің дамуы, өзгеруі сөйлеудегі әртүрлі мәнді өзгерістерді жасаса да, негізгі генетика-семантикалық код «қорғаныш» болып, түбірдің алғашқы мағынасын сақтайды, басты семантикалық өрісті айқындайды. Генетика-семантикалық код негізінде жаңадан туындаған сөздерде ортақ сема сақталады, оның ішкі мағыналық құрылымы қалыптасады. Бұл код мағынамен тығыз байланысты болады, тілдің жүйелі, кешендік сипатын сақтайды. Генетика-семантикалық код - жалпы мағыналық бағдарды анықтайтын ең көне түбірлер макро мағыналарының жиынтығы, тарихи мәні. Атау жасауда генетика-семантикалық код сақталмаса, тіл өзінің жүйелі құрылымын сақтамай, қалай болса, солай құралған «хаосқа» айналар еді. Генетика-семантикалық код – бұл мағыналас сөздердің арасындағы байланыстырушы кілт, туынды сөздердің тарихи дамуындағы орталық идея. Мақалада бір сөзжасамдық ұяға кіретін туынды сөздердің мағыналық семаларында ортақ, өзексеманың болуы осы семантикалық кодтың болуынан екені талданады, сондай-ақ түбірлес сөздер мағыналарын ретроспективті әдіс негізінде, олардың ішкі мағыналық құрылымы арқылы зерттей келе, ортақ мағына көлемі анықталып, мағынаның таралу шегі анықталады.

Кілт сөздер: Код, сөз, туынды сөз, генетика-семантикалық код, этимон түбірлер, ретроспективті әдіс.

Summary

Now's Turkic languages' names have the same side of meaning, understanding and form. All of the words that we use are derivatives that have developed meanings and forms. Even if a language develops, changes and the part of speech changes, the main genetic-semantic sense doesn't change the saver root's meaning and sense doesn't change. If the name is made by its understanding, main and special signs be described. This is the

*

Филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы-Қазақстан.

Doctor of Philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty-Kazakhstan. E-mail: asalkbek@gmail.com

starting meaning and sense. New derivative words save their same sema, the inside meaning structure forms. Genetic-semantic code – the oldest roots’ macromeanings’ common being, semas’ historical meaning defining general program. The first meaning’s division, changing is based on the words’ meanings’ splitting and forming. We are able to show the formal developing and the words’ inside similar history by the genetic-semantic code. When the name is being made and the genetic-semantic code isn’t saved, a language won’t save its system structure, the language would just randomly structure a “chaos”. All the derivatives that have the same root are from one nest, so we conclude that the existence of the main sema is because of a genetic-semantic code. Genetic-semantic code is a connector, binder between the words’ meanings. We can research any words only when we start to understand the language’s history. A genetic-semantic code – central idea in the historical development of the derivative words.

Keywords: Code, word, derivative word, genetics-semantic code, etiological roots, retrospective method.

КІРІСПЕ

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген сөздер түгелімен туынды сөздер. Бұл атаулар сөздік қабаттың ең өзгермелі, икемді, құбылмалы да дамыған бөлігі. Біз туынды сөздерді номинациялық үдеріс негізінде пайда болған номинативті таңба ретінде қарастырамыз. Таңба болғанда да мағыналы, өзіндік арнайы құрылымдық-семантикалық қасиеті бар, қызметі бар таңба деп танымыз. Туынды сөздің мағынасы себепші негіздің мағынасы арқылы айқындалатыны белгілі. Себепші негіздің номинативті мағынасы белгілі болған жағдайда, туынды сөз мағынасы ассоциативтік байланыс нәтижесінде ұғынықты болады. Яғни туынды сөзді мағынасы мен түсінігі басқа сөз арқылы танылатын құрылым деп анықтауға болады. Туынды сөздің мағынасы түп негізге тәуелді болып, сол арқылы түсіндірілгенімен, екеуінің мағыналық құрылымы бірдей емес. Жаңа номинативті тұлғаның ішкі мағынасы тек жаңа мағыналы сөздің қалай жасалғанын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге жасалу тәсілі мен амалынан хабардар етеді. Жаңа номинация туғызуға себепші негіздің мағынасы тірек болып, жіктеуші мағынаны нақтылайды. Қандай ұғымдардың арасында байланыс болғандығы және қандай мағыналардың семантикалық ассоциацияға түскендігін көрсетеді. Жаңа атау мен оның түпкі төркіні арасындағы ұғымдық байланыстың сипатын айқындайды.

Номинация теориясы тұрғысынан пайымдағанда, атаудың номинативті белгісі арқылы жаңа мағына туындайтындықтан, сөзжасамдық қалыпты ортақ семаның парадигмалық тірегі ретінде бағалауға болады. Яғни, белгілі денотатты атау үшін, заттың не құбылыстың маңызды белгісі алынады десек, номинациялық атау

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

туғызуда сөзжасамдық қалыптағы ортақ бірлік – ортақ сема үлкен рөл атқарады. Ұғымдағы іс-қимыл мен әрекетті, заттық мән мен қасиетті сипаттау арқылы номинативтік белгі жасалуы мүмкін. Сондықтан номинациялық атау мен оның түпкі себепші негізінің арасында ерекше қарым-қатынас қалыптасады. Айталық, *айқара*, *аймала*, *айқасу*, *айналу* тұлғаларының түпкі атауы - «ай» сөзі, «*айналу*», «*дөңгелену*» мағынасы арқылы жасалып, жеке атауларда ерекше қарым-қатынасқа түседі. «*Аймалау*», «*аялау*» номинациясы себепші атау арқылы ассоциацияланған, мұндағы номинациялық белгі «*ай*» сөзінің құрамындағы айналу семасы жаңа номинативті атауға мағыналық жағынан дамып, «*жақсы көру*», «*сүю*» мағынасын беріп тұр. Ал «*айбар*, *айбат*, *айбын*, *айдар*, *айдын*, *айна*» сияқты номинациялық атаулардың жасалуындағы ортақ сема - анықтық, айқындық. Осы белгі арқылы атау пайда болады, оған негіз болған «ай» сөзінің бір микро мағынасы жеке атауларға беріледі. Екіншілік номинациялық атаулардың генетикалық байланысын, номинативтік белгісі арқылы сақталған ортақ сема негізінде айқындаймыз.

Сөзжасамдық аспектіде себепші негіздің архисемасын жіктегенде, негізгі сема барлық туынды сөздерде сақталғандықтан, себепші негіздің мағынасы арқылы түбірлес сөздердің тарихи-генетикалық тамырын табамыз. Сөзжасамды тарихи аспектіде зерттеуде номинация теориясының рөлі зор. Туынды сөздің ішкі семантикалық құрылымын анықтау деген сөз құрамындағы сөзжасамдық ұя мен себепші негіздің арақатынасын айқындаудан басталады. Ал сөзжасамдық ұядағы түбірдің мағынасын номинация теориясы арқылы ғана түсіндіруге болады. Денотаттың номинативтік белгілері, амалы, қасиеті, сапасы, қимылы, әрекеті т.б. арқылы түбірдің мағынасын айқындай аламыз. Номинация объективті болмыстың ойда, санада бейнеленуін, ұғым қалыптасу жүйесін, ұғымның сөз арқылы таңбалану сипатын танытады. Ұғым мен атау арасында сәйкесті байланыс бар. Ұғым арқылы атау жасалғанда, атаудың негізгі және ерекше белгілері сипатталады, әрі атау жасаудың генетика-семантикалық коды айқындалады. Генетика-семантикалық код негізінде жаңадан туындаған сөздерде ортақ сема сақталады, ішкі мағыналық құрылымы қалыптасады. Бұл код мағынамен тығыз байланысты болады, тілдің жүйелі, кешендік сипатын сақтайды. Атау жасауда генетика-семантикалық код сақталмаса, тіл өзінің жүйелі құрылымын сақтамай, қалай болса, солай құралған «хаосқа» айналар еді. Бір сөзжасамдық ұяға кіретін туынды сөздердің мағыналық

семаларында ортақ, өзексеманың болуы осы семантикалық кодтың болуынан деп тұжырымдаймыз.

Генетика-семантикалық код – ең көне түбірлерде болған макро мағыналар ортақтығы, олардың дамуы мен қажеттіліктеріне сәйкес жіктелуі барысында тарамданып таралғанда, туынды сөздің өзексемасын құрайтын, сөйтіп айырушы семалардың тегін айқындайтын ортақ мағыналық жүйе. Сөздердің мағыналарының тарамдалып, тұлғалық өзгерістерге түсуіне байланысты алғашқы мағына жіктеледі, өзгеріске түседі. Генетика-семантикалық код арқылы олардың түпкі ортақ тегін айқындап, мағыналық және тұлғалық даму жүйесінің тізбегін көрсетуге болады. Мұндай код кез келген туынды сөзде себепші негіз арқылы сақталады. Генетика-семантикалық код негізінде ғана тіл дамиды, өзінің жүйелі сипатын жоғалтпайды. Тілдегі сөздер мен тұлғалар кез келген сөзбен тікелей байланыспайды. Тұлғалардың қосылып, бірігіп, жалғанып жаңа атау туғызуы үшін ішкі генетика-семантикалық мағыналары сәйкес келуі тиіс, тілдік генетика-семантикалық код қалыптастырған жүйеге бағынуы қажет.

Ұғым мен атау арасындағы табиғи байланыс – тіл жасалуының негізі. Бұл байланыс сөздің мағынасы арқылы көрініс табады. Егер мұндай байланыс болмаса, тіл ұрпақтан-ұрпаққа мұра бола алмас еді. Тілдің даму жүйесінде генетика-семантикалық код әр түрлі деңгейде болуы ықтимал. Айталық, түркі халықтарының барлығы бірдей көне түркі жазба ескерткіштері тілін түсіне алуының негізгі себепін номинация теориясы тұрғысынан былайша түсіндіруге болады. Қазіргі түркі тілдегі V–VII ғасырлардағы көне түркі тілінде жасалған сөздердің сөзжасамдық ұяларындағы негізгі семаларын, ондағы генетикалық кодты толық сақтап қалған. Тілде даму, өзгеру болып, сөздік құрам өзгергенмен, тілдегі негізгі генетика-семантикалық кодты сақтаушы түбірлердің мағынасы мен мәні өзексемадан ауытқымаған. Тілдің сөздік қорында сақталатын код қатты өзгеріске түскенде ғана бұндай тарихи сабақтастық бірте-бірте сипатын өзгертуі ықтимал.

Зат пен атау арасындағы байланыстың өзіндік ерекшелігі бар:

– зат өзінің аталуына тәуелсіз өмір сүреді;

– заттың танылған белгілері арқылы жасалған ұғым негізінде атау пайда болады.

Таңбалар заттың ерекше сипатын белгілейді, әрі сөз жүйесін қалыптастырудағы негізгі қайнар көз саналады. Тарихи тұрғыдан, тарихтың терең қатпарларына ой көзімен барлау жасағанда, дамудың

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

әуелгі кезеңдерінде зат пен атау арасында байланыс бар екеніне көз жеткізуге болады. Қазіргі сөздердің мағынасы мен тұлғасы даму нәтижесінде күрделі өзгеріске ұшырағандықтан, ең алғашқы кезеңдегі зат пен оның атауы арасындағы байланыс бірте-бірте үзілген. Таңба мен зат арасындағы терең тарихи байланыс қазіргі тіліміздегі ою өрнектер атауларында сақталған деп пайымдаймыз.

Алғашқы номинацияның жасалуына заттың ерекше белгілері негіз болатынын мойындасақ, зат пен ұғым арасы жақын деуге болады. Себебі адам санасы затты қалай таныса, сондай ұғым қалыптасады. Ал ұғымның белгіленуі мен мағыналық таңбалануы әр түрлі болады. Адамзат баласы күнді жылу мен жарық беретін энергия көзі ретінде бірдей ұғынады. Күннің түнге қарама-қарсы екенін бірдей түсінеді. Демек, зат біреу, ұғым біреу, ал айтылуы ғана қазіргі тілдерде әр түрлі. Тарихи тұрғыда когнитивтік құрылым негізінде көне сөздердің таңбалануы да ортақ болған. Бұл арнайы зерттелетін күрделі мәселе.

Еуропалық тілші ғалымдардың көпшілігі зат пен атау арасындағы байланысты мойындамайды (Г. Стерн, И. Ричардс, К. Огден, В. А. Звягинцев, А. А. Новиков, Г. Фреге, С. Ульман, Ю. С. Степанов т.б. бұлай деудің негізгі себебі, біздіңше Еуропалық және орыс тілші-ғалымдары тілдік деректерді, негізінен, синхрондық аспектіде бағамдап, қазіргі тілдік жүйедегі атаулардың таңбамен байланысы ұмытылғандығын ескере бермейді. Еуропа ғалымдары ішінде сөз бен референт арасында байланыс бар деп есептеп, К. Огден мен И. Ричардстың семантикалық үшбұрышындағы сызықтарға өздігінен түзету енгізген К. А. Аллендорф болды. Автор «Значение и изменение значений слов» атты еңбегінде «Үшбұрыштың барлық жағы да жабық», - деп пайымдап, зат пен атау арасында байланыс бар деген тұжырым айтады (Аллендорф, 1966: 46). Бірақ бұл пікір нақты дәлелденіп, қолдау тапқан жоқ.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселелерді арнайы сөз еткен ғалым М. Оразов зат пен атау арасында болатын байланысты былайша пайымдайды: «Сөз бен затты байланыстырып тұратын ұғым бар. Дыбыстық комплекс пен мағына ұғымды жалпыланған бейне арқылы объективті дүниемен, ондағы заттармен, құбылыстармен байланыстырып жатады» (Оразов, 1991: 73). Автор референт пен атау (сөз) арасындағы тікелей байланысты мойындамайды, бірақ олардың арасын жалғастырушы ұғымның бар екенін ескертеді.

Зат бар жерде, ол туралы түсінік, ұғым қалыптасады. Ұғым – заттың тікелей көрінісі. Ұғым заттың дәл өзін айқындай алмайды,

ерекше белгілері арқылы санада зат туралы түсінік негізделіп, алғашқы номинация жасалады. Номинациялық үдеріс нәтижесінде жасалған атаудың екі жақтылығына, яғни оның дыбыстық жамылғышы мен мағынасына (ұғымның бейнесі) сәйкес, тіл білімінің негізгі салалары қалыптасады. Атаудың өзін сөз ретінде – лексикология, сөздің дыбыстық құрылымы мен оның бір-біріне ықпалын – фонетика, атаудың бір-бірімен байланысқа түсуін, ойды жеткізуін – грамматика зерттейді. Атаудың ішкі мағыналық сипаты мен даму жүйесін, жолын – семантика қарастырады. Тереңірек үңілсек, «Атау» жасау дегеніміздің өзі «Тіл жасау» болып шығады.

Қазақ тіл білімінде атаудың таңбалық сипаты мен құрылымы жеке-жеке салалар негізінде терең зерттелген. Ал тұлғаның мағынасы деген не? Мағына қалай қалыптасады деген сұрақтарға жауап берілуі қажет. «Мағына» туралы айтылған алуан түрлі пікірлер бар (К. Аханов, А. Ысқақов, Ә. Болғанбаев, І. Кеңесбаев т.б.). Мағына – ұғымның тілдегі бейнесі, когнитивтік үдеріс нәтижесі. Шындық өмірдегі зат пен құбылыстың негізгі, ерекше қасиеттерінің адам санасындағы бейнеленуі арқылы ұғым қалыптасса, сол ұғым негізінде сөздің мағынасы жасалады. Ұғым заттың көрінісі десек, мағына – ұғымның көрінісі. М. Оразов мағына туралы былай деп жазады: «Лексикалық мағына дегеніміз белгілі бір дыбыс не дыбыстар тізбегі мен шартты, тарихи және әлеуметтік байланысқа түскен объектив дүниедегі заттардың, амал-әрекеттердің, түрлі құбылыстардың адам санасындағы жалпыланған, дерексізденген бейнесі (Оразов, 1991: 45).

Қазақ тіл білімінде сөздің лексикалық мағынасына Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, Т. Қордабаев, М. Белбаева анықтама берген. Біздіңше, М. Оразовтың тұжырымы осы ойлардың заңды жалғасы, әрі тіл біліміндегі теориялармен толыққан, мағынаның мәнін жан-жақты аша алған соңғы анықтамалардың бірі. М. Оразов анықтамасының негізгі тұжырымы «мағына заттың жалпыланған бейнесі» дегенге саяды. Мағына арқылы заттың бейнесін қабылдаймыз ба, әлде сол зат арқылы қалыптасқан ұғымды түсінеміз бе? Яғни, сөздің мағынасы – заттың бейнесі ме, әлде ұғымның бейнесі ме? Егер сөз мағынасы заттың бейнесі болса, онда бұлардың арасында тікелей байланыс болғаны, зат пен оның тұлғалануы, таңбалануы арасында, яғни сөз мағынасы арасында байланыс бар болса, онда әлемдегі халық неге бірдей дәстүр мен салтқа, тіл мен дінге ие болмаған деген заңды сұрақ туындайды.

ТАЛҚЫ

Зат пен сөз мағынасы арасындағы сабақтас байланыс, біздіңше, ұғым арқылы жалғасады. Ұғымдық белгілер арқылы мағына жасалады. Табиғат пен әлем бейнесінің адам санасында бейнеленуі ұғымды қалыптастырады. Ұғым арқылы таңбаға мағына беріледі. Мағына ұғымның нақ өзі деуге де болмайды, оның абстракцияланған, ұқсатылған, ассоциацияға түсірілген бейнесі. Санадағы ой сөзбен тұлғаланғанда, белгілі мағынаға ие болғанда, әртүрлі факторлар арқылы қалыптасады. Ондай факторлар:

- халықтың дүниетанымы;
- уақыт;
- танымның дамуы;

Яғни, белгілі уақыт аралығында, дүниетанымның жетілуі мен дамуына сәйкес қалыптасатын, халықтың дәстүр мен салт-санаға байланысты болатын ұғымның тілдегі таңбалық жүйеге түскен абстрақтылығы, ассоциативті бейнесі мағына болады. Мағына арқылы нақтылы зат не құбылыстың өзі емес, сол туралы халық қалыптастырған ұғым қабылданады. Табиғаттағы зат, құбылыстың адам танымында танылған және танылмаған белгілері мен қасиеті болады. Танылған белгілер мен қасиеттер арқылы ұғым қалыптасып, кейін бұл ұғым бірте-бірте дамиды, жетіледі. Ұғым дамуы арқылы, сөз мағынасы да дамып, синонимдік, көпмағыналылық, антонимдік қатарлар қалыптасады. Тіл бірден жасалып қалыптасқан номинативтік белгілердің жиынтығы емес. Тіл – ойлаудың жемісі болғандықтан, ұғымның, танымның үнемі дамуы арқылы, адамдардың қарым-қатынасы нәтижесінде, белгілі уақыт аралығында жетіліп отырған күрделі үдерістің жемісі.

Тілдердің құрылымдық бірлігін номинация теориясы арқылы анықтаған зерттеуші пікірін жалғастыра отырып, сөздердің (таңбаның) ішкі мағыналық құрылымын терең тарихи тұрғыдан зерделей келе, тілдердің ортақ генетика-семантикалық кодын айқындауға болады деп есептейміз. Тілдің терең құрылымдық жүйесінде болатын этимон түбірлер мағыналары көп қырлы, сан-салалы, макролық жүйеде келіп, даму барысында әр түрлі тілдік бірліктерге жіктеле ыдырағанда, семалық ортақтық, бірлік сақталады. Адам танымының ортақтығы негізінде жасалған әуелгі этимон түбірлер мағынасы дыбыстық және мағыналық даму нәтижесінде әр түрлі таңбалана бастайды, бірте-бірте танығысыз дәрежеде өзгеріп кетеді. Ұзақ уақыт аралығында өтетін бұл үдеріс тілде үнемі жүйелі түрде орындалып отырады. Танылған заттар

мен құбылыстардың сансыз қасиеті мен сипатын атау әртүрлі дәрежеде өзгеріп кетеді. Ұзақ уақыт аралығында өтетін бұл үдеріс тілде үнемі жүйелі түрде орындалып отырады. Танылған заттар мен құбылыстардың сансыз қасиеті мен сипатын атау әр түрлі дәрежеде, әр түрлі адамдар арасында өтетіндіктен, тілдердің кейінгі қалпы бір-біріне мүлде тәуелсіз өзгерістерге түсіп, бір-бірінен ажырай береді. Ал көне түбірлер мағынасын номинация теориясы негізінде зерттеу нәтижелері сөздердің генетикалық бірлігін анықтауға мүмкіндік береді, әрі генетика-семантикалық код арқылы әуелгі түбірлерден өрбіген сөздердің тұлғалық және мағыналық сипатын айқындауға болатынын көрсетеді. Адам танымының бірлігі мен табиғи құбылыстардың – аспанның, күннің, айдың, судың, жердің, оттың ортақтығын да еске алалық. Ұғым мен мағына ортақ болса, сол мағынаны таңбалаушы сөздің де бірлігін дәлелдеуге болары сөзсіз. Біз ұсынып отырған генетика-семантикалық код арқылы әуелгі сөз мағыналарының макросемалары арқылы, одан туындайтын мағыналар ортақтығы негізінде сөздердің біртектестігін, генетикалық бірлігін анықтауға толық болады. Сөздердің ортақ мағыналары арқылы, терең тілдік құрылымдарда тілдердің де жақын туыстығы дәлелденеді. Сөз мағынасын кешенді түрде терең семантикалық құрылымда зерттеу нәтижелері олардың арасындағы генетикалық байланысты тануға, сөйтіп барлық сөздердің дамуына ортақ желі болып табылатын генетика-семантикалық кодты анықтауға көмектеседі.

Сонымен, түбірлес сөздер мағыналарын ретроспективті әдіс негізінде, олардың ішкі мағыналық құрылымы арқылы зерттей келе, ортақ мағына көлемін анықтап, таралу шегін, парадигмалық шебін зерделеу негізінде терең мағыналық құрылымын көрсетуге болады. Түбірлес сөздер мағыналары туынды сөз ретінде сан түрлі мағыналарды белгіленгенімен, тарихи терең дамуында ортақ бір мағынаға тіреліп, бір макросемадан таралатыны аңғарылады. Сөз мағыналарын осылайша таратып, тарамдалған мағыналарды ортақ семаларға топтастыруға, сөйтіп алғашқы тұлғасы мен мағынасын айқындауға болады. Сөздер арасындағы мағыналарды сабақтастыра байланыстырушы, жалғастырушы – ортақ сема. Бұл генетика-семантикалық код деп аталады. Генетика-семантикалық код – тек күрделі құрылымдық жүйені тарихи тұрғыда терең зерделегенде ғана байқалатын, мағынадағы ортақ мән.

Жаңа атау – зат пен құбылыстың нақты да маңызды белгілердің адам санасында ұғынылуы арқылы жасалады дедік. Бұл сөзжасамның

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

номинациялық аспектісі. Кез келген жаңа атау - жаңа лексема. Туынды лексеманың лексикалық мағынасы сөзжасамдық үдеріс кезінде жасалып, өзіндік ерекшелігі, тілдің жүйедегі өзгеше бірлік ретіндегі сипаты, жасалу, туу үдерісі мен қалыптасу жолына байланысты ашылады. Ал туынды сөздің даяр күйіндегі бүтін қалпынан, оның ішкі семантикалық құрылымының табиғатын бірден тани алмаймыз. Сөздердің барлық ерекше мағыналары тек сөзжасамдық үдеріс арқылы жасалмайды, синтаксистік байланысқа түскенде, контексте ауыспалы, окказиональды, келтірінді мағыналары анықталады. Кез келген сөз нақты коммуникацияның (тілдік байланыстың) мақсаты мен міндетін, хабар беру қажеттілігін өтеуден туындайды, сондықтан сөйлемнің номинативтік табиғатын айқындау да күрделі міндет атқарады. Синтаксистік номинацияда сөздің жаңа стильдік, окказиональдық, экспрессивті-эмоциялық т.б. мағыналары жасалады.

Сөзжасамның ұғымды таңбалаудағы номинациялық қызметіне сәйкес, екі түрлі жүйесі қалыптасқан. Барлық туынды сөздер мағынасына қарай екіге бөлінеді:

- 1) себепші негіздің тура өзексемасы арқылы жасалатын сөздің негізгі мағынасы.
- 2) сөздің ауыспалы немесе фразеологиялық мағынасы.

Ауыспалы мағына бейнені атау үшін қолданған себепші атаудың мағынасының метафоралық, ауыспалы түрде жұмсалудан пайда болады. Ауыспалы мағына жасалу үшін туынды сөздің құрамындағы сыңарлардың мағынасы тура, өзек мағына арқылы емес, өзгеше ауыспалы мағына арқылы сөзжасамдық мағына туғызуы шарт. Демек, туынды сөздер де ішкі семантикалық құрылым жағынан тура мағыналы және ауыспалы мағыналы болып бөлінеді. Ауыспалы мағыналы туынды сөздердің мағынасында себепші негіздегі мағынадан бөлек, қосымша рең беретін мағыналық сыңар болады. Мұндай қосымша мағына негіздер мағынасы арқылы емес, сөзжасамдық үдеріс нәтижесінде адам ойындағы ассоциативті таным арқылы жасалады.

Фразеологиялық мағына номинацияның субъективтілігін айқын танытады. Сөздердің ауыспалы мағына иеленуі, адам танымының тереңдігінің, ассоциациялық, абстракциялық ойлау дәрежесінің кеңдігімен тығыз қарым-қатынаста болады. Туынды сөздердің фразеологиялық ауыспалы мағынада жұмсалудың үдерісін дәстүрлі грамматикалық принциппен немесе жеке сөзжасамдық теориямен түсіндіру мүмкін емес. Сөздердің ауыспалы мағынада жұмсалуды

танымға қатысты болғандықтан, номинациялық акт ретінде түсіндіруге болады. Фразеологиялық мағынаға алмасу үдерісі танымдағы зат пен құбылыстың сапалық, қасиеттік белгілерінің абстрактылық көрінісінен, оның сипатының безендірілуінен туындайды. Мұндағы туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымы басқа туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымынан өзгеше болады. Тура мағынасындағы туынды сөздердің себепші негізі, өзек мағынаның алғашқы мағынасында жұмсалса, фразеологиялық мағынадағы туынды сөздердің себепші негізінде тура мағына емес, екіншілік мағына болады, сөйтіп екіншілік мағынада қолданған себепші негіз арқылы үшінші, жаңа семантикалық мағына - фразеологиялық мағына жасалады. Айталық: «айналайын» сөзінің өзек түбірінің бір семасы – «ай (айналу) - белгіні нысанды ортаға ала, қоршай, қорғай жүру болған. Одан «айналу» негізі осы өзексема арқылы ерекшеленіп, жеке туынды атау болып қалыптасты. «Айналайын» сөзінің жас балаға жақсы көруге айтатын семасы «айналу» туынды негізінен жасалған, фразеологиялық мағына. жіктеуші семасы – үлкен кісінің кішкентай балаға мейірленгенде айналып толғануы. Бұл семаның қалыптасуына өзек, архисема негіз болған. Жас балаға үйір болатын пәле-жаладан, сұқ көзден т.б. теріс пиғылды күштерден қорғау үшін, «сені айналып жүрейін, қорғап жүрейін» деген танымдық түсініктен туындаған номинациялық атау. Біздіңше, жалпы фразеологиялық ауыспалы мағынадағы туынды сөздердің ішкі семантикалық құрылымын номинациялық, лингвомәдени аспектіден түсіндіргенде дұрыс нәтижелерге жетуге болар еді. Себебі бұл ұлттық дүниетаным нәтижесі.

Номинациялық субъективтілігі – негізінен екіншілік номинацияға тән болады. Бұл этимон түбір сөздердің архисемадан өрбитін мағыналар жіктелісі мен ортақ сема арқылы танылатын генетика-семантикалық код деген пікірге қарсы келмейді, тек толықтыра түседі. Алғашқы номинациялық тегі бір болғанмен, адамдардың қабылдауы мен түсінігі ерекше болары белгілі. Танымдық әлемнің ерекшелігіне сәйкес, кейін танылған заттар мен құбылыстар белгілері мен сапасы, әр тілде сөйлейтін халықтардың тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктер мен табиғи өмір сүру ортасының әртүрлілігіне, шаруашылық сипатына байланысты екіншілік, үшіншілік номинация сипаты субъективтілік сипатқа ие.

Генетика-семантикалық код негізінде жаңа туындаған мағыналы сөздердің бәрінде көне архисема мағынасы сақталады, сол жүйе

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

негізінде жіктеледі, дамиды, қалыптасады. Күн жүйесі бүкіл адамзат қауымына ортақ болғандықтан, оны тану да, таңбалау да ортақ болған. Сондықтан ең көне түбірлер мағынасы мен тұлғалануы тілдерде ортақ болып келеді.

***«ТА» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:**

*ТА -*ТЕ; *ТА -*ДА; *ДА -*ДЕ.

***«ТА», *«ДА», - этимон түбірінің ұғымдық дамуы:**

ДТС – та «та» тұлғалас – «дад» - справедливость; «дана» - знающий, мудрый, мудрец - деген туынды сөздерінің мағыналары көрсетілген (Древнетюркский словарь, 1969: 138). *«Та» этимон түбірінің Күн құдай мағынасын бергеніне дәлел – «*тағала*» - всевышний; «*тағат*» - повинование, послушание, смирение, совершение благородных поступков; «*таб*» - характер, натура, организм – туынды мағыналарының көне тілдік деректерге кездесуі (Древнетюркский словарь, 1969: 525). Сондай-ақ көрсетілген түбірлес сөздердің өзексемасынан мынадай туынды сөздер жасалады: *таң*, *таңсарі*, *таңертең*, *тақ*, *тамаша*, *таза*, *тәубә*, *таурат*, *тағдыр*, *тағзым*, *тауқымет*, *тәуекел*, *тәж*, *тәжім*, *тәжім ету* т.б. бұл туынды сөздердің көпшілігі араб тілінен енген кірме сөздер, қазақ тілінде актив қолданылады. Барлық тұлғаларға ортақ мағына – Құдай тағала, Күн, оның сипаты, қасиеті. Ортақ мағынаны негіздеу арқылы архитүбірдің кең мағыналы қырын пайымдауға болады. Латын тілінде: *idea* - Құдай, түн құдайы, жұлдыз құдайы, түн деген мағынаны білдіреді (Латинско-русский словарь, 1976: 287).

«ТА» этимонының мағыналық дамуы:

Ta – tah – tag – tau түбірлес әрі мағыналас ұғымдар. «*Тақ* – *трон*» хан не патша отыратын орын мағынасын береді. «*Тақ*» - биіктік пен үлкендіктің, жоғарылық пен даралықтың, биліктің бейнесін таңбалау үшін «та» ұғымының бір мағыналық қырын, оның сапалық қасиетін иеленіп, ассоциациялық таным негізінде жаңа номинация жасаған. «*Тағ* - *тау*» - бүкіл түркі халықтарының дүние танымында киелі саналады. Таудың халық танымындағы рөлі мен маңызы жөнінде М. Әуезовтің «*Времен связующая нить*» атты еңбегінде талданады. «*Тау*» сөзінен тараған көптеген негіздердің мағынасы мен «*қыр*» ұғымы арқылы да жіктеліп пайда болған туынды негіздердің жасалу сипаты мен мағыналық ретінде жақын сипаттар бар. «*Тау*» - *қыр* (гора) ұғымы ұқсас бірліктер болғандықтан бұдан өрбитін ұғымдық лексемалар: *Қыр-қыр көрсету* – повелевать; гора – гордость, гордится, гордыня; гороскоп (тағдырын білу), хоромы (горница) т.б. орыс

тіліндегі сәйкестіктер осы «тау - қыр» синонимиялық жұптың мағыналық сырын танытады. *Тау* сөзі – «*та*» түбірінің биіктік, жоғарылық семасы арқылы жіктеле дамыған, көптеген басқа номинативті атау туғызуға себепші негіз болған. Ал «*қыр*» сөзі арқылы туындаған мағыналардың да негізгі, өзексемасы биіктік, жоғарылық болғандықтан, бұл сөзден өрбіген туынды сөздердің генетика-семантикалық дамуында бірлік аңғарылады. аналогия, ассоциация, уәждеме ауыспалы мағынаға алмасып, «*Қыр – гора – гордость – гордыня*» т.б. мағыналарына дамуы тілдік ортақтық қана емес, таным ортақтығының жемісі. Демек, «*тау - қыр*» сөздерінің мағыналық жақындығы арқылы параллель сөзжасамдық мағыналар туындайды. Араб тілінен енген «тәкаппар» сөзінің де төркіні «тағ» түбірімен ұғымдық, мазмұндық жағынан жақын. Біздіңше, мұндай сөз жұптарының сәйкес келуі орыс тілі мен қазақ тілі арасындағы сөздердің тұлғалық және мағыналық біртектестігі ғана емес, түбір сөздердің шығуының генетикалық бірлігі болса керек. «Ұқсастық» халық танымындағы ортақ дүниетанымды танытады. «Тау» және «гора» негіздерінің әуелгі ұғымдық, танымдық бір негізділігі нәтижесінде, сөздердің семантикалық даму жолдарында, сөзжасамдарда бірізділік сақталған.

Жоғарыда айтылған этимон түбірден тараған архисема Күннің, аспанның (Көктің), жоғарыдағы киелі күштің образымен тығыз байланысты болып, көптеген ассоциативті-аналогиялық туынды образдарға тудырушы негіз болады. Негізгі архисемадан тараған бүкіл туынды сөздер, қазіргі көптеген тілдірдің лексикалық қорын құрайды. Айталық: * «*Та*» - түбірінің «*Құдай*» мағынасын грек мифологиясынан кездестіруге болады. «Танатос» - грек мифіндегі өлім құдайы, латын тілінде; «*daemon*» - 1. Демон, дух, гений; 2. Демон, злой, дух, бес; «*daemonium*» - божество; дух Ман; злой дух, черт. «*Daemonius*» - божественный [4, 285]. Бұл сөздердің түбірі бір, мағынасы мен жалпы мазмұны – Құдай, өлім құдайы. Ағылшын тілінде «*dead*» - өлі, жансыз, өлім мағынасын береді (Англо-русский словарь, 1981: 143).

* «*Та*» тұлғасының көне мағынасындағы құдай, жер асты құдайы, өлімді білдіру семасының болуы, оның мағынасына байланысты болуы ықтимал. аналогия заңы бойынша, адамдар күндіз жер үстін «*үрін*» деп түске бөлсе, жер астын, өздері тұратын үңгірді «*қараң*» деп түсінген. У – ақ түстің, А – қара түстің дыбыстық символы болады» деген ғылыми болжамдар кейбір зерттеулерде айтылады. «Та» деген сөзжасамдық

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

тұлғадан, қазақ тілінде «жер» мағынасын бейнелейтін мынадай туынды сөздер өрбіген: *там, тас, тап, тамыр, тамырлас, тамырлан, тамыршы, тамырсыз, табыт, табытшы, табыттық, табытсыз, тамұқ-тамұқтық; там, тамды; таман; төмен; тасты, тассыз* т.б.

«Та» тұлғасымен төркіндес «там» лексемасының екі мағынасы бар: 1) шатырлы және тоқал үй; 2) диал. Мола, бейіт (Древнетюркский словарь, 1969: 574). Мұндағы мола, бейіт мағынасы көне болу керек, себебі оның түбірінде мәйіт, өлім, қараңғы т.б. семасы сөз семантикасының шеткі өрісінде сақталған, яғни «там» өлгендер жататын орын деген номинативті мағынаны білдіреді. «Там» сөзінің мұндай ұғымды беру себебі, сөзжасамдық ұясындағы тұлғаның берген мағынасымен байланысынан. Диалектіде кездесетін «бейіт» мағынасы сөздің көне семасын сақтаған реликт ретінде бағалануы тиіс те, бұл сөзден дамыған «шатырлы үй, тоқал үй» мағынасы аналогиялық заңдылық негізінде кейін дамып шыққан екіншілік деривация. Яғни, бейіт үстіне қорған болу үшін салынған «там» сөзінің мағынасы дами келе, жалпы үй, пана, тұрғын үй сипатына алмасады. Орыс тіліндегі «дом» тұлғасы мағыналық және тұлғалық жағынан «там» сөзі арқылы негізделіп, туынды екіншілік мағынаға ие болған. Демек, «там» сөзі мен одан туындайтын әртүрлі туынды сөздердің әуелгі төркіні мен этимон түбірі кең мағынада қолданған.

М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» атты еңбегінде «там» сөзінің мынадай екі мағынасы берілген: 1. Там - қабырға; 2. Там - тамшылау, етістік мағынасы. Яғни «там» сөзінің қазіргі тілде кездеспейтін «қабырға» мағынасы болған, кейін архаизмге айналған. Үй - қабырғадан тұрады десек, бұл арқылы «үй», «тұрғын үй» сөзі негізделуі мүмкін, себебі мағыналардың бәрі бір семантикалық өрісте жатып, бір генетика-семантикалық код арқылы байланыста жатады. Қазіргі тілімізде кездесетін «тамық, тамұқ, тамам» т.б. сияқты сөздердің мағыналары генетика-семантикалық жағынан *«ТА» этимонымен байланысты. *«Та» этимон түбірінің көне – Күн мағынасын сақтаған қазақ тіліндегі тұлға – *ТАҢ* сөзі. ДТС-та екі мағынасы көрсетілген: 1) Рассвет, зар; 2) Чудо, удивительное, необычное (Древнетюркский словарь, 1969: 532). «Таң» лексемасынан туындайтын туынды сөздер: *таң азаннан, таңсәрі, таң атты, таң қылаң берді, таң саз берді, таң бозарып атты* т.б. Ассоциация заңдылығы арқылы жасалған екіншілік туынды мағына – *таңғы, таңгажайып, аң-таң болу, таңдану, таңдаулы, таңдама, таңданарлық* т.б. (Қашқари, 1960–1963; 588-591).

«Таң» сөзімен түбірлес, әрі мағыналас тұлғалар басқа тілде де кездеседі. Ағылшын тілінде «sun» - күн, «day»- күн, dawn-заря; орыста «день», «солнце». Сөздердің көне түбірлерді ортақ болған деп бағамдаймыз. *«Та» этимон түбірінің архисемасын анықтау «*тәңірі*» сөзінің этимологиясын ашуға көмегін тигізеді. Көне шумер тілінде «*дингир*» - құдай, аспан мағынасында кездесетіні белгілі, ал көне түркіде – «*тенгир, тенри, теңір*» болып тұлғаланған. Екі сөздің мағынасымен бірдей: *көк, құдай*. Мұндағы ортақ, өзек мағына мен тұлға – «*те*», «*де*» - көк, аспан, құдай. Ал «*ир, ер, ір*» тұлғасының көне түркіде «таудың күнге беті» деген мағынасы болған (Древнетюркский словарь, 1969: 211). Демек, *Те, Де, Тен, Ден* – көк, аспан, құдай, ал «*Ир, Ар, Ер*» - күн мағынасын берсе керек. Египетте «Ра» күн құдайы, *Ра - Ар* күннің көне атауы. «Көктегі күн құдайы» мағынасын білдіру үшін екі этимон түбірдің бірігуінен жасалған номинативті атау – *Та + ир; Таң + ир = Таңір*. Екі силлабофонеманың бірігуі арқылы жаңа сөз жасау көне тіл дамуында өте белсенді қолданылған тәсіл.

Та түбірінен славян тілдеріндегі «күн» мағынасын беретін: «со-л-нце», «день» сөздерінде номинативтік мағына қалыптасқан. Қазақ тілінде «айдар» сөзі де «ай» және «күн» сөздерінің бірігуінен жасалған: ай+да+р.

Қазақ халқының танымында түйе түлігі аса киелі саналған. «Түйе» тұлғасының көне түркі ескерткіштеріндегі варианты – *тебе, теве* (Древнетюркский словарь, 1969: 546). Ескі қыпшақ ескерткіштерінде – *теве*, монғолша – *темээ[к]*. Барлығында этимон түбір та - те болады. Түйе атауының түп-төркіні санскрит тіліндегі – *дева* (бог, божественный, небесный) сөзінің калькасы (Кочергина, 1996: 284). Көне түркіде түйе атауының «арқыш» вариантын кездестіруге болады, бұл сөз түйе малының жүк тасымалдау қызметіне байланысты пайда болған. Араб тілінде «джа-маль, кемаль, жемаль» деген атаулар қасиетті, киелі деген ұғымды білдірген. «Джамаль» сөзін жіктесек – «ие, те, же» - киелі, «маль» - мал, жануар мағынасын береді. Қазақ тіліндегі «желмая» сөзі осы «жемал» сөзімен төркіндес. Мұндағы сөз ортасындағы «л» дыбысы, орыс тіліндегі; *со-л-нце* сөзіндегідей ұяң дауыссыздар алдында пайда болатын құбылыстың нәтижесі.

**Та* этимонының архисемасы күрделі де терең. Негізгі мағыналық сипатын былайша көрсетуге болады: **Та* – архитұлға; Архисемадан мынадай мағыналар жіктеледі.: та- «құдай» мағынасын

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

беретін тұлғалар; та – «жер» мағынасын беретін тұлғалар; та – «зоонимдер» мағынасын беретін тұлғалар.

***АЗ - *ЗА = этимон түбірлері**

*АД түбірі негізінде, Д-З сәйкестігі арқылы қалыптасады. *«АЗ» тұлғасының қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы: 1. Аз. сын. Көп емес, шағын, азғантай; 2. Аз - етістік. Арықтап жүдеу, еттен арылу; ауыспалы мағынасы: дұрыс жолдан таю, бұзылу (Древнетюркский словарь, 1969: 75),. «Аз» түбірінің көне түркі тіліндегі мағыналары: 1. Мало, немного; 2. Редко; 3. Немногочисленный, небольшой; 4. Желание, алчность, заблуждаться, терять дорогу, совращаться, сбиваться с пути (Древнетюркский словарь, 1969: 71). Сондай-ақ, азун – 1. мир, земля, свет; 2. жизнь земная; 3. будд. существование, перерождение, азза - алланың эпитеті (ұлы); азуншы – правитель правящий (миром) (Древнетюркский словарь, 1969: 73-74) туынды мағыналары көрсетілген.

-Азат, -азиз, -азер, -азун т.б. көптеген түбірлес сөздер бар. Барлық туынды сөздердің ортақ өзек мағынасы – әлем, аз (жалғыз мағынасы) құдай, жарық, өмір, дара т.б. «Азан» (зун) – парсы тілінде «Әлем», «Аз» көне шумер тілінде «бір/жалғыз» деген мағына білдірген. Кириллица жазуында «Азь» әрпінің сандық мағынасы – 1. Араб тіліндегі «азза» Алланың эпитеттік аты, «азуын» - әлем, жарық, жердегі тіршілік т.б. мағыналарын жаңғыртар болсақ, «Аз» тұлғасының мағынасы мен ішкі мәні *АТ-ТА этимон түбірлерінің мағынасына негізделген, осы тұлғалардың таңбалық сипатының дамыған түрі екенін бағамдар едік. Егер *АТ –ТА тұлғаларының негізгі мағыналары - Күн, Құдай, Жер, Жарық т.б. болса, «Аз» сөзінің архисемасы – Әлем, жер, жердегі тіршілік, Алла, жалғыз т.б. болып шығады. «Аз» тұлғасының осындай архисемасы арқылы, мынадай кейінгі туынды мағыналары өрбіген. Адития – санскрит тілінде / aditia/ - 1. Күн (солнце); 2. День солнца, 7-й день недели (Древнетюркский словарь, 1969: 10). Демек, санскрит тіліндегі ұсынып отырған түбірлердің мағынасымен (сөзжасамдық) сәйкес келеді.

Қазіргі қазақ тілінде «аз» - көп емес мағынасы көне шумер, санскрит, араб тілдерінде болған түбірлермен сабақтас, ал кириллицадағы «аз» таңбасының сандық мағынасы көне түркі тіліндегі «аз – адыр - адыра» сөздері арқылы қабылданса керек. «Аз» түбірімен тараған сөздердің, екінші синонимі «йалқы – жалқы – жалғыз» мағынасы семантикалық өрісте сақталып, «аз, көп емес» номинациясы қалыптасқан. Себепші негіз арқылы – *азай, азайғыш, азайтқыш,*

азайту, азайттыр, аз-аздап, аз-маз т.б. туынды тұлғалар қалыптасқан. Араб тілінен енген «азан» сөзі мен одан туындайтын: *азанғы, азандат, азаншы* сөздері күннің атауымен байланысты туындаған. Парсы тілінде – заң, ағылшынша – sun, орыста – со(л)нце болуы буынның сипатымен байланысты өзгерістер. *Заң, сан, сон, азан* лексемалары түркі тілінде «шам» тұлғасында қалыптасқан (ш-с-з сәйкестігі). Ортақ семаға, яғни «жарық» мағынасына ие болып, күннің бір қасиеті арқылы «көп емес», шағын, таза қалпына келу деген номинативтік белгі арқылы негізделген сема. Бұдан *азып-тозу, азушылық, аздырғыш, аздыру, аздырушы, аздық* т.б. сияқты номинативтік туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алып қалыптасқан.

«Азу» туынды сөзінің «азып-тозу», «аздыру» т.б. мағынасының абстракцияланып, ауыспалы мағынада жұмсалуды негізінде *азғын, азғында, азғындау, азғындық, азғыру, азғырушы, аздық* т.б. сияқты туынды сөздер жасалады. Бұл мағынадағы туынды сөздер де алғашқы – «адасу» мағынасынан алшақтамайды.

«Аз» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:

АТ-АД-АЗ; АЗ-ЕЗ.

«Аз» этимон түбірінің ұғымдық дамуы:

- әлем, бірлік, алла ұғымы;
- сандық ұғым;
- қимылдық, әрекеттік ұғым;
- сапалық ұғым.

«Аз» этимон түбірінің мағыналық дамуы:

АЗ: аз - сандық мағына; аза - әрекеттік мағына, азан (таңғы мезгіл), азан шақыру - әлемдік мағына, азу - сапалық, қасиеттік, сындық мағына, азық - заттық мағына т.б.

**Жа* этимон түбірімен тереңдігі мен ауқымдылығын, одан тараған туынды сөздердің мағыналарынан, сөзжасамдық тізбектегі жіктелістері арқылы айқындауға болады. Нысанның қасиеті мен сапасын білдіретін ұғымды атау үшін әртүрлі мағыналар мен туынды тұлғалар желісі қалыптасқан. Мысалы, қазақ тілінде «*жар*» сөзінен жасалған сөздер: *жарау, жарамды, жарамсыз, жарайды, жарамду, нашар* («на» - антонимдік мағына тудырушы аффикс, салыстырыңыз: *народу, наразы, нақақ (нақұқ)* т.б.)

Жақсылық, игілік семасымен байланысты пайда болған сөздер: *жәрдем, жар болу, жарлық* (бұйрық), орыс тілінде: *годный, пригожий, годиться* «жарамды» мағынасымен ортақ болады. Сондай-ақ, «біреумен жақсы болу» мағынасын білдіретін «*якшаться*» сөзі –

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

араласу, жақсы болып сыйласу, достасуды белгілейді. «Жар» сөзінің тірек, құдай семасын басқа тілдерден кездестіреміз, мысалы, ағылшын, неміс тілдерінде – Goot - бог, Good – хороший яғни «жақсы жарамды» мағынасында қолданылады.

***ЖА – этимон түбірінің тұлғалық дамуы:**

ДЖА – ДА – ЖА – ЗА

ДЕ ЖЕ ЗЕ

***ЖА – этимон түбірінің ұғымдық дамуы:**

- жаратушылық ұғымы

- Күн жарық ұғымы

- қимыл, қозғалыс ұғымы

-

***ЖА этимон түбірінің мағыналық дамуы:** күн жүйесінің қасиетін, сипатын танытатын ұғымдарды атауда бір семантикалық өрістегі туынды мағыналы сөздер: - *жар - жарқыра, жарқыл, жарқын, жарқ-жұрқ; жарық - жарықтану, жарықтандыру, жарықты, жарықсыз, жарықтық; жарылқа -жарылқаушы, жарат - жарату, жаратқан, жаратушылық; жақ -жағу* т.б. Орыс тілінде «ЗА» этимон – түбірінен жоғарыда көрсетілген мағыналармен ортақ мынадай сөздер туындайды: *заря, зарево, зорька, зарница;* «йар-жар» этимон түбірінен: *жар, жара, жечь, жарко, яр, ярко, Ярила (Күн құдайы), яркость, жарить, жаркое, гореть, гарь* т.б. туынды сөздер қалыптасқан (ж-й сәйкестігі арқылы).

«Жер» жүйесіне қатысты семантикалық өрістегі сөздер – *жер, жерлік, жершіл, жерлеу, жермен-жексен, жергілікті, жерлі, жерсіз; жез;* Орыс тілінде «жерге» қатысты сөздер, *жертво (жерге көму), земля, земной, жесть, землянка, замляника,* т.б. Неміс тілінде: *диер (тер),* грек тілінде – *тер,* ағылшын тілінде – *earth* т.б.

Жарыққа шығару, көрсету, жариялау мағынасында қазақ тілінде мынадай сөздер орын алған: *жар - жарлау, жар салу, жариялау, жарлық, жыр, жырлау, жыршы* т.б. Орыс тілінде қолданыс тапқан сөздер: *ярмарка, яркий* (наглядный) т.б. Көрсетілген туынды түбірлер «*ЖА-*ЗА» этимонынан тараған барлық туынды сөздерді толық көрсете алмайды. Себебі кез келген туынды сөз өзі себепші негізге айналып, әр түрлі сөзжасамдық тәсіл арқылы жаңа номинативті мән туғызады. Ассоциация, абстракция, аналогия, уәждеме үлкен рөл атқарып, тұлғаның мағыналық дамуы болған.

«АЙ» түбірі – «ат» этимон түбірінен туындайды. Бір буынды морфемалардың соңында *т* дауыссызы көп жағдайда сына – *и*

дауыссызына ауысып кететіні белгілі. Қазіргі қазақ тілінде «Ай» сөзінің мағыналары: 1. Зат. Түнде жерге жарық сәуле түсіріп тұратын планета; 2. Жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, отыз күндік мерзім; 3. Одағай (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974: 86-87). Көне түркі тіліндегі мағыналары: 1 Ай – 1. «месяц, луна; астр. луна (планета); 2. Месяц (уақыт өлшем); 3. Жалқы есім; 4. Күшейткіш шылау; 5. Еліктеуіш сөз. II. Ай – 1. Говорить, рассказывать, разъяснять, толковать; 2. Называть, 3. Указывать, распоряжаться, руководить (Древнетюркский словарь, 1969: 24-25). «АЙ» тұлғасы арқылы мынадай туынды сөздер жасалады: айағы – 1. благоговение, почтение, почести, почетное звание; аяғы – грех; айасы – чистое, ясное; аят – признаки, знамение; айт – сөйлеу; айғучы – ақылшы; айығ – слово, указание, предписание; айыл – быть сказанным; айыт – позволять говорить, спрашивать т.б. (Древнетюркский словарь, 1969: 26-28). Латын тілінде «*aio*», «*aim*» - 1. Подтверждать, отвечать утвердительно; говорить, утверждать, заверять деген мағыналарды береді (Латинско-русский словарь, 1976: 53). Бәріне ортақ өзек мағыналар – мерзім, сөйлем қимылын білдіру.

«АЙ» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:

АТ-АД – АЗ – АЙ
ЕЙ

«АЙ» этимон түбірінің ұғымдық дамуы:

«АТ» силлабофонемасы мағынасы негізінде жіктеле дами келе, Күн ұғымы арқылы «ай» түбіріне екінші ерекше номинативтік белгісінің өзгеше сипатын белгілеу нәтижесінде ай, мезгіл мағынасы сыйғызылған. Себебі Ай да Күн сияқты, түнде жерге сәуле шашады, жарық береді. Аспан денелердің ішіндегі Күнге қызметі, қасиеті, сипаты жағынан ең жақын планета. Бірақ «Күн» мен «Ай» бірдей емес. Сондықтан оның тұлғасы мен мағынасы өзгеріп, жаңа ұғым беретін тұлғаға ие болып, жеке екіншілік номинация ретінде қалыптасады. «Ай» - планета мағынасының, 30 күндік мерзімді білдіретін «ай» мағынасына өтуі де, ұғымдық бірліктің дамуы. Ай-ай семалары – көпмағыналылықтың нәтижесінде конверсиялық сөзжасам тәсілі арқылы пайда болған туынды деривация. Ай 30 күнде жаңарып, 30 күнде толып, туып отырады. Айдың қызметі мен қасиетіне сәйкес, мерзімдік мағынасы ассоциация заңдылығы арқылы туындайды. Ай аспанда айқын көрінеді. Айдың анық, айқын көрінуі арқылы қалыптасқан ұғым жаңа номинацияға негіз болған сынайлы: *айқын*,

айдар, айбын, айдын, анық т.б. Ай аспанда үнемі жылжып, айналып жүреді. Осы түсінік арқылы «айналу» қозғалысын, қимылын білдіретін атаулар қалыптасқан: *айнал - айналыс, айналма, айналғыш, айналдыр, айналайын, аймалау* т.б. Ал Айдың жарты ай кезеңіндегі формасына сәйкес *айла, қайқы, қайық (лодка), қайла* сияқты атаулар қалыптасқан. Мұндағы «қ» протезасы жаңа туынды сөз туғызуға қызмет етеді. Ұғым сөйлеу қызметіне қатысты болғандықтан, ал сөйлеу қызметі, сөйлеу әктісі орындалу үшін, міндетті түрде тыңдаушының ықылас, зейінін, көңілін өзіне аудару қажеттігі туады. Сөйлеу, айту үшін кемінде екі адам болып, оның біреуі тыңдаушыны болу керек. Осы ретте «ай» еліктеуіш сөзі тыңдаушының көңілін өзіне немесе құбылысқа, нысанға, қимыл-әрекетке аудару үшін қолданылса керек.

«АЙ» этимон түбірінің мағыналық дамуы:

1. Ай – ай – аспандағы планета (*айлы, айсыз*); ай – 30 күндік мерзім (*айлық, айлап, айлап-жылдап, айына бір, айында т.б.*);

2. Ай – аспандағы айдың анық көрінуі арқылы негізделіп уәждемеленіп мынадай туынды сөздер қалыптасқан: *анық, айқын, айқыш, айғақ, айбар, айнадай, айна - қол айна, айқындау, айқындама, анықтау, анықтама, айғақшы, айғақтау, айқыш-ұйқыш* т.б.

3. Ай – айдың жылжуы, қозғалу қызметіне мотивтенген номинациялық атаулар: *ай-айнал, айналу, айналғыш, айналдырғыш, айналдырған, айналмақ, айналмау, аймалау, айналайын, айналушы, айналсақтау, айналушылық, айналуы, айналусыз, айналыш, айналыс, айналысу, айналысушы, айналым.*

Айналыс, айналым, айналу семаларындағы қимылдың басталған нүктеден екінші бетке ауысуы, алмасуы деген ұғым арқылы – айны, айну мағынасы туындайды. Яғни, зат не қимыл айналу үшін шеңбер жасағанда, ол өзіне қарама-қарсы жаққа (бетке) өтіп барып айналыс жасайды. Осы екінші бетке орындалған сема арқылы жаңа дифференциалды туынды семалар түзілген. Мұндағы себепші – негіз «ай» емес, -айн – айны – айнығыш, айнымалы, айныт, айныт, айран (май+суға айырған деген мағына немесе сүт айналып, өзгеріп барып, ұйыған айран пайда болады).

4. Ай – айдың жаңа туған кезіндегі тұлғасына байланысты негізделген туынды сөздер: *айшық, айшықтау, қайық; қайла.* Айдың ортақ формасына ұқсас түріне қарай жасалған (ассоциативті тәсіл арқылы) туынды сөз санскрит тілінде де болған «луна» және «*udu-ра*» «лодка» (Кочергина, 1996: 113). Айдың толық, толған, шар формасына

сәйкес қалыптасқан туынды сөздер: аймақ, айыл (ер-тоқымның тартпасы), айналым, айналу. Көне түркі тілінде айдың атауы «*толу, толун*» (Древнетюркский словарь, 1969: 573) орыс және латын тіліндегі айдың аталуының негізі болса керек: то + лун – лун + а - луна. Бұл атау (толун ай) айдың толу фазасына байланысты, көне түркінің – *той, тоғ, тоқ* түбірінен шыққан сөз.

Шеңбер формасына байланысты тағы бір лексема «*айа*», көне түркі тілінде «*айа*» - «*алақан*» деген мағынаны берген (Древнетюркский словарь, 1969: 25), айға уәжделіп пайда болған номинация. «Айалы алақан» тіркесінің мәні: айналайын, аялайын болса, тұлғасының сипаты – «*айа*» - *алақан, «ала»*

- *алан – айлан; «қан» - кішкентай* мағынасын беретін тұлға, салыстырыңыз: *қошақан, ботақан, балақан*. Сонда «алақан» - «алақан» деген тұлғалық көрініс шығады. Демек «аялы алақан» тұрақты сөз тіркесі мағынасын бірдей екі сөздің тіркесуі аналитикалық тәсіл арқылы, көне тұлғаны жаңа тұлға одан сайын айқындай, анықтай түсу үшін жұмсалып жүр. Мағынасы бірдей екі сөздің бірігуі не тіркесуі арқылы көптеген жаңа номинацияның жасалғаны – тілдік факты. Мұның да тілдің даму барысында болған өзіндік ішкі заңдылықтары бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, түркі тілдеріне ортақ генетика-семантикалық код бар және ол сөздердің тұлғалық, мағыналық, ұғымдық сәйкестік заңдылығын айқындайды. Бұл заңдылық тілдегі жан-жақты гармониялық құрылымға негізделген. Ғылыми зерделеу барысында біз осындай кодтық мәні бар қырық этимон түбірді анықтаймыз. Генетика-семантикалық код – ең көне түбірлерде болған макромағыналар ортақтығы, олардың дамуы мен қажеттіліктеріне сәйкес жіктелуі барысында тарамданып таралғанда, туынды сөздің өзексемасын құрайтын, сөйтіп айырушы семалардың тегін айқындайтын ортақ мағыналық жүйе. Сөздердің мағыналарының тарамдалып, тұлғалық өзгерістерге түсуіне байланысты алғашқы мағына жіктеледі, өзгеріске түседі. Генетика-семантикалық код арқылы олардың түпкі ортақ тегін айқындап, мағыналық және тұлғалық даму жүйесінің тізбегін көрсетуге болады. Мұндай код кез келген туынды сөзде себепші негіз арқылы сақталады. Генетика-семантикалық код негізінде ғана тіл дамиды, өзінің жүйелі сипатын жоғалтпайды. Тілдегі сөздер мен тұлғалар кез келген сөзбен тікелей байланыспайды. Тұлғалардың

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

қосылып, бірігіп, жалғанып жаңа атау туғызуында, ішкі генетика-семантикалық мағыналары сәйкес келуі тиіс, тілдік генетика-семантикалық код қалыптастырған жүйеге бағынуы қажет. Туынды сөздердің тарихи қалыптасу сипаты түбірлес сөздердің арасындағы мағыналық ортақтықтың себебі мен семантикалық дамуын көрсетеді, олардың арасындағы генетика-семантикалық бірлікті айқындайды.

Әдебиеттер

1. Аллендорф К. А. (1966). *Значение и изменение значения слов* (автореф. канд. дис.). – М.
2. Оразов М. (1991). *Қазақ тілінің семантикасы*. – Алматы: Рауан, 211 б.
3. *Древнетюркский словарь*. (1969). – Л.: Наука, 676 б.
4. *Латинско-русский словарь*. (1976). –М.: Русский язык. -1096 б.
5. *Англо-русский словарь*. (1981). –М.: Русский язык, 647 б.
6. Қашқари М. (1960-1963). *Девону лугот-ит түрік*. Т. I, II, III. Ташкент.
7. Кочергина В. А. (1996). *Санскритско-русский словарь*. – М.: Филология, 943 б.
8. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. (1974). – Алматы: Ғылым, 1-т., 695 б.

Özet

Türk dillerinde bir nesil köklerin anlamı aynıdır. Bugün kullandığımız tüm kelimeler, bu köklerin anlamlı ve kişiselleştirilmiş eserleridir. Her ne kadar dilde gelişim ve değişim konuşmada farklılıklar yaratsa da, ana genetik-semantic kod, kökünü birincil anlamını koruyarak ve ana anlamsal alanı tanımlayarak “koruyucu” dur. Genetik-semantic kod temelinde, yeni kelimeler sağduyu içinde korunur ve alt yapısı oluşur. Bu kod, anlamla yakından ilişkilidir, dilin sistematik ve karmaşık bir karakterini korur. Genetik semantic kod, sağduyuyu tanımlayan en eski kök makro değerleri olan bir dizi tarihsel değerdir. Eğer başlıkta genetik-semantic kod yazılmamışsa, dil kendi sistem yapısını korumayı başaramamış ve bu nedenle bir “kaos” haline gelecektir. Genetik ve semantic kod, türev kelimeler arasındaki tarihsel gelişimin, anahtar kelimeler arasındaki bağlantının merkezi bir anahtarıdır. Makale, kelimenin anlamsal türevindeki kodun anlamını analiz eder ve anlamların anlamlarını retrospektif bir yöntemle analiz eder.

Anahtar Kelimeler: Kod, sözcük, türemiş kelime, genetik-semantic kod, etiyolojik kökler, retrospektif yöntem.
(Salkınbay A. Genetik-Semantik Kodun Temelleri)

Резюме

В тюркских языках корни слов определенного поколения имеют одинаковый смысл. Все слова, используемые ныне, являются персонифицированными производными этих корней. Какие бы не возникали различия из-за развития языка и произношения, материнский генетическо-семантический код ставит во главу угла основной смысл корня, создавая защиту его смысла и определяя область значений слова. По сути генетическо-семантический код создает смысловую оболочку нового слова, формирует его фундамент, напрямую связан со значением, придавая языку систематизированность и разнообразие. Генетическо-семантический код является древнейшей макроценностью, дошедшей до нас в виде цепочки. Если же генетическо-семантический код не написан, язык не сможет сохранить свою системность и впадает в хаос. Генетическо-семантический код является централизованным управлением, связывающим ключевые значения производимых слов. В статье проводится анализ значений производных слов и их кода посредством ретроспективного метода, определяя их реальный смысл.

Ключевые слова: код, лексема, производное слово, генетическо-семантический код, этимологический корень, ретроспективный метод.
(Салкынбай А. Основы генетическо-семантического кода)

**AFGAN ÖĞRENCİLERİN TÜRKÇE DÜZLÜK-YUVARLAKLIK
UYUMUNU UYGULAMADA YAPTIĞI HATALAR VE ÇÖZÜM
ÖNERİLERİ**

**PROBLEMS AND SOLUTION PROPOSALS FOR AFGHAN
STUDENTS IN TURKISH PERFECT-ROUGH APPLIED APPLICATION**

Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU*

Özet

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesi'nde dört dilde eğitim yapılmaktadır. İngilizce, Kazakça, Rusça ve Türkçe dil öğretim merkezleri mevcuttur. Hazırlık fakültesinde okuyan Afganistanlı öğrenciler bir yıl boyunca Kazakça ve Türkçe öğrenmektedirler. Türkçe öğrenen Afganistanlı öğrenciler öğrenim sürecinde birçok problemle karşılaşmaktadırlar. Ana dillerinin fonoloji, morfoloji ve sentaks özelliklerinin Türkçenin fonoloji, morfoloji ve sentaks özellikleriyle farklılık göstermesinden dolayı Türkçe öğrenirken zorluk yaşamaktadırlar. Bu makalede Afganistan'dan gelen öğrencilerin Türkçe öğrenirken yaptığı morfolojik hatalar üzerinde durulacak ve çözüm önerileri getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Farsça, Türkçe Öğretimi, Morfoloji.

Summary

Hoca Ahmet Yesevi International Turkish Kazakh University Preparatory Faculty has four levels of education. English, Kazakh, Russian and Turkish language teaching centers are available. Afghan students studying at the Foundation faculty learn Kazakh and Turkish for one year. Afghan students who learn Turkish are faced with many problems in their learning process. Due to the fact that phonology, morphology and syntactic properties of mother tongue differ in Turkish phonology, morphology and syntactic properties, they have difficulty in learning Turkish. This article will focus on the morphological mistakes that students from Afghanistan made while learning Turkish and suggest solutions.

Key words: Afghanistan, Persian, Turkish Teaching, Morphology.

GİRİŞ

Hoca Ahmet Yesevi Uluslar Arası Türk Kazak Üniversitesi'nde eğitim almak için Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Azerbaycan, Rusya Federasyonu, Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Bosna Hersek, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkelerden öğrenciler geliyor. Çin'den Uygur, Özbek ve Kazak; Afganistan'dan Özbek, Türkmen, Hazara, Tacik öğrenciler gelmektedirler. Rusya Federasyonundan

* Dr. (PhD) Ahmet Yesevi Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Türkoloji Enstitüsü Müdürü, E-mail: mehmedzade@gmail.com

Rus, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Çuvaş, Tıva, Hakas, Altay, Şor, Başkurt, Tatar öğrenciler eğitim görmektedirler. Üniversiteye gelen öğrenciler kayıt yaptırdıktan sonra bir sene hazırlık okumaktadırlar. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesi'nde dört dilde eğitim yapılmaktadır. İngilizce, Kazakça, Rusça ve Türkçe dil öğretim merkezleri mevcuttur. Hazırlık fakültesinde okuyan Afganistanlı öğrenciler bir yıl boyunca Kazakça ve Türkçe öğrenmektedirler. Türkçe öğrenen Afganistanlı öğrenciler öğrenim sürecinde birçok problemle karşılaşmaktadırlar. Ana dillerinin fonoloji, morfoloji ve sentaks özelliklerinin Türkçenin fonoloji, morfoloji ve sentaks özellikleriyle farklılık göstermesinden dolayı Türkçe öğrenirken zorluk yaşamaktadırlar. Türkçe, günümüzde pek çok bölgede kalabalık bir nüfus tarafından konuşulan bir dildir. Yaygın olarak kullanılan bir dilin, yabancılar tarafından öğrenilmesi doğal bir hadisedir. Türkçeyi öğrenmek isteyen yabancıların bunu öğrenmekteki amaçları çeşitlilik gösterir. Akademik çalışmalar, ticari faaliyetler, diplomatik temaslar, Türklere olan sevgi, Türkiye'yi tanıma vb. amaçlarla Türkçe öğrenilmek istenmektedir (Erdem, 2009: 888).

Afganistan'ın Coğrafi Konumu ve Genel Durumu:

Afganistan, Asya'da denize sınırı olmayan bir ülkedir. Doğu ve güneyde Pakistan, batıda İran, kuzeyde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğuda da ufak bir sınırla Çin ile çevrilidir. Afganistan Çin ve Hindistan'ı birbirine bağlayan enerji koridoru üzerinde bulunana stratejik bir konumdadır. Afganistan'da modern anlamda ilk anayasa 1923 yılında kabul edilmiştir. Afganistan'ın son anayasası, Taliban yönetiminin uluslararası güçler tarafından yönetimden uzaklaştırılmasından sonra halkın değişik kesimlerinin temsilcilerinden oluşan Loya Jirga adı büyük meclis tarafından 2004 yılında kabul edilmiştir. Loya Jirga adı verilen büyük meclis, parlamento üyelerinin ve halkın değişik kesimlerinin temsilcilerinden oluşarak zaman zaman toplanmakta ve danışma amaçlı kararlar almaktadır. Afganistan'ın yürürlükteki anayasasına göre, resmi adı "Afganistan İslam Cumhuriyeti" olarak tespit edilmiştir. Afganistan Anayasası'na göre kamu yönetimi üç ayrı güce dayanmaktadır. Bunlar; yasama, yargı ve yürütme gücünden oluşmaktadır (TC Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 3).

Afganistan homojen bir toplum değildir. Doğru dürüst bir nüfus sayımı yapılmamış olmakla beraber, bugün otuz milyonu aşan Afganistan nüfusu birçok etnik ve dinî grubun birleşiminden ibarettir. Bu çerçeveden

Ö. Küçükmehtemöđlü. Afgan Öđrencilerin Türkçe Düzlük-Yuvarlaklık...

bakıldığında Afganistan'da milletleşme sürecini tamamlamış homojen bir Afgan halkının olduğunu düşünmek yanlıştır. Afganistan'da bugün dört büyük etnik grup, nüfusun çođunluđunu oluşturur. Sürekli düzensizlik sebebiyle ülkenin nüfusu ve etnik yapısı hakkında kesin rakamsal veriler ne yazık ki elde bulunmamaktadır. Etnik gruplardan ise Peştunlar (%38), Tacikler (%20), Özbekler (%18), Türkmenler (%8), Hazaralar (%9), Aymaklar (%3) ve %4 ile diđerleridir. Afganistan'da yaygın din İslam'dır (Yıldırım, 2011: 84).

Derî Farsçası, Farsçanın dođu şivesidir. Afganistan'ın Peştuca ile birlikte resmî dilidir. Hazara ve Taciklerin ana dilidir. Türkmenler, Özbekler, Peştunlar ve diđer etnik gruplar tarafından da konuşulmaktadır. Derîce hem önden hem de sondan eklemeli bir dildir. Genellikle sondan eklemeli olmakla birlikte kelime önüne ekler de almaktadır. Bu durum Derîcede "peyvend" ve "pesvend" olarak ifade edilmektedir. Farsçada önek ve son ek varken Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Türkçede kelimeye eklenen ek kelimenin son ünlü ve ünsüz harfine göre uyum göstermektedir. Yabancı dillerden giren kelimeler bu kuralın dışında tutulmaktadır.

Kelimeler bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan ve tek başlarına zihindeki belirli kavramlara karşılık olan somut veya soyut söz kalıplarıdır. Somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimleridir. Bir kelimenin en küçük dil ögesini oluşturan seslerin yalnız başına anlamları yoktur. Seslerin tek bir nefes baskısı altında söylenişiyile oluşturulan hecelerin de tek başlarına birer anlamları yoktur (Korkmaz, 2007: 99).

Dilde ses oluşması bütün bir konuşma aygıtının bir karmaşık birlikte çalışması ürünüdür. Ses aygıtımız gırtlak, bođaz, ađız, geniz ve burun boşluklarından meydana gelen içi çok girintili bir çatal boru şeklindedir. Buna ses yolu da deriz. Ses aygıtı solukla çalışır. Soluklu sazlara benzer (Banguođlu, 2015: 29).

Kelimeler ses veya ses toplulukları halinde bulunurlar. Kelimelerin yapısı bir veya birden çok sestenden oluşur. Ancak tek sesli kelimeler çok azdır. Kelimelerin ekseriyeti çok seslidir. Tek sesli kelimelerin sesi ancak vokal olabilir. Konsonantlar tek başlarına söylenemedikleri için yalnız olarak kelime olamazlar. Birden fazla sesli kelimelerin en küçüğü ise iki sesli olur (Ergin, 2013: 97).

Türkçenin önemli ses olaylarından biri de düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Kaynaklarda dudak uyumu olarak da geçen düzlük-yuvarlaklık uyumu, sözcüğün ilk hecesinde düz bir ünlü varsa sonraki hecelerde sadece düz; yuvarlak ünlü varsa sonraki hecelerde dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin bulunması kuralıdır. Vokaller önceki ve sonraki hecede "a, ı +a, ı", "e, i +e,

i”, “o, u +a, u”, “ö, ü +e, ü” şeklinde gelmektedir. Bu kuralın nasıl çalıştığını görmek için hem dar-düz hem de dar-yuvarlak biçimleri olan birinci çoğul iyelik ekini ve bu eke eklenmiş olan yönelme hâli ekini inceleyebiliriz. Bu kurala örnek olarak “kapı-mız-a, ev-imiz-e, kol-umuz-a, göz-ümüz-e” kelimelerini verebiliriz. Görüldüğü gibi dar ünlülü ekler önlük-artlık uyumuna da bağlı olarak dört farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Düz ünlüyle biten hecelerden sonra düz ünlülü biçim, yuvarlak ünlüyle biten hecelerden sonra ise düz-geniş veya dar-yuvarlak olanlar kullanılmaktadır (Demir, Yılmaz, 2011: 60).

Ahmet Yesevi Üniversitesi Hazırlık Fakültesi’nde Türkçe Öğrenen Afgan Öğrencilerin Yaptığı Hatalar:

Yanlış Yazım ve Telaffuz	Doğru Yazım
otöbusde	otobüste
sinifda	sınıfta
darsda	derste
yole	yola
panceradaki	penceredeki
hasteyim	hastayım
kotuphanaya	kütüphaneye
sinavler	sınavlar
hazirlikte	hazırlıkta
telaffuzi	telaffuzu
hocanın	hocanın
kitapler	kitaplar
aynisi	aynısı
tacrubalar	tecrübeler
yakında	yakında
ortaklık	ortaklık
saslar	sesler
comlelar	cümleler
gitiyorum	gidiyorum
harflarin	harflerin
kaynakleniyor	kaynaklanıyor

Öğrencilerin birçoğunun yaptığı hatalar ortaklık göstermektedir. Bu da öğrencilerin Türkçenin fonolojisini tam olarak anlamadıklarını ortaya koymaktadır. Türkçe harflerin ses karşılıklarını hançerelerinde

Ö. Küçükmehmetođlu. Afgan Öğrencilerin Türkçe Düzlık-Yuvarlaklık...

bulamamaları ve kendi ana dillerine göre Türkçe vokallere anlam vermeleri öğrencilerin hatalarında temel rol oynamaktadır. Bir dilin fonolojisi doğru öğrenilmezse o dil hiçbir zaman doğru konuşulamaz ve o dildeki ses uyumları doğru uygulanamaz. Afgan öğrenciler kendi ana dillerinin fonolojisinden kaynaklanan farklardan dolayı Türkçe ses uyumlarını uygulamada problem yaşamaktadırlar. Ayrıca cep telefonlarından watsap ve diğer sohbet programlarında konuştukları Türkçe konuşan arkadaşlarıyla yazdıkları yazışmalar da bu durum üzerinde etkili olmaktadır. Bu sohbet programlarında sohbet ederken birçok kelimedede yazım yanlışı yapılmaktadır. Bu durum da öğrencinin algısını etkilemektedir.

SONUÇ:

Afganistanlı öğrencilerin düzlük-yuvarlaklık uyumunu uygulamada çok sık hata yaptıkları gözlemlenmiştir. Bu durum Türkçe alfabeyi öğrenirken alfabedeki harflerin ses karşılıklarının tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bazı öğrenciler alfabe konusunu ilk dersi fazla önemsememekte nasıl olsa öğrenirim mantığıyla boş vermektedirler. Hataları en aza indirmek için alfabenin en iyi şekilde öğretilmesi gereklidir. Ayrıca alfabedeki ses karşılıklarının tam olarak anlaşılması sağlanmalıdır. Afganistanlı öğrencilere Türkçe öğreten, ders veren okutmanın alfabe konusunu ve Türkçedeki ses olaylarını daha ayrıntılı şekilde öğrencilerine anlatması gerekmektedir. Ana dilinde iyi eğitim almış öğrencilerin Türkçeyi daha iyi öğrendikleri görülmüştür. Ayrıca Farsça ve İngilizceyi iyi bilen öğrencilerin Türkçeyi diğer arkadaşlarına göre daha yüksek seviyede geliştirdikleri gözlenmiştir. 2016-2018 yılları arasında iki yıl Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesi'nde Türk dili okutmanı olarak ders verdiğim Afganistanlı öğrencilerde bu duruma şahit olduk. Yabancılara Türkçe öğretiminin gelişmesi için mutlaka ders veren okutmanların öğretim esnasında karşılaştıkları zorluklar ve hataları tespit etmeleri, not etmeleri ve bunları akademik çevreyle meslekî dergilerde paylaşmaları gerekmektedir. Hataların üstü örtülerek gelişme ve ilerleme olmaz. Hataların tespiti ve düzeltilmesi bizi bu alanda daha ileriye götürecektir, Türkçenin yabancılara öğretiminde yeni metotları geliştirmemizi sağlayacaktır.

KAYNAKÇA:

BANGUOĐLU, Tahsin. (2015). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
DEMİR, Nurettin, YILMAZ, Emine. (2011). *Türkçe Ses Bilgisi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.

- ERDEM, İlhan. (2009). *Yabancılar Türkçe Öğretimiyle İlgili Bir Kaynakça Denemesi* Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 4/3 Spring, s.888-937.
- ERGİN, Muharrem. (2013). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları.
- YILDIRIM, Necip. (2011). *Batının Çıkamaz Sokağı: Afganistan*, Ortadoğu Analiz, Temmuz-Ağustos, C.3, S.31-32, s.83-92.
- TC Kabil Büyük elçiliği Ticaret Müşavirliği. (2017). *Afganistan Ülke Raporu*, Kabil.
- YEGİN, Abdullah. (2015). *Afganistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, Ankara.

Түйіндеме

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Дайындық факультеті төрт деңгейде білім береді. Ағылшын, қазақ, орыс және түрік тілдерін оқыту орталықтары бар. Факультетте оқитын ауған студенттері бір жыл қазақ және түрік тілдерін үйренеді. Түрік тілін үйренетін ауған студенттері оқу процесінде көптеген қиындықтарға тап болды. Ана тілінің фонологиясы, морфологиясы және синтаксистік қасиеттері әртүрлі болғандықтан, олар түрік тілін үйренуде қиындықтар туындатады. Мақалада ауған студенттерінің түрік тіліндегі еріндік-езулік сингармонизмін айтуда жол беретін қателері мен оларды шешу жолдарына назар аударылады.

Түйінді сөздер: Ауғанстан, парсы, түрік тілін оқыту, морфология.

(Кучукмехметоглы Ө. Ауған студенттерінің түрік тіліндегі еріндік-езулік сингармонизмін айтуда жасайтын қателері мен оларды шешу жолдары)

Резюме

Подготовительный факультет Международного казахско-турецкого университета им.Х.А.Ясауи проводит обучение по четырем уровням. Имеются учебные центры английского, казахского, русского и турецкого языков. Афганские студенты в течении года изучают казахский и турецкий языки. Им сложно даются тюркские языки, так как фонология, морфология и синтаксис их языка имеет серьезные отличия. В статье обращается внимание на ошибки, допускаемые афганскими студентами при освоении сингармонизма, и пути их решения.

Ключевые слова: Афганистан, персидский, обучение тюркским языкам, морфология.

(Кучукмехметоглу О. Ошибки афганских студентов при освоении сингармонизма и пути их решения)

**DÜNYA İLETİŞİMİNDE LATİN ALFABESİNİN KAZAK HALKINA
SOSYO- KÜLTÜREL AÇIDAN ETKİSİ VE ROLÜ
IMPACT AND ROLE OF THE LATIN ALPHABET TO KAZAKH
PEOPLE IN TERMS OF SOCIO-CULTURE IN GLOBAL
COMMUNICATION**

Halil ÇETİN*

Özet

Her halkın yaşamında değişim süreçleri vardır. Bu süreçlerden bir tanesi de alfabe değişikliğidir. Alfabe bir milletin sadece dil özelliklerinin yansması ve ifadesi değil aynı zamanda da o halkın kültürel yaşamının izleri ve yansmasıdır. Yaşanılan siyasi ve coğrafi değişiklikler bazen halkın yaşamında da değişikliklere yol açmaktadır. 1920’li yıllarda Sovyet Rusya’nın egemenliği altında yaşayan Türkler arasında başlayan Latin alfabesi esaslı “Yeni Türk Alfabesi”ne geçiş tartışmaları, 1930’da hemen hemen bütün Türklerin “Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi”ni kabul etmesi ve kullanması kararı ile sonuçlanmıştır. Bu sonuçlar, sosyo-kültürel değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Bu makalede Kazak halkının yaşamında Latin alfabesinin sosyo-kültürel açıdan nasıl tesir ettiği ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Alfabe, Kültür, Dünya İletişimi, Edebi Etki.

Abstract

There are change processes in every public life. One of these processes is the change of the alphabet. The alphabet is not only the reflection and expression of the language characteristics of a nation, but also the traces and reflections of those people's cultural life. The political and geographical changes that have been experienced sometimes lead to changes in people's lives. In 1920s, the debates which started among Turks living under the domination of Soviet Russia on transition to the Latin alphabet “The New Turkish Alphabet” resulted in the decision of almost all of the Turks’ use and acceptance of the new Turkish alphabet in 1930. These results have revealed socio-cultural changes. This article will discuss how the Latin alphabet influences the socio-cultural aspects of Kazakh people's lives.

Key words: Alphabet, Culture, Global Communication, Literary Impact.

Giriş

Alfabe, her milletin kendisine özgü veya başka halkaların kullandığı alfabelerle iletişimini sağlar ve edebi düşüncelerini, dil gücünü ifade eder. Milletler tarihsel süreç içerisinde birden fazla alfabe kullanmış olabilir veya tek bir alfabe ile kültürel düşünce dünyasını ifade etmiş olabilir. “1920’li

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, Kentav-Kazakistan.
E-mail: halil.cetin@ayu.edu.kz

yıllarda Sovyet Rusya'nın egemenliği altında yaşayan Türkler arasında başlayan Latin alfabesi esaslı "Yeni Türk Alfabesi"ne geçiş tartışmaları, 1930'da hemen hemen bütün Türklerin "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi"ni kabul etmesi ve kullanması kararı ile sonuçlanmıştır" (Arslan, 2009, 357). Ortak dil ve kültür oluşturma yolunda atılmış olan bu adım zamanla değişikliğe uğramıştır.

Son yıllarda siyasi ve ekonomik anlamda gelişme gösteren Kazakistan, alfabe değişikliği konusunda da önemli bir adım atmıştır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 12 Nisan'da resmî internet sitesinde yayımlanan "*Oryantasyon: Geleceğin Manevi Canlanması*" isimli makalesinde, Kazakistan hükümetine 2017 yılı sonuna kadar Kazak Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş için hazırlanma talimatı vermiştir. Bu talimatla bitlikte Kazak halkının da hayatında bazı değişikliklerin yaşanacağı görülmektedir. Örneğin;

- a. Toplumsal yaşam alanlarında kullanılan tabela ve mağaza isimlerinin değiştirilmesi.
- b. Alfabe değişikliği ile kültürel yaşamdaki değişiklikler.
- c. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecinde eğitimde meydana gelen değişiklikler.
- d. Halkın yeni alfabe ile günlük yaşama alışmasındaki değişiklikler.
- e. Ekonomik hayatta oluşan geçiş dönemi (iş yapılan şirketlerle yazışma ve haberleşmede oluşabilecek geçiş aşamaları) süreci.
- f. Ticaret hayatındaki iletişim ve yazışmalarda ortaya çıkabilecek bazı zorlukların atlatılması süreci.
- g. Dünya ile entegre olma sürecinde oluşacak değişiklikler.
- h. Edebi dilde yazılan eserlerin alfabe değişikliği ile uğradığı değişim ve oluşumlar.
- i. Edebi hayattaki alfabe değişikliği sonucunda, halkın yeni alfabe ile yazılan eserlerin okunmasına alışma süreci.
- j. Uzun yıllar Kiril alfabesi ile dile getirilmiş milli kültür, yeni değişiklik ve dönüşüm sonucu Latin alfabesi ile ifade edilmesi söz konusu olmuştur. Bu da aynı zamanda bir nevi kültürel değişim oluşmasına sebep olmaktadır.

Alfabe değişikliği hakkında, "2017 yılının sonu itibarıyla bilim adamları ve akıl insanlarla yapılacak toplantıların ardından tek standartta Latin alfabesi esasında yeni bir Kazak alfabesinin hazırlanması gerektiğini dile getiren Nazarbayev, 2018'de ortaokul kitaplarının Latin alfabesi ile yayınlanması gerektiğini belirtmiştir" ("Latin Alfabesi", 2018). Latin alfabesine geçişin ilk döneminde hem Kiril hem Latin alfabesi kullanılması

planlanırken, 2025 yılına kadar bütün kitaplar, dergi ve resmî belgeler Latin alfabesi ile yayınlanmaya çalışılacaktır.

Latin alfabesine geçişe bakacak olursak, “Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerinin bazıları Türkiye’nin de destek ve teklifiyle alfabe konusunda yeni adımlar atmıştır. Azerbaycan, Şubat 1992’de Latin alfabesine geçerken, Türkmen Parlamentosu 12 Nisan 1993’te 2000 yılına kadar kademeli olarak Latin alfabesine geçme kararı almış ve bunu gerçekleştirmiştir. Özbekistan ise Eylül 1993’te Latin alfabesine geçme kararı almıştır. Bugün bu üç Türk cumhuriyeti de geçiş sürecini tamamlamış ve “Otuz Dört Harfli Çerçeve Türk Alfabesi”nden farklı birkaç harf dışında Latin esaslı alfabeği tüm alanlarda kullanmaya başlamıştır (Özkan, 2007: 93-94). Bu geçişe Kazakistan’da eklenince, Türk dünyasında hem kültür birliği hem de dil birliği açısından önemli bir aşamadır diyebiliriz.

Nursultan Nazarbayev’in aldığı bu karar Kazak halkının gücüne güç katacak ve onları dünya ile daha kolay iletişime geçip takip etme konusunda faydalı olacaktır. Çünkü ortak alfabe olması yazılan eserlerin ortak çalışmalara zemin hazırlayacağı ve ortak projelerin üretilmesinde daha yararlı olacağı görülmektedir.

Latin alfabesine geçiş sosyo-kültürel yaşamda da bazı değişikliklere neden olmaktadır. Örneğin bu değişiklikle genç nesil artık Rusça’nın etkisinde gittikçe uzaklaşma sürecine girerken, ana dilde ise daha da yakın ifade gücüne sahip olacaktır. Halk arasında ortak dil kullanımı yaygınlaşacak ve böylece de iletişim daha kolay hale gelecektir. Aynı zamanda yerel dil güçlendikçe diğer Türk toplulukları ile iletişim ve ortak çalışmalar daha da artacaktır.

Kazak dilinin Latin alfabesine geçecek olması, Kazak halkının manevi yönden daha güçlü bir yapıya sahip olmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda da dünyada meydana gelen bilim ve eğitim sistemlerini daha kolay takip edip anlaması açısından da önemli bir değişim olduğu görülmektedir. Halkın kültürel yaşamındaki değişikliklerde bu alfabe geçişi ile değişime uğrayacaktır. Örneğin başka Latin alfabesini kullanan ülkelerdeki kültürel olayların takip edilerek kendi kültürleri ile etkileşime geçerek ortak kültür ve değişim yaşanmaları meydana gelecektir.

Kazak halkının yeni alfabeğe geçişinde yaşanılacak bazı durumlar hakkında E. E. Tileşov (Tileşov, 2017: 23), Latin alfabesine geçsek, günümüzde yazılan eserlerin okumakta zorlanmalar olacaktır. Bu eserlerin yeni geçilen alfabe ile anlaşılmasının ve okunmasının biraz zaman alacağına

dair düşünceler vardır. Kiril okumasındaki ses ve vurgu özellikleri Latin alfabesinde aynı olmayışı dile getirilmiştir. Bu açıdan da bakıldığında, halkın yaşamında ve edebi hayatta soyo-kültürel açıdan değişimler ve zorluklar olacaktır. Ama bu her milletin yaşamında karşılaştığı bir durumdur. Ancak zaman geçtikçe ortak alfabe ile Kazak halkı ileriye dönük ve ortak kültürel çalışmalar konusunda daha hızlı ilerlemeler kaydedecektir.

Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Kazak halkı Kiril yazısını kullanmakta ve Doğu Türkistan'da yaşayan Kazaklarda ise Arap yazısını kullandıkları bilinmektedir. Aynı zamanda da Batı ülkelerinde yaşayan Kazak halkının Latin alfabesini kullandığı dikkat çekici bir durumdur. Bu durum ortak bir ifade eksikliği ile iletişim eksikliklerine neden olmaktadır. Bu farklı yerlerde yaşayan Kazaklar Kazakça konuşurken yazma dillerinde ise ortaklık söz konusu değildir. Bu farklılık Kazak halkının birbirinden uzak kalmasına neden olmaktadır. Ortak kültür değerlerinin de ifadesinde birtakım zorluklar oluşturmaktadır. Ancak Latin alfabesine geçiş ile bu karmaşa ve dünyada yaşayan Kazak halkının ortak ifade şeklini güçlendirecektir diyebiliriz.

Sonuç

Latin alfabesine geçiş süreci ilk başta sosyo-kültürel açıdan bazı değişiklikler ve zorluklar ile karşılaşılabilen bir süreçtir. Ancak Türk dünyası ile ortak kültürel değer ve toplumsal birlikteliğin oluşmasında önemli bir adımdır. Dünyada bilim ve teknoloji dili Latin alfabesi ile yapılmaktadır. Kazak halkı da bu teknolojik hareketliliği ve ilerlemeyi Latin alfabesine geçişle çok daha kolay ve hızlı takip edebileceklerdir. Yerel dilin de güçlenmesi açısından Latin alfabesine geçiş önemli bir değişim sürecidir. Genç neslin Kazak kültürel düşünce yapısını dünyanın kullandığı ortak kabul gören alfabelerden birisi ile ifade etmeye yolunda ilerlemeleri hızla kaydedecektir. Türk dünyasındaki edebi eser ortaklı aracılığıyla bu ülkeler arasındaki kültür ve sosyal durumlarda alfabe değişikliği sayesinde daha kolay anlaşılması yolunda yardımcı olacaktır. Latin alfabesi, Kazak halkını sosyo-kültürel açıdan ileri bir seviyeye taşıyacak ve dünyaya açılan bir ifade gücünün kapısı olacaktır.

Kaynakça

- ARSLAN, Betül. (2009). "Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak 'Birleştirilmiş Türk Alfabesi'nden 'Rus Kiril' Alfabesine Geçirilmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 16. S. 40. s. 357-374.
- ÖZKAN, İsa. (2007). "Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Eğitim ve Sosyal Değişme", *ATO-Türk Ocağı Yayınları*, s. 93-94.

Н. Çetin. Dünya Petişiminde Latin Alfabesinin Kazak Halkına...

“Nazarbayev, *Kazakistan’ın Latin Alfabesine Geçişini İlan Etti*”, *Kırım Haber Ajansı*, 12 Nisan 2017. (http://insamer.com/tr/turk-cumhuriyetlerinin-alfabe-mucadelesi-ve-kazakistanin-harf-devrimi-karari_652.html). (Erişim: 23.05.2018).

TİLEŞOV, E.E. (2017). *Әліпби таңдау: тіл табиғатын сақтау, түркілік тұтастық және әлемдік ақпараттық кеңістік*, Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі, халықаралық ғылыми-практикалық конференция, s.23-27.

Түйіндеме

Әр адамның өз өмірінде өзгерістер процесі бар. Бұл процестердің бірі әліпбидің өзгеруі. Әліпби – тек ұлттың тілдік сипаттамаларының көрінісі ғана емес, сонымен бірге осы адамдардың мәдени өмірінің іздері. Саяси және географиялық өзгерістер кейде адамдардың өміріне де өзгерістер әкеледі. Кеңестік Ресейдің қол астында өмір сүрген түркі халықтарының арасында 1920 жылдары басталған латын әліпбиіне негізделген «Жаңа әліпбиге» көшу туралы пікірталас 1930 жылы барлық түркі халықтарын «Бірыңғай жаңа алфавит» қолдануға шешім қабылдады. Бұл нәтижелер әлеуметтік-мәдени өзгерістерге жол ашты. Бұл мақалада латын алфавитінің қазақ халқының әлеуметтік-мәдени аспектілеріне әсері туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Алфавит, мәдениет, әлемдік коммуникация, әдеби әсер.

(Çetin X. Әлемдік байланыста латын әліпбиіне өтудің қазақ халқының әлеуметтік-мәдени жағына әсері және маңызы)

Резюме

В жизни любого человека проходит процесс изменений. Один из них – замена алфавита. Алфавит – это не только отображение языкового характера нации, но и следы культурной жизни этих людей. Политические и географические изменения тоже вносят некоторые коррективы в человеческие жизни. В 1920 г. среди представителей тюркских народов, находящихся под гнетом Советской России, шли активные дебаты по переходу на новый латинский алфавит, а в 1930 г. было принято решение принять и использовать «Единый новый алфавит», что открыло дорогу для различных социально-культурных изменений. В статье рассматриваются влияние латинского алфавита на социально-культурные аспекты казахского народа.

Ключевые слова: алфавит, культура, мировая коммуникация, литературное влияние.

(Çetin X. Значение и социально-культурное влияние латинского алфавита на казахский народ в условиях мировой коммуникации)

KARAY TÜRKLERİ VE DİLLERİ KARAY TURKS AND THEIR LANGUAGES

Murat KOÇAK*

Özet

Köklerini Hazar İmparatorluğu'ndan alan Karay Türkleri VIII. asırda İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve diğer dinlerin bir arada bulunduğu coğrafyada yaşarken XIV. asrın sonlarında Polonya ve Litvanya'ya gitmişler ve günümüz Karaylarının o topraklardaki ana unsurlarını oluşturmuşlardır. Bu kadar farklı coğrafyada farklı kültürlerle karşılaşan Karay Türklerinin dilleri de bundan etkilenmiş ve Kıpçak Türkçesi grubunda yer alan Karayca; İbranice, Arapça, Farsça, Lehçe, Litvanca, Rusça gibi dillerden hem leksik hem de sentaktik alıntılar yapmıştır. Değişik kültürlerle karşılaşarak etkileşen Karay Türkleri XIV. asırdan beri nüfusları azalsa da, Karayca bir eğitim dili olmasa da, diğer Türk gruplarından uzak sınırlarda bulunsalar bile dillerini korumayı başarmışlardır ama; günümüzde Kırım ağız Karaycası asimile olmuş, yaşayan Trakay ve Haliç ağızını konuşurların sayısı da çok azalmıştır. Bu çalışmada, Karay Türklerinin kökenleri, inançları ve dilleri ana hatlarıyla incelenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karay Türkleri, Karaylar, Karayca, Kırım, Trakay, Haliç-Lutsk.

Summary

Karay Turks who took their roots from the Caspian Empire VIII. Century while living in the geography where Islam, Christianity, Judaism and other religions coexist in the centuries, they went to Poland and Lithuania in the end of the century and formed the main elements of the land of today's Karays. The language of the Karay Turks who encountered different cultures in such different geographies was also affected by this, and Karay Turkish, who is in the group of Kıpçak Turkism, it has made both lexical and syntactic quotations from languages such as Hebrew, Arabic, Persian, Polish, Lithuanian, Russian.

Karay Turks encountered and interacted with different cultures in the history. Even though the population of Karay has been decreasing, even if Karaim Turkish not a language of education, even if they are located at distant borders from other Turkish groups they have managed to maintain their languages.

Nowadays the Crimean dialect has been assimilated, and the number of the people speaking Trakay and Halich-Lutsk has decreased. In this study, the origins, beliefs and languages of the Karay Turks were examined and evaluated.

Keywords: Karay Turks, Karays, KarayTurkish, Crimea, Trakai, Halich-Lutsk.

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli/Türkiye. E-mail: muratkami@hotmail.com

Giriş

Kaynaklarda “Karay, Karaim ve Carait” gibi farklı terimlerle karşılaştığımız kelime etimolojik olarak; İbranice’de קרא (kara) (okudu) fiilinden gelmekte olup קראים (karaim) kelimesi de ‘okuyucular’ anlamına karşılık gelmektedir. Hazar devletinin vârisleri olarak kabul edilen Karay Türkleri, Karay inancına sahip, çoğunlukla Litvanya, Polonya, Ukrayna, Kırım ve İstanbul’da yaşamaktadırlar. Sayıları her geçen gün azalmakta ve Karay Türkçesi’ni konuşur sayısı da sadece yaşlı nüfusla sınırlı kalmaktadır. Yapılan lehçe sınıflamalarında Kıpçak grubuna ait olan Karay Türkçesi Haliç-Lutsk, Kırım ve Trakay olmak üzere üç ağza ayrılmaktadır. Eski Türkçe unsurları barındırması ve Kıpçak-Oğuz dil özellikleri göstermesi bakımından Türkoloji’de önemli bir yere sahiptir.

Çalışmanın birinci bölümünde Karayların kökenleri aktarılıp Hazar Türkleri ile olan ilişkisine dikkat çekilecektir. İkinci bölümde, Karay inancının doğuşu, Hazar Türklerinin bu inancı kabul etmesi ve Yahudilik ile Karaylık arasındaki farklar ortaya konacaktır. Çalışmanın son bölümünde Karay Türkçesi’nin Haliç-Lutsk, Kırım ve Trakayağızları arasındaki farklara değinilecektir.

1. Hazarlar ve Vârisleri Karay Türkleri

“VII.-XI. Yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devleti.” (Taşağıl 1998:116) olarak tanımlanan Hazar kağanlığı dönemin en stratejik bölgelerine komşu; Bizans ve Araplarla yaptığı siyasi ilişkilerle de tarihte önemli bir yere sahiptir.

Batı Göktürk Devleti yıkılınca (630) bağımsızlığını kazanan Hazarların sınırları zamanla genişlemiş Bizans ve Araplarla ilişkileri başlamıştır. 860 yılından sonraki Peçenek ve Uzların akınlarıyla zayıflamaya başlayan Hazar Devleti 1000 yılından itibaren de doğudan gelen Kuman-Kıpçak baskılarıyla gücünü yitirmiş ve XI. yüzyılda ortadan kalkmıştır. (Taşağıl, 1998:116-120) Hazar Devletinin ulaştığı sınırları şimdiki coğrafi tanımlamalara göre; batıda Ukrayna’dan doğuda Aral gölüne, güneyde Azerbaycan’dan kuzeyde Tataristan’a kadar çizebiliriz. (Karatay, 2005:1)

Hazar ismi; Arapça’da Hazar, İbranice’de Xazar/Qazar/Xozar, Farsça’da Hazar, Grekçe’de Xazar-oi, Rusça’da Kozar/Kozari/Kozarin, Gürcüce’de Xazar-i, Ermenice’de Xazir-k’, Latince’de Chazari/Chaziri/Gazari/Caziri, Macarca’da Kazar/Kozár, Çince’de Ho-sa olarak telaffuz edilir (Golden, 2006:145).

Karay Türkleri'nin Hazarlarla olan bağlantısını öncelikle inanç sistemine bakarak incelemek gerekir. Hazar devletinde hoşgörü ortamının yaygın olduğu birçok kaynakta gösterilmektedir. İslam tarihçisi Mes'ûdî Hazar devletindeki bu ortamı şöyle aktarmıştır (Karatay, 2005:127):

“...Hazar başkentindeki yedi hâkim bulundurma âdetine bakılmalıdır: İki Hristiyanlar için, iki Musevi Hukuku'nu izleyenler için, iki Müslümanlar için ve bir de Putperestler (Şamancılar) için.”

Hazar İmparatorluğu'ndaki bu inanışlar içinde Yahudi inancı dikkat çekmektedir. Hazar Kağanı Bulan'ın VIII. yüzyılda Yahudiliği seçme nedeni siyasî nedenlere bağlanmaktadır. Müslümanlığı seçmesi durumunda Bağdat halifesinin nüfûzu altına girecek olması, diğer taraftan Hristiyanlığı seçmesi durumunda da Bizans İmparatorluğu'nun etkisiyle hareket edecek olması nedeniyle o dönemde siyasî olarak etkin olmayan Yahudiliği seçmesi genel olarak kabul edilen görüştür.

XI. yüzyılda Hazar Türkleri Kırım'da güçlerini kaybettikten sonra Hazarların vârisleri olarak görülen Karay Türkleri Bahçesaray yakınlarındaki Kırk Yer Kasaba Kalesi merkezli prenslik olarak varlıklarını korumuşlardır (Kalafat, 1999: 80). Hazar sonrası dönemde bile Batı kaynakları Kırım için 'Gazaria' terimini kullanmıştır (Karatay, 2005:3).

Günümüzde, etnik olarak Türk olan Karaylar; Polonya, Litvanya, Ukrayna, Rusya ve İstanbul'da yaşamaktadırlar. XIV. yüzyıla kadar Kırım ve çevresinde yaşayan Karay Türklerinden bir kısmı 1397-1398 yılları arasında Litvanya Grandükü Vitoldtarafından Altın Ordu ile yaptığı siyasî mücadele sonucu Litvanya-Polonya-Ukrayna topraklarına getirilmiştir. (Özü-Türk Belgeseli, <http://www.ozu-turk.com>)

Litvanya ve Polonya'nın birleşik olduğu dönemlerde Karay Türkleri saray muhafızlığı görevini üstlenmişler ve vefalı hizmetleri sonucu onlara ayrıcalıklar verilerek, âdetlerini, dinlerini, dillerini korumaları sağlanmıştır (Dubinski, 1994:141).

2. Karay İnancı

2.1. Yahudilik ve Karay İnancı

Karay Türklerinin inancı Yahudi dininin bir mezhebi olarak gösterilmektedir. Ancak, Yahudi dininden çok büyük farklarla ayrıldığı görülmektedir. Kelimelere verilen anlam karmaşaları nedeniyle, Karay inancının özelliklerine değinmeden önce, önemli dinî terminolojiden bahsetmek gerekir.

Yahudi kelimesi, Hz. Yakub'un en büyük oğlunun adı 'Yuda' veya 'Yehuda'dan gelişerek ortaya çıkmıştır (Tanyu, 1976:28). Yahudi inancında, Hz. Yakub'a Tanrı tarafından 'İsrail' adının verildiği ifade

Edilmektedir (Örs, 1966:41). İsrail adının anlamı kimi kaynaklarda karşılığı olmayan (Örs, 1966:42), bir kelime olarak gösterilirken çoğu kaynakta ‘Allah için mücadele eden’ (Bertholet, 321), ‘savaşan Tanrı’ (Tanyu, 1976: 28) veya ‘güreşte Tanrı’yı yenen’ (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 241-320) olarak anlamlandırılmaktadır. Bu tanımlamalar dikkate alındığında Beni İsrail (İsrailoğulları) ve Yehuda isminden gelişen Yahudi kelimesinin aynı kavmi ifade etmek için kullanıldığı görülür.

Türkiye’de kullanılan ‘Musevi’ kelimesi ise; ‘Musa Peygamberin dininden olan kimse’ (Türkçe Sözlük, 1998: 1032) olarak açıklanmakta ve Yahudi kelimesinin anlamıyla eş değerde tutulmaktadır. ‘Eski Yahudilere verilen ad’ (Türkçe Sözlük, 1998: 1593) olarak tanımlanan İbrani kelimesi de geniş anlamda ‘ırmağın öbür kıyısı adamları’, ‘öte yanın insanları’(Tanyu, 1976: 28) olarak kaydedilmektedir.

2.2. Kutsal Kitap

Tanah (Eski Ahit); Tora, Nevi’îm ve Ketuvîm kelimelerinin baş harflerinden oluşarak bu üç kitabın tamamını içinde barındıran kutsal kitaptır. (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/>)

- **Tora:** Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye’den oluşmaktadır.
- **Nevi’îm**(Peygamberler)
- **Ketuvîm** (Kitaplar)

Yahudi öğretilerine Tora adı verilmektedir. Tora, Arapça Tevrat'ın karşılığı olup dar anlamda Hz. Musa'ya verilen kitaba, geniş anlamda ise Yahudi öğretilerinin bütününe verilen addır. Tora, yazılı ve şifahi olarak ikiye ayrılmaktadır. Yazılı Tora, Sînâ dağında Allah tarafından Hz. Musa'ya verilen beş kitap ve bunların ekleridir. Şifâhî Tora ise, Hz. Musa'ya atfedilen ve onun ifade ettiği kabul edilen sözleri ve Tora'nın tefsirini içeren yazılı Tora'nın tamamlayıcısı durumundaki kitaplardır (Kutluay, 2001:164).

Tanah’ın tefsiri mahiyetindeki diğer kitapları şöyle sınıflandırabiliriz: (Adam, 2010: 25-31).

- **Mişna:** MS II. yüzyılda Rabbî Yehuda Ha-Nasî tarafından Tora'nın tefsiri şeklinde derlenip yazıya geçirilen kitap.
- **Tosefta:** İlave anlamında olup Mişna'da yer almayan tefsir ve görüşler bulunmaktadır.
- **Talmud:** Kelime anlamı öğrenme, çalışma olup diğer eksik tefsirleri muhtevasında toplayan kitaptır.
- **Midraş:** Kelime anlamı; çalışma, yorumlamadır (MÖ I. - MS XIV. asır).

- Zohar: MS II. yüzyılda yazılmaya başlanan ve Yahudi mistisizminin temel kaynağını oluşturan kitaptır.

Karay inancında Tora'yı kabul edip ondan sonra oluşturulan tefsir mahiyetindeki Mişna, Tosefta ve Talmud gibi şifâhî kaynaklara inanmamak esastır.

Ayrıca, birçok eserde örneğine çok rastlanan 'on söz/on sez' olarak Karayca'da karşılık bulan 'on emir' de Karay inancında büyük yer tutar. On Emir Tevrat'ta şu şekilde yer almaktadır (Demirel, 2012: 77) :

1. “Ben, Mısır ülkesinden, esaret evinden seni çıkaran Allah'ım, Rab'bim.
2. Yüzüm önünde başka ilahların olmayacaktır. Kendine yontulmuş bir simge (suret) ne yukarıda gökteki bir şeyin, ya da aşağıda yerdeki bir şeyin ya da yerin altında sulardaki bir şeyin şeklinde olan hiçbir şey yapmayacaksın. Onların önünde secde etmeyeceksin ve onlara hizmet etmeyeceksin; çünkü ben, senin Allah'ın olan Rab, kıskanç bir Allah'ım benden nefret edenlerin üçüncü kuşağına ve dördüncü kuşağına kadar babaların günahını ve oğulları üzerinde cezalandıran, ve beni sevenlere ve buyruklarını koruyanlara, bin kuşağına kadar, merhamet eden bir Allah.
3. Allah'ın olan Rab'bin adını, boş yere ağza almayacaksın; çünkü Rab, kendi adını boş yere ağza alan kimseyi cezasız bırakmaz.
4. Şabat gününü kutsamak için onu hatırında tut. Altı gün çalışacaksın ve bütün işini yapacaksın. Fakat yedinci gün, Allah'ın olan Rab'bini dinleme günüdür: hiçbir iş yapmayacaksın; ne sen, ne oğlun, ne kızın, ne hizmetkârın, ne cariyen, ne hayvanların, ne kapıdaki yabancı. Çünkü altı günde Rab gökleri, yeri ve denizi ve onların içindeki tüm şeyleri yarattı ve yedinci gün dinlendi, bu nedenle Rab dinlenme gününü kutsadı ve onu kutsal kıldı.
5. Babana ve anana saygı göster ki Allah'ın olan Rab'bin sana verdiği ülkede günlerin uzun olsun.
6. Öldürmeyeceksin.
7. Zina işlemeyeceksin.
8. Hırsızlık etmeyeceksin.
9. Komşuna karşı yalan tanıklık yapmayacaksın. Komşunun evine göz dikmeyeceksin; komşunun karısına göz dikmeyeceksin, ne hizmetkarına, ne cariyesine, ne öküzüne, ne eşeğine, ne ona ait olan hiçbir şeye.”
10. Ayrıca Karaylığın iman esaslarını şöyle maddeleştirmek mümkündür (Kutluay, 2001: 269):

1. “Bütün varlıkları yaratan Allah’tır.
2. O, âlem yaratılmadan önce vardı, yardımcı ve muâvini yoktur.
3. Bütün âlem sonradan yaratılmadır, hadistir.
4. Allah, Mûsâ’ya Tanah’ta adı geçen diğer bütün peygamberlere hitab etmiştir.
5. Mûsâ’nın koyduğu kanunlar haktır.
6. Tevrat’ın dilini bilmek dini vecibedir.
7. Yeruşalim’deki “Mabed” “Dünya İdârecisi”nin makamıdır.
8. Mesih’in gelmesine ve ileride yeniden dirilmeye intizar haktır.
9. Hesap günü vardır.
10. Bu hesaptan sonra mükâfat veya ceza haktır.”

2.3. Yahudi Mezhepleri İçinde Karaylık

Sözlü Tora oluşturulurken, Yahudiler arasında ortaya çıkan yorumlama farklılıkları nedeniyle mezhepler ortaya çıkmıştır.

MÖ II. yüzyılda Peruşîm, Sadukim ve İsiyîm, MS VIII. yüzyıldan sonra Karaim (Ananiye) mezhebinin de içinde bulunduğu İseviye, Yudgâniye, Muşkaniye ve daha sonraları ortaya çıkan Kabbala ve Hasidût hareketlerini Yahudi mezhepleri olarak sınıflandırabiliriz (Kutluay, 2001: 212).

Mişna ve Talmud’un oluşmasını sağlayan önderlerin Peruşîm mezhebinden olması dolayısıyla Karay inancının bu mezhebe muhalefet olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. Ayrıca, Peruşîm mezhebinde bulunanlara Rabbanîler denilmekteydi ve Karayların ortaya çıktığı dönemde Peruşî fikirlere sahip insanlar Rabbanî ismi ile tekrar organize oldular ve Karaylarla mücadeleye başladılar (Kuzgun, 1985: 13).

2.4. Karay Adı

Karaim(okuyanlar) adı, İbranice okumak anlamındaki ‘kara’ fiil kökü ve +im çoğul ekiyle oluşan bir kelime olup Karay inancına sahip insanların Tanah’ı çok okuduklarını ifâde etmektedir (Sinanoğlu, 2001: 424-426). Etnik olarak Türk olan Karaylar kendilerini Karay veya Karaylar olarak nitelemekte olup kökenlerini Hazar Türklerine dayandırmaktadırlar.

Karaylar, Arapça’da Karrâî/Karrâ’ûn, Kuman-Kıpçak Türkçesinde Karaylar, Batı dillerinde Karaite/Caraim gibi kelimelerle ifâde edilmektedir (Sinanoğlu, 2001: 424-426).

2.4.1. Karay (Ananiye) İncancının Doğuşu ve Yayılışı

Irak, İslam hâkimiyetine girdikten sonra, burada bulunan Yahudiler kendilerine cemaat başkanı seçme hakkına halife tarafından görevlendirilmişlerdir. 760 yılında bu görevi üstlenen kişi öldüğünde Anan ben David ve kardeşi Hananya bu görev için aday olmuş ve cemaat başkanı olarak Hananya seçilmiştir. Anan ben David bu kararı kabul etmediğini ve kendisinin başkan olduğunu açıkladığı vakit hilafet makamına bir başkaldırı düşüncesiyle 767 yılında hapse atılmıştır (Kuzgun, 1985: 157).

Hapishâne arkadaşı EbûHanîfetu'l Numan'dır. Ebû Hanîfe'nin Anan ben David'e tavsiyesi şöyle olmuştur (Kutluay, 2011: 260):

“Tora'nın bütün muğlak ve karışık hükümlerini yeni bir tarzda, fakat Rabbinik görüşe tamamen zıt bir şekilde ele alıp, açıklamaya girişmeli ve bu prensibi yeni bir dinî fırkanın temeli yapmalıdır.”

Rabbanî kaynaklara göre Ananiye (Karay) mezhebi böyle doğmuştur. Karay kaynakları ise, bu mezhebin başlangıcını Sadukilere(MÖ'lere) kadar götürmekte ve MS VI. yüzyıla kadar Karaylık ile Hristiyanlığın aynı olduğunu M.S. VI. yüzyıldan itibaren Karaylık ve Hristiyanlığın ayrıldığını ifade etmektedirler (Kuzgun, 1985: 159).

Bu ikinci düşünceye göre Karay mezhebi, çok önceleri ortaya çıkmış olup Anan ben David bu mezhebi sistemleştirmiş ve esaslarını oluşturarak 'Sefer ha Mitsvât' (Farzlar Kitabı) adlı eserinde toplamıştır. O dönemlerde Ananiye mezhebi iken 830'lu yıllarda bu mezhebin katı kuralları yumuşatılarak adı değişmiş ve Karaim mezhebi ismini almıştır (Kuzgun, 1985:164, Kutluay 2011: 263).

2.4.2. Hazarların Karay Mezhebine Girişi

Karay mezhebinin sistemleşmesinden sonra 770'li yıllarda misyonerlik faaliyetleri ile Irak'ta doğan mezhep; Kudüs, Filistin, Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, İspanya, Bizans, İran, Ermenistan ve Kafkasya'ya dağılmaya başlamıştır (Kuzgun, 1985: 167).

Bu misyonerlik faaliyeti ile Hazarların Yahudiliği kabul etmesine değinmeden önce 'Proselytism' kavramını belirtmek gerekir. Proselytism, başka ırktan ve dinden olanların bir dine kabul edilmesi; non-proselytism ise başka ırktan ve dinden olanların bir dine kabul edilmemesi demektir (Kuzgun, 1985: 9). Rabbanî anlayışa göre Yahudilikte non-proselytism vardır. Ancak, Karay mezhebinin gelişmeye başladığı 8. yüzyılda girişilen misyonerlik faaliyetleri dikkate alındığında proselytism özelliği gösteren bir mezhep anlayışı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Hazarların hangi Yahudi mezhebini seçtikleri konusu tartışılmalıdır. A. Zajaczkowski'nin

Hazar Kültürü ve Varisleri adlı makalesinde gösterdiği şu örnek önemlidir:

“Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin en son baskısındaki, Hazarlarla ilgili iki makalede (2. baskı, Moskova 1957, c.46, s.23: “Kazar Kağanlığı” ve “Hazarlar”), şu şekilde iddialı bir ifade buluyoruz: "8. yy sonuna doğru Hazarların yönetici sınıfı Karaim inancını benimsedi” (Kuzgun, 1985: 128).

8. yüzyılda III. Leo döneminde, Bizansta var olan Yahudi düşmanlığı daha da artmış ve toptan vaftiz olma emri verilmişti (Tanyu, 1978: 55) Bu olay Hazarların Yahudiliği seçmelerinden 20 yıl kadar öncedir. Bu olayla birlikte, Bizansta bulunan Yahudilerin bir kısmı Hazar ülkesine sığınmıştır. Hazar ülkesine giden ve Yahudiliği kabul etmelerini sağlayan kişilerden İshak Sengari'de Bizans Karaylarından olup Sakaryalıdır (Saffet, 1934:18).

Burada önemli olan nokta; Karaylığın gelişip misyonerlik çalışmalarına başlamaları, Bizansta Yahudi düşmanlığının artması ve Bulan Kağan'ın Yahudiliği seçmesinin benzer dönemlere denk gelmesidir.

İslâm tarihçisi Mesûdî, Hazarların Yahudiliği HârûnReşid'in halifeliği sırasında (786-809) kabul ettiğini aktarmaktadır (Togan, 397-408)

Ayrıca, MS 950-960 yılları arasında Hazar hakanı Yusuf ile Endülüslü vezir Hasdai İbni Şarpt'ın¹ karşılıklı mektuplaşmalarında Bulan Kağan'ın Yahudiliğe nasıl geçtiği anlatılmaktadır².

Bugünkü Karay Türkleri kendilerini Hazarların torunları olarak görmektedir. Litvanya, Polonya, Ukrayna, Kırım, Rusya ve İstanbul'da yaşamakta olan Karaylar, XX. yüzyıldan itibaren Karay anne ve babadan doğanları Karay olarak kabul etmektedirler. Nüfuslarının azlığı da bu kurala bağlanmaktadır.

3. Karay Türkçesi

3.1. Karay Türkçesi Ağzları

Üç ağız olarak incelenen Karay Türkçesi'nin temelini Kırım ağzı oluşturmaktadır. Kırım ağzı, Kırım Tatarcası ve Osmanlı dönemi yazı dilinin etkisiyle asimile olmuştur (Firkovičius, 1996: 14). Trakay ve Haliç-Lutsk ağzı ise XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Litvanya Büyük Prensi Vitold 1398 yılında Kırım ve çevresine yaptığı seferler sonucu

¹Endülüs Emevi Devlet'inde önce hekim olarak görev yapmış ve sonra vezirlik, sadrazamlık gibi görevleri üstlenmiş bir Yahudi kimsedir.

²“Bulan” ismi Hazar hakanı Yusuf'un Hazar hükümdarlarını listelediği mektupta tek Türk kökenli isimdir. Bu ifade bize, Bulan'ın din seçiminden sonra hükümdar olan torunlarının İbrani adları aldığını göstermektedir (Golden 2006: 196).

yüzlerce Tatar ve Karay Türkü'nü Litvanya'ya getirmiştir. Tatar ve Karayların Litvanya topraklarına gelmelerinden 13 yıl önce, 14 Temmuz 1385'te Polonya (Lehistan) Litvanya ile birleşme anlaşması yapmıştır. Bu tarihten itibaren de Litvanya prensi Polonya tahtına oturmuş ve bu birlik yaklaşık dört yüz yıl sürmüştür. XIV. yüzyılda Halicz-Wolyn ve Troki (Trakay) topraklarına gelen Karaylar Polonya, Litvanya ve Batı Ukrayna bölgesinin oluşturduğu tarihi Polonya (Lehistan) vatandaşları idi. II. Dünya Savaşı'ndan önce meydana gelen savaş, göç ve işgaller nedeniyle küçük gruplar halinde dağılmaya başlayan Karaylar II. Dünya Savaşı ile çizilen son sınırlarla bugünkü halini alan topraklarda yaşamaktadırlar (Arık, 286). Yapılan Türk lehçeleri sınıflamasında Karay Türkçesi; coğrafi yönlere göre Batı Türkçesi, Kuzey-Batı Türkçesi; coğrafi adlara göre Karadeniz-Hazar çevresi; boy adlandırmasına göre, Kıpçak, Kıpçak-Polevets ve dil özellikleri bakımından da tav; tavlı; kalğan olarak gruplandırılmaktadır¹.

Karay Türkçesi temel olarak iki kısma ayrılır (Dubinski, 1994: 121) :

1. Doğu Grubu
 - Kırım Ağzı
2. Batı Grubu
 - Trakay Ağzı
 - Haliç-Lutsk Ağzı

Kırım ağzı ile Batı grubunu oluşturan Trakay ile Haliç-Lutsk ağzı arasında fonoloji, sentaks ve leksik olarak farklar meydana gelmiştir.

3.2. Trakay ve Haliç-Lutsk Ağzıları Özellikleri

Haliç-Lutsk ile Trakay ağzıları arasındaki farkın temelini fonoloji oluşturmaktadır.

Haliç ağzı

bul- (bulmak)
ancak (ancak)
anla- (anlamak)
dert (dört)
besle-(beslemek)
divil(değil)

Trakay ağzı

ançah (ancak)
anla- (anlamak)
dört (dört)
bunu, bunda... (bunu, bunda...)

¹ Kuzey grubu: Fedor Evgeneviç Korş, R. R. Arat, Ahmet Temir Batı grubu: G. J. Ramstedt, Johannes Benzing

Kuzey-Batı grubu: Martii Räsänen

Karadeniz-Hazar: Karl Heinrich Menges, A.Dilâçar

Kıpçak: LajosLigeti, N. A. Baskakov

tav, tavlı; kalğan: A. Samayloviç, R. R. Arat, Talat Tekin, Mehmet Ölmez

Batı grubunu oluşturan bu ağızlarda Oğuzcanın etkisini, 14. yüzyıldan önce Kırım'da bulunurken Kırım Tatarcası ve Anadolu Türkçesi'nden kaynaklandığını ifade edebiliriz. Bu etki Litvanya ve Polonya'ya geldiklerinde de değişmemiş orada buldukları süre içerisinde de bu kelimeleri kullanmışlardır. Mesafelere rağmen diğer Türklerle de ilişkileri kesilmemiştir. 1928 yılında Karayların lideri Sereya Şapşal o dönemde bulunduğu İstanbul'dan ayrılarak Polonya'ya gitmiş ve oradaki Karayların arasında yaşamaya başlamıştır. II. Türk Dil Kurultayına katıldığında, öğrendiği bilgileri Polonyoda şarkiyatçılara ve ilgililere aktararak Karayların dillerini yaşatmak ve konuşma dillerini özleştirip sadeleştirmeleri içintedbirler almıştır (Dubinski, 1994: 141).

Bu tedbirlerin nedeni, zamanla Slav dillerinden etkilenmeleri ve leksik-sentaks olarak farklılaşmanın meydana gelmesidir. “Dilde en çok kelime hazinesinin değişken bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Kelime hazinesinden sonra, çok daha az derecede dilin fonetik yapısı ve çok zayıf derecede gramatik yapının bazı elementleri değişikliğe uğramaktadır” (Baskakov, 2009: 249).

Trakay ve Haliç ağızları arasında daha çok fonolojiye bağlı leksik farklar bulunmaktadır. AleksanderDubinski leksik farkları 4 gruba ayırmaktadır (Dubinski, 1994: 121):

1. Aynı kelime ayrı ayrı şekilde kullanılır.

<u>Trakay</u>	<u>Haliç</u>
izle-	izle- ; izde-
2. Aynı kelime iki lehçede ayrı anlamlıdır.

<u>Trakay</u>	<u>Haliç</u>
tütün: duman; tütün	tütün: duman
3. Aynı kavram ayrı ayrı kelimelerle ifade edilir.

<u>Trakay</u>	<u>Haliç</u>
tengiztengiz; yam	
4. Bazı kelimelere tek bir lehçede rastlanır.

<u>Trakay</u>	<u>Haliç</u>
bek, kip, kiçli: güçlü	kicli: güçlü

Karay Türkçesi'nin önemli bir yönü ise Eski Türkçe unsurları hâlâ barındırmakta olduğudur. Eski Türkçe kelimelerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

“yer-sub (vatan), tiril- (yaşamak), astrı (çok), biyän- (sevinmek),

kerti (gerçek), kol- (istemek), terk (çabuk), Tenri (Tanrı) vb”.

Otuzlu yıllarda Türkiye’de yapılan Dil İnkılabına¹ bağlı çalışmalarda diğer Türk dillerinden ve yazma eserlerden Türkçe sözcükler toplanmaya başlanmış ve bu çalışmalar Tarama dergisinde yayımlanmıştır². Türk sözlüğü için teklif edilen kelime listesi içinde Karaycadan da örnekler toplanmıştır:

Karay Türkçesi Türkçe

biçemeli
bitik kitap, mektup
ingirşafak
kargışbeddua
kertihakiki

Cümle yapısı olarak incelediğimizde Karay Türkçesi’nin batı kolunda; İbranice’den çevrilen dinî metinlerin ve içinde yaşadıkları Slav toplulukların etkisinin büyük olduğu görülmektedir. Türkçe’nin ortak kuralı olan aslî unsurun sona gelme durumu Karay Türkçesi’nde bozulmuştur:

“ Da hali; kacansiver anamız kayttitirlikke, kacantuyabiz anın ceber sezin, koyup kolumuznuyirehimizisne, berirbizeimizge sez...”

“Ve şimdi, sevgilianamızın hayata döndüğü, onun için şirin sözünü duyduğumuz zaman, elimizi yüreğimizin üzerine koyup, kendimize söz veririz...”

Karay Türkçesi’nin Haliç ağzı ile yazılmış olan bu cümle yapısı incelendiğinde yüklem Hinti-Avrupa ve Sami dil ailelerinde olduğu gibi öznenin sonradan geldiği görülmektedir. Bunun nedeni de; dinî metinlerden yapılan çeviriler ve içinde yaşadıkları Slav topluluğunun dilsel özellikleridir.

Cümle yapısından başka; tamlamalarda da aslî unsur ile yardımcı unsurun yer değiştirdiği örneklere rastlamak mümkündür:

“Altın suvundaryalarının,
Çeçäklärintüzlärinin,

“ Denizlerin altın suyunu,
Ovalarının çiçeklerini,

¹Türkiye’de yapılan bu Dil İnkılabı’nın Karay Türkleri açısından da önemli etkileri olmuştur. Çalışmalara katılan SereyaŞapşal’ın edindiği bilgileri Polonya’da aktarmasından sonra meydana getirilen eserlerde (1930’lu yıllar) el yazmalarından ve Türkiye Türkçesi’nden alınmış sözcüklere rastlanmaktadır.

²Osmanlıca’dan Türkçe’ye Söz Karşılıkları Dergisi, İstanbul 1934, Hamit Zübeyr Bey taramış ve 330 maddelik öneri sunmuştur.

Balkımahıncu yaşının,
Kölğäsinormanların”.

Güneşinin ışığını,
Ormanların gölgesini”.

3.3. Fonetik Karşılaştırma

Dinî metinlerini oluştururken İbrânî, Sovyetler Birliği döneminde Kiril, daha sonrada Latin alfabesini kullanan Karay Türklerinin batı kolunu oluşturan Haliç-Lutsk ve Trakay ağızlarındaki fonetik farkları şöyle gösterebiliriz:

- 1-Trakay: **-ö** öl- (ölmek), dört (dört), gör (mezar)
Haliç: **-e** el- (ölmek), dert (dört), ger (mezar)
- 2- Trakay: **-ü** üv (ev), bütün (bütün), süv- (sevmek)
Haliç: **-i** iv (ev), bitin (bütün), siv- (sevmek)
- 3- Trakay: **-ş** şatır (neşeli), aş (yiyecek), kişi (kişi)
Haliç: **-s** satır (neşeli), as (yiyecek), kisi (kişi)
- 4- Trakay: **-h*** irah (uzak), kısah (kısa), yarıh (ışık)
Haliç: **-k** yirak (uzak), kıska (kısa), yarık (ışık)
- 5- Trakay: **-y** maya (bana), avazıy (sesin)
Haliç: **-n** mana (bana), avazın (sesin)
- 6- Trakay: **-ç¹** sızgıç (kalem)
Haliç: **-ts=c** tsızgıts; cızgıç (kalem)

Kaynakça

- Adam, Baki (2010). *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Arik, Sabire. (2010). *Polonya Topraklarında Yaşayan Karaylar (Karaim)*, Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri, Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Baskakov, N. A. (2009). “*Türk Lehçelerinin Mukayeseli Tarihi Araştırmalarına Kısa Bir Bakış*”. *Ufuk Deniz Aşçı-Suzan Uluoğlu (çev.)*. Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 2.
- Baskakowa, N. A. , Szapszala, S. M. ve Zajaczkowskieya, A. (1974). *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*. Moskova.
- Besalel, Yusuf (1999). *Osmanlı ve Türk Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Yayıncılık.
- Berthalet, Alfred (1985). *Wörterbuch der Religion*, French&European Publications.
- Çulha, Tülay (2010). *Karaycanın Karşılaştırmalı Grameri*. İstanbul: Pandora Kitabevi.
- Demirel, Jur. Hakkı (çev.) 2012. *Tevrat*. İstanbul.
- Dinler Tarihi Ansiklopedis (1999). *Eski Dinler/ Şamanizm ve Musevilik*. İstanbul: Medya Ofset.
- Dubinski, Aleksander (1994). *Caraimica*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

¹ Tülay Çulha, *Karaycanın Karşılaştırmalı Grameri*, İstanbul: Pandora, 2010, s. 57.

* kelime başı hariç

- Dunlop, D. M. (2008). *Hazar Yahudi Tarihi*. Zahide Ay (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Firkavičius, Mykolas (1996). *Mien Karajče Ürianiam*. Vilnius: Danielius.
- Firkavičiūtė, Karina (1997). *Čypčyhlej Učma Trochka*, Danielius.
- Golden, Peter B. (2006). *Hazar Çalışmaları*. Egemen Çağrı Mızrak (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gülsevin, Selma (2007). “*Karay Türkçesinde Oğuzca Unsurlar*”. *Turkish Studies* 1.
- (2013). “*Karay Türkçesinin Kendisine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri*”. Karadeniz Araştırmaları.
- Kalafat, Yaşar (1999). *Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Karatay, Osman (hızl). (2005). *Hazarlar ve Musevilik*, Çorum: KaraM Yayınları.
- Kowalski, Tadeusz (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakow: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Kutluay, Yaşar (2011). *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Kuzgun, Şaban (1985). *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Se-da Yayınları.
- Musaev, K.M. (1964). *Grammatika Karaimского Языка*. Moskova: İzdatelstvo Navka.
- Örs, Hayrullah (1966). *Musa ve Yahudilik*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Saffet, Kara Şemsi Reşit (1934). *Hazar Türkleri Avrupa Devleti*. İstanbul: Kâatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Tanyu, Hikmet (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yay.
- (1976). *Yahudiler ve Türkler*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Togan, Z. V. “*Hazarlar*”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C. 5/1, s. 397-408.
- Türkçe Sözlük, TDK yayınları, cilt 1/ cilt 2, 1998 Ankara (9. Baskı)
- <http://www.ozu-turk.com>
- <https://www.jewishvirtuallibrary.org/>
- <http://www.jewishencyclopedia.com/>

Түйіндеме

Тегі Хазар империясынан басталатын қарайым түріктері ХІІІ ғасырда ислам, христиан, будда және басқа да діндер бір жерде болған аймақта өмір сүрген, ХІV ғасырдың соңында Польша мен Литваға көшкен. Осындай әртүрлі географиялық аймақтағы әртүрлі мәдениетпен байланысы қарайым түріктерінің тілдеріне де әсер еткен. Қыпшақ тобына кіретін қарайым тілі ескі еврей, араб, парсы, поляк, латыш, орыс тілдерінен әрі лексикалық, әрі синтаксистік кірме элементтер алған. Түрлі мәдениетпен байланыс жасап, ХІV ғасырдан бері қарайымдардың саны азайса да, қарайым тілі білім беру тілі болмаса да, басқа түркі халықтарынан алыс жерде орналасса да, тілдерін сақтап қалған. Алайда қырым говоры ассимиляцияға ұшырап, трақай және халич говорларымен сөйлейтіндер саны азайған. Бұл мақалада қарайым түріктерінің шыққан тегі, наным-сенімдері және тілі жан-жақты зерттелген.

Кілт сөздер: Қарайым түріктері, қарайымдар, қарайым тілі, Қырым, Трақай, Халич-Люцк.

(Кочак М. Қарайым түріктері және олардың тілдері)

Резюме

Караимы, берущие свое начало из Хазарской империи, в XIII веке жили на территории пересечения вероисповедований ислама, христианства, буддизма и других религий, а в XIV в. переселились в Польшу и Литву. Различные культурные связи в разных географических широтах сильно повлияли на караимский язык. Входящий в кипчакскую группу караимский язык заимствовал лексические и синтаксические элементы из древнееврейского, арабского, персидского, польского, латышского и русского языков. Несмотря на то, что в процессе ассимиляции с XIV в. число караимов сильно уменьшилось и караимский язык специально не преподается, при этом караимы проживают отдаленно от других тюркских народов, тем не менее они смогли сохранить свой язык. После ассимиляции с крымским говором, сильно уменьшилось количество говорящих на тракайском и халичском говорах. В статье рассматривается генезис, верования, традиции и язык караимов.

Ключевые слова: Караимы, караимский язык, Крым, Тракай, Халич-Люцк.

**ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ ПАРАЛЛЕЛ ГИДРОНИМИК
ИНДИКАТОРЛАР ХУСУСИДА**
ABOUT PARALLEL HYDRONOMIC INDICATORS AT
TURKISH LANGUAGES

Носиржон УЛУҚОВ*

Түйіндеме

Мақалада гидронимнің әртүрлі сөз бірліктерінің эквиваленттері, ономастикалық көрсеткіштің ономастикалық міндеті ретінде түрік тілін қалыптастыру сияқты су өсімдіктерінің бір бөлігі және объектілердің түрі, сипаттамалары және лексикалық және семантикалық ерекшеліктердің эквиваленттері, этимологиялық, фонетикалық және лексикалық таңдаулар сияқты объектілердің басқа түрлері, Жарықтың түрі дәлелдемелер негізінде қолдану деңгейі ретінде сипатталады.

Түйін сөздер: гидроним, гидронимик көрсеткіші, гидронимия, ономастикалық тапсырма, фонетикалық таңдау, мотивация, синонимдер, тарихи және этимологиялық көздер, диалектілер.

Summary

In the article type of water object and reservoir for water as the component of hydronyms were described that to show, characterize, differ from other such kind of objects, onomastic tasks of parallel hydronomic indicators at Turkish languages, which service to form lexical units as hydronyms, their lexical and semantic, etymologic features, phonetic and lexical versions, equivalents, forming, degree of using and other matters.

Key words: Hydronomy, onomastic task, phonetic version, formation, synonym, historical-etymologic source, dialectic, grand language.

Гидронимлар таркибида қўлланиб, ном ифодалаётган объектнинг қандай сув объекти ва сув иншооти эканлигини англатувчи луғавий бирликлар гидронимик индикаторлардир. Масалан, *ариқ, қўл, сой, қудуқ, булоқ, дарё* каби.

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили ва унинг шевалари гидронимик индикаторларга бой. Гидронимик индикаторлар гидронимларнинг таркибий қисми сифатида қуйидаги ономастик вазифаларни бажаради:

* Филология фанлари доктори, ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори, Наманган давлат университети. Наманган-Ўзбекистон.
doctor of philological sciences, Professor of the Department of Uzbek language and literature, Namangan state university, Namangan, Uzbekistan. E-mail: onomastika66@mail.ru

а) гидроним ифодалаётган сув объекти ва иншоотининг турини кўрсатади, конкретлаштиради;

б) объектни номлашда гидроним таркибида қатнашади;

в) сув объекти ёки иншоотини характерлайди;

г) сув объектини бошқа шундай объектдан фарқлайди.

Туркий тиллар ва шеваларда бир қанча параллел гидронимик индикаторлар кузатилади. *Айдин* сўзи қозок тилида “*катта ҳовуз*”; қирғиз тилида “*чуқур ва текис жой*”; қорақалпоқ тилида “*сув сатҳи, ярқироқ жойи, товланиб турган сув юзи*” маъноларини англатади (Абдуллаев, 1966: 95).

Ўзбекистон Республикасининг Хоразм вилояти гидронимиясида ҳам *айдин* гидронимик индикатори кузатилади. Индикатор “*кўл, кўлнинг чуқур жойи, кўлнинг ўсимликсиз очиқлик жойи, ўртаси*” каби маъноларга эга. Худ-ди шу маънода *Қамышли айдин, Қарангайдин, Айдинкол* гидронимлари таркибида учрайди (Дўсимов, 1985: 72). Ўзбек тилидаги географияга оид терминлар луғатида *ойдин* сўзига “*юзаси тоза, очиқ сув, кўл*”, – деб изоҳ берилган (Ғуломов, 1994: 80).

Булоқ – ер остидан отилиб, қайнаб чиқувчи сув ва шундай сув чиқиб турган жой. Мазкур гидронимик индикатор ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларида *кўз, чашма, манба* каби синонимларга эга. Сўзнинг туркий, мўғул, тунгус-манжур тилларида *булак, булаг, булоқ, булақ* каби фонетик вариантлари кузатилади (Мурзаев, 1984: 100).

Қадимги туркий тилда *bulaq* сўзи “*чашма*”, “*канал*”, “*ариқ*” маъно-ларида қўлланган. В.В. Радловнинг кўрсатишича, сўз татар тилида *болак* шаклида “*канал*”, “*ирмоқ*” маъноларида кузатилади (Радлов, 1888–1911). Тува тилида “*тоғли водий*” маъносида қўлланади (Донидзе, 1969: 169-171). Апеллятив олтой тилида *булак*; хакас тилида *пулук, пулак*; турк, озарбайжон тилида *булак*; бурят ва мўғул тилларида *булаг*; қалмиқ тилида *булг*; эвенк тилида *булак, болак* шаклларида айнан юқоридаги тушунчаларни англатади (Мурзаев, 1984: 100). Этимологик луғатларда мазкур лексема қадимги туркий тилдаги “*оқиб чиқ*” маъносини англатувчи *булла-* феълидан *-қ* қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (Севортян, 1976: 263).

Ўзбекистон гидронимиясидаги фаол гидронимик индикаторлардан бири *сойдир*. Гидронимик индикатор Ўзбекистондаги барча вилоятлар гидро-нимик тизимига хос: *Косонсой, Чортоқсой, Сассиқсой, Самансой, Мойлисой, Жулайсой, Жийдасой, Курносой,*

Кандисой, Кечитсой, Равотсой, Резаксой, Сансалоқсой, Селгасой (Нам. в.), *Андижонсой, Шахрихонсой, Аравонсой* (Анд. в.), *Қувасой, Шўхсой* (Фар. в. Қува т.), *Бахмалсой, Бешарчасой* (Жиз. в.), *Бақироқсой, Бешторой* (Тош. в.) каби юзлаб гидронимлар таркибида учраши ҳам фикримиз далилидир. Ўзбек тили гидронимиясида сой гидро-нимик индикатори юқорида келтирилган гидро-нимлар таркибида “*адир, тоғ орализидаги ва шундай жойлардан бошланувчи сув йўли, сув объекти*” маъносини англатади. Географияга оид терминологик луғатларда сой сўзига «*водий, ирмоқ, сойлик, эски ўзан, ясси жар*» деб изоҳ берилган (Ғуломов, 1994: 97).

Сой сўзи X-XI аср ёдгорликларида, жумладан, Махмуд Кошғарий луғатида “*қора тошли ер*”, “*вулқон оқибатида пайдо бўлган тошлоқ жой*” маъноларида учрайди (Девону луғотит турк, 1967: 204). Соё гидронимик индикатори тарихий-этимологик жиҳатдан умумтуркий қатламга мансуб бўлиб, олтой, уйғур, татар ва бошқа бир қатор туркий тилларда соё // сай, бошқирд тилида *һай* шаклида кўлланади. Соё бошқирд тилида “*саёз жой, саёзлик*” маъноларини англатади. Қозоқ тилида соё сўзи “*жар*”, “*дара*”, “*ирмоқ*”, “*настқам ер*”, “*наст-лик*”, “*кичик тоғ дарёчаси*”, қорақалпоқ тилида “*жар*” маъноларини билди-ради. Соё ўғуз гуруҳига мансуб озарбайжон ва усмонли турк тилларида *чай* шаклида “*ариқча*”, “*дарё*” маъноларида кўлланади (Мурзаев, 1984: 491-492). О.Молчанова индикаторнинг *сай*, яъни соё шакли туркий, *чай* шакли эронча деб кўрсатади (Молчанова, 1976). Бизнингча, индикатор туркий тилга мансуб, бошқа тилларга туркий тиллардан ўзлашган.

Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасига мансуб Хоразм шеvasида *йап* (адаб. орфо. ёп) гидронимик индикатори фаол кўлланади. Мазкур сўз турли фонетик вариантларда ўзбек тилидан бошқа туркий тилларда: қорақалпоқ тилида *йап* // *жоп*, қозоқ тилида *джап*, туркман тилида *яп* шаклида кузатилади: *Акяп, Караяп, Кадыряп, Аджияп* (Тур. Рес.), *Сақўзёб, Караён, Тошён, Шўрён* (Қорақал. Рес.) (Дўсимов, 1985: 70) каби.

Бу индикаторни Э. М. Мурзаев “*катта ариқ*”, “*канал*” деб изоҳ беради (Мурзаев, 1984: 645). Н. А. Баскаков *яп* туркман тилида “магистраль канал” маъносига эга-лигини кўрсатади (Баскаков, 1969: 66). Кўп тадқиқотчилар сўзни эроний тиллардаги *об* (сув, дарё) сўзи билан алоқадор деб қарайдилар (Мурзаев, 1984: 645; Доможков, 1957: 181).

Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасига мансуб Хоразм шеvasида *йап* (адаб. орфо.) гидронимик индикатори фаол қўлланади. Индикатор турли фонетик вариантларда ўзбек тилидан бошқа туркий тилларда: қорақалпоқ тилида *йап* // *жоп*, қозоқ тилида *джап*, туркман тилида *яп* шаклида кузатилади: *Акяп, Караяп, Кадыряп, Аджияп* (Тур. Рес.), *Сакўзёб, Кара, Тош, Шўр* (Қорақал. Рес.) (Дўсимов, 1985: 70) каби.

Ёп ўзбек тилидаги географияга оид терминологик луғатда “*ўрта ва кичик канал*” деб изоҳланади (Ғуломов, 1994: 42). Хоразм этнотопонимларини ўрганган А.Отажонова маҳаллий шевада *ёп, канал* гидронимик индикаторлари тенг қўлланишини, бироқ канал ёпга қараганда каттароқ ҳажмда бўлишини кўрсатади (Отажонова, 1997: 90). Демак, ёп гидронимик индикатори ўзбек тилининг Хоразм шеvasига хос бўлиб, гидронимлар таркибида «*катта ариқ*», «*кичик канал*» маъноларида қўлланади: *Қумёп, Богёп, Эшонёп, Шўрёп, Тошёп* (Қорақал. Рес. Амударё т.) *Уйғурйап, Найманйап, Ҳассайап, Янгийап, Бўзийап, Хизирлийап, Чавдырйап* (Хор. в.) (Отажонова, 1997: 90) каби.

Жилга – тоғ ва тоғ ён-бағирларидан оқиб тушадиган кичик сой, йилға (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 88). *Жилга* гидронимик индикаторини Ш.Раҳматуллаев “*кичик оқин сув*” деб изоҳлайди (Раҳматуллаев, 2000; 103). Этимологик луғатларда *жилга* қадимги туркий тилдаги сув маъносини англаган *йўл* сўзидан “*кичик*” маъносини ифодаловчи *-га* қўшимчаси билан ҳосил қилинган, деб изоҳланади (Севортян, 1976; 37; Юдахин, 1965: 281). Ш.Раҳматуллаев тал-қинича, кейинчалик ўзбек тилида сўз бошидаги *й* ундоши *ж* ундошига ўтган, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган. Демак, сўзнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *йыл + га = йылга > жылга > жылгä*.

Э. М. Мурзаев *жилга* гидронимик индикатори қозоқ тилида *жилга* тарзида “*ариқча*”; озарбайжон тилида *жылга*, туркман тилида *жылка*, татар диалектларида *жилга* каби фонетик вариантларда “*қуруқ овраг*” маъносида қўлланиши ва бошқа туркий тилларда *елга, илга, йилга, йылга* шаклларида кузатилишини кўрсатади (Мурзаев, 1984: 180).

Л. В. Дмитриеванинг таъкидлашича, Рясянен ҳам *жилга* юкоридаги шаклларда барабин татарлари тилида, қозоқ, татар тилларида “*дарёча*”, “*ирмоқ*”, “*жарликка оқиб тушаётган дарёча*” маъно-ларида қўлланишини қайд этади. Унинг фикрича, мазкур сўз мўғулча: *žilγa*. Олим ўз қарашларини мўғуллар билан ёнма-ён яшаётган

туркий халқлар тилида бу сўзнинг кам қўлланиши билан асослайди (Дмитриева, 1984: 163).

С. Қораевнинг кўрсатишича, *жилга* бир қанча туркий тилларда *йалка*, *йолқа*, *йалқов*, *йолга* шаклида учрайди (Қораев, 1979; 168). Х.Жабборов фикрича, *жилга*, *жилга*, *йилга* умумтуркий *йўл* сўзидан ясалган ўзақдош сўзлардир. Жанубий Ўзбекистоннинг тоғли жойларида *жилга* – ўтлар орасидан жилиб, (йўл топиб) чиқадиган сувлардан пайдо бўлувчи дарёча, ариқ. *Жилмоқ* – сурилмоқ феълидан ясалган бўлиши мумкин (Жабборов, 2004: 52). Бизнингча, Ш. Раҳматуллаев фикрлари асосли. Ўзбек шеваларида сўзнинг *йилга* фонетик варианты ҳам кузатилади.

Ёрмиш/йармиш гидронимик индикатори *Йармиш*, *Бозйармиш*, *Кичийармиш* каби Хоразм гидронимлари таркибида “*кичик ариқ*” маъно-сида қўлланади (Дўсимов, 1985: 71). Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида *йармиш*//*джармиш* шаклида дарёдан сув оладиган “*ариқ*, *канал*” маъносини англатади (Ишаев, 1977: 79). Бу индикатор туркман тилида ҳам учрайди: *КСнә йармиш канали* (Анатиязов, 1973: 118). Бизнингча, индикатор қадимги туркий тилдаги “*йа:р*” – “ажрат, қаз” асосига *-миш* сифатдош шаклининг қўшиливидан ясалган: *йар+миш* > *йармиш*.

Гидронимик индикаторлари ўзи ифодалаётган сув объекти ёки иншоотининг характерига кўра табиий ва сунъий, ҳажм хусусиятига кўра йирик ва кичик сув объектларига ишора қилувчи индикаторларга бўлинади. Булар доирасида сунъий, микрогидронимлар (кичик сув объектлари)га ишора қилувчи гидронимик индикаторлар кўп.

Хуллас, гидронимларининг лисоний шаклланишида гидронимик индикаторлар муҳим ўрин тутаяди. Гидронимик индикаторлар турли мустақил сўз туркумларига оид сўзларга қўшилиб, уларни сув объекти ва иншоот-ларининг атоқли номини ифодалашга хослайди, қўшма ва мураккаб таркибли гидронимлар таркибида бир унсур сифатида қатнашади ҳамда сув объект-ининг турини ифодалайди.

Туркий тиллардаги гидронимик индикаторларнинг салмоқли қисми тарихий-этимологик жиҳатдан туркий қатламга мансубдир. Бу, албатта, уларнинг бир боботил негизида шаклланганлиги, такомиллашганлигининг ёрқин далилидир.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Ф. (1966). *Хоразм шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси*. – Тошкент.

Н. Улуков. Туркий тиллардаги параллел гидронимик индикаторлар...

2. Дўсимов З. (1985). *Хоразм топонимлари*. – Тошкент: Фан.
3. Гуломов П. (1994). *Жўрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли лугати*. – Тошкент: Ўқитувчи.
4. Мурзаев Э. М. (1984). *Словарь народных географических терминов*. – Москва: Мысль.
5. Радлов В. В. (1888-1911). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб., (в 4 томах, 8 книгах) Т.4.
6. Донидзе Г. И. (1969). *Гидронимические термины в тюркских языках // Ономастика*. – Москва.
7. Севортян Э. В. (1976). *Этимологический словарь тюркских языков*. – Москва, – II т.
8. *Девону луготит турк (индекс-лугат)*. (1967). – Тошкент: Фан.
9. Молчанова О. (1976). *Проблемы теории и методики языка*. – Ярославль.
10. Баскаков Н. А. (1969). *Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая // Топонимика Востока*. – Москва.
11. Доможков Н. Г. (1957). *Заметки о слове // Ученые записки Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории*. Вып.5. – Абакан.
12. Отажоновна А. (1997). *Хоразм этнопонимлари*. – Тошкент: Фан.
13. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. (2006). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
14. Раҳматуллаев Ш. (2000). *Ўзбек тилининг этимологик лугати*. – Тошкент: Университет.
15. Юдахин К. К. (1965). *Киргизско-русский словарь*. – Москва.
16. Дмитриева Л. В. (1984). *Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // Алтайские этимологии*. – Л.
17. Қораев С. Қ. ва бош. (1979). *Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли лугати*. – Тошкент: Ўқитувчи.
18. Жабборов Х. (2004). *Ўзбек тилининг сугориш лексикаси*. – Қарши: Насаф.
19. Ишаев А. (1977). *Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари*. – Тошкент: Фан.
20. Анатиязов С. (1973). *Отражение в топонимике природно – хозяйственных условий Туркменистана // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана*. – Л.

Резюме

В статье говорится о гидронимах в качестве эквивалентов этимологического, фонетического и лексического вариантов части водных объектов и типов объектов, характеристик и других типов объектов, лингвистических и семантических особенностей этимологического, фонетического и лексического вариантов чтобы различать словообразующие звенья формирования турецкого языка как ономастической задачи и выделить гидронимы в определенную группу.

Ключевые слова: гидроним, гидронимические показатели, гидронимия, ономастическая задача, фонетический вариант, мотивация, синонимы, исторические и этимологические источники, наречие.

(Улуков Н. Про индикаторов параллельных гидронимиков тюркских языков)

Özet

Makalede gidronimler su tesislerinin bir parçası ve tesislerin tipi, karakterizasyonu ve diğer tür tesislerin gibi, sözcüksel ve anlamsal özellikleri, etimolojik, fonetik ve sözcüksel seçimler eşdeğerleri olarak yapılabilir, bir paralel gidronimik göstergeleri onomastik görev olarak Türk dilinin oluşumunu gidronim farklı sözcük birimlerinin ayırt etmek, bu tür ışık uygulama seviyesi olarak kanıtlar temelinde anlatılmıştır.

Anahtar kelimeler: gidronim, gidronimik gösterge, gidronimiya, onomastik görev, fonetik seçimler, motivasyon, eş anlamlı, tarihi ve etimolojik kaynağı, lehçeleri, bobotil.

(Ulukov N. Türk Dillerinde Paralel Hidronimik Göstergeler hakkında)

CODEX CUMANICUS'TA ALINTI KELİMELER
LOANWORDS IN CODEX CUMANICUS

İmanyar GULİYEV*

Özet

Ortaçağda Türk kavimlerinin çeşitli halklarla ilişkilerinin bir yansıması ve sonucu olan alıntı sözcüklerin, özellikle Arapça, Farsça ve Moğolca unsurların araştırılması birçok açıdan önem arz eder. Deşt-i Kıpçak sahasının Kıpçak yurttaşlarının konuşma dilinde yazılmış Codex Cumanicus'taki alıntı sözcükler de bu açıdan dikkat çeker. Codex Cumanicus'ta Eski ve Orta Moğolca'dan alıntı sözcükler, Arapça ve Farsça unsurlar, aynı zamanda Hristiyan dini ile ilgili terimler yer almaktadır.

Dolayısıyla, bu makalede Codex Cumanicus'ta yer alan alıntı sözcükler incelenmiştir. Makalede alıntı sözcükler kökenine göre (Moğolca, Arapça, Farsça ve diğer diller) tasnif edilmiştir. Alıntı sözcüklerin Kıpçak dilindeki konumu, işleme düzeyi belirlenmeye çalışılmış, özellikle bazı Moğolca unsurların bazı Çağdaş Türk Lehçelerindeki izleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Codex Cumanicus, Kıpçak, alıntı kelimeler, Arapça, Farsça, Moğolca.

Summary

The search of loanwords, especially the Arab, Persian and Mongolian elements, which are a reflection and a result of the relations of the Turkish peoples with the various peoples in the Middle Ages is important in many respects. Loanwords which are in Codex Cumanicus, written in the spoken language of the Kipchak citizens of the Desht-i Kipchak area, also attracts attention in this respect. In Codex Cumanicus there are loanwords from ancient and middle Mongolian tongues, Arabic and Persian elements, as well as Christian religious terms.

In this article the loanwords had been studied in Codex Cumanicus which is written monument of kipchaks and had been grouped the loanwords by the origins: Mongolian, Arabic, Persian and other languages. The position, level of use of loanwords in Kipchak language was tried to be determined, especially was focused on the trace of some mongol elements in some contemporary Turkish languages

Key words: Codex Cumanicus, Kipchak, loanwords, Arabian, Persian, Mongolian.

* Bakü Devlet Üniversitesi (BDU), Türkoloji bölümü, doktora öğrencisi. Bakü-Azerbayjan. E-mail: irbdu@yahoo.com

Giriş

"Belli ki, her bir dilin söz varlığı toplumun tarihi gelişme sürecinin tüm yönlerini içermektedir" (Cəfərov 2007; 40). Dil ve dilin taşıyıcısı olan halk, sürekli tarihi gelişim sürecinden geçer. Dilin taşıyıcıları çeşitli dönemlerde çeşitli halklarla siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurar. Şu ilişkiler, halkın hayatında belli izler bıraktığı gibi, diline de yansır. Alıntı kelimeler işte halkların çeşitli ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Her bir dilin kelime hazinesinin oluşmasında, zenginleşmesinde alıntı kelime ve terimlerin özel rolü vardır. Şu, tüm diller için geçerlidir. Yeryüzünde öyle bir dil yoktur ki, sadece kendi halis kelimelerinden oluşsun.

Türk dillerinin kelime hazinesine baktığımızda, yayılma sahasına, komşuluk bağlarına ve siyasal, ekonomik ilişkilerine bağlı olarak Batı'da Yunan dilinden, Doğu'da Çin ve Moğol dillerine varıncaya kadar birçok dillerden söz aldığımızı görüyoruz. Birinci binyılda Doğu Avrupa yönünde göç eden, XI yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyini ve Doğu Avrupa'yı Deşt-i Kıpçak haline getiren Kıpçaklar da dillerin etkileşimi olayından uzak kalmamıştır. Kıpçakların bize ulaşan eski Latin Alfabesi ile yazılmış (XIII yüzyılın sonu XIV yüzyılın başları) değerli eseri Codex Cumanicus'taki (CC) alıntı kelimeler köken çeşitliliği itibariyle dikkat çekiyor. O beldenin etnik farklılığı, özellikle çeşitli dönemlere dayanan Kıpçak Moğol ilişkileri, Doğu Batı arasındaki ana ticaret yollarından birinin üzerinde yerleşmesi, İslam ve Hristiyan halklarla temas halinde olması ve CC'un yabancı tüccarlar ve Hristiyan misyonerler tarafından tertip edilmesi bu çeşitliliğin önemli nedenlerindedir.

Öyle ki, Arapların Türk yurtlarına gelişi ile ilgili İslam dinine has birçok ıstılahlar Türk dillerine geçtiği gibi, Avrupalı misyonerlerin Kıpçaklarla ticari ilişkilerinin ve İncil'den Kıpçakça'ya metin çevirilerinin bir sonucu olarak Latin sözleri, özellikle Hristiyan dinine ait özgün kelimeler ve terimler de, Kıpçak diline geçmiştir veya en azından CC'un söz varlığına yansımıştır.

Yabancı dillerden kelime alınmasında ikidillilik ortamının da etkisi vardır. Özellikle de bunu Moğol ve Farsça açısından görmek mümkündür. İkidilli ortam, süresine ve kalitesine bağlı olarak dillerin birbirilerine etki ederek birbirlerinin kelime hazinesinde belirli değişikliklere neden olur.

CC'un söz varlığından da görüldüğü gibi, alıntı kelimeler, Kıpçak hayatının neredeyse tüm alanlarını kapsamaktadır. Ancaq şüphesiz "*şehirde yaşayan Kıpçakların kelime hazinesi göçebe hayat süren Kıpçakların kelime hazinesinden daha zengindir*" (Golden 1992: 48).

CC, Mısır 'daki Memlük döneminde yazılmış Kıpçak dilindeki çalışmalar gibi yazılı dili değil, "*o zamanki Kıpçak'ların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır*" (Ercilasun 2004: 386). Bu açıdan Ortaçağda hükümdar saraylarında baskın olan Arapça, Farsça, Moğolca (İlhanlılar, Altın Orda, Osmanlı İmparatorluğu) unsurların Kıpçak konuşma dilindeki doğal izlerini CC örneğinde araştırmak önemlidir.

Şu makalede Kıpçak (genelde Türk) Moğol dil ilişkilerinin eskiliğini dikkate alarak CC 'taki Moğol kökenli kelimeleri öncelikle veriyoruz. Kıpçaklar İrtiş'tan Macaristan'a, Bizans'a, Mısır'a kadar geniş alanlara yayılmış, her beldenin tarihinde derin ve özgün izler bırakmıştır. Bu açıdan, belirtmek isterdik ki, şu yazımızda kullanılan "Kıpçak dili" terimiyle kastedilen, Kıpçakların hepsinin değil, sadece Karadeniz 'in Kuzey beldelerinde yaşayan Kıpçakların dilidir.

1. Moğolca alıntı kelimeler

CC 'ta Moğol dilinden ödünç alınmış birtakım isimler, akrabalık ilişkilerini bildiren kelimelerle, hatta eylemlerle karşılaşırız. Bu kelimelerin Türk dillerine, dolayısıyla Kıpçak diline geçmesi, hem Moğol egemenliği (Moğol istilaları ve Altın Orda devleti dönemleri) ile, hem de daha eskilere uzanan dil ilişkileri ile ilgilidir. CC'taki Moğolca alıntılarının kapsamlı araştırması Nicholas Poppe'ye aittir. N. Poppe'nin (Poppe 1962: 331-345), Geza Kuun'un (Kuun 1981), Vladimir Drimba'nın (Drimba 2000), Recep Toparlı'nın (Toparlı vd. 2007), Mustafa Argunşah ve Galip Güner'in (CC 2015) araştırmalarına dayanarak CC'ta işlenen Moğolca'dan alıntıları veriyoruz:

Abra "korumak", *abradum*, "korudum" (10 v); *abaga* "amca" (49 r); *egeçi* "hala" (49r); *kenete* "aniden" (82 v); *maxta* "övmek", "methetmek" (82 v); *kaburga* "kaburga" (48 v), *silevsün* "vaşak" < Mo. *siligüsün* (43 r);

bagatur "kahraman, yiğit" (49 v); *saar* "şüphe", *saarga tüş* "kuşku duymak", "kuşkulanmak" (76 r); *saarla* "utanmak" < Mo. *sagar* (82 v); *saarlap* "korkak", "çekingən" < Mo. *saar* (30 v); *sandıra* "paniğe kapılmak", "kızmak" (82 r.); *emegen* "yaşlı kadın", "karı" (82 r); *magat* "şüphesiz", "mutlaka"; *Yesusuña magat yeter* "İsasına mutlaka kavuşur" (71 r); *moxdak* "akılsız", "aptal" < Mo. *mohudaq* (82 v); *oba* "tepe" (60 v); *kaban* "vahşi domuz, erkek vahşi domuz" < Mo. *habang* (66 r); *nokta* "yular" (51 v); *serevün* "serin, soğuk" < Mo. *serigün* (58R); *karangı / karaŋgu* "karanlık" (37 r, 59 v).

Bilev "bıçak keskinleştirmek için kullanılan taş, bileği taşı" (44 r). Bu söz Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin Denizli, Balıkesir, Kütahya, Erzincan, Gaziantep ve Edirne illerinin bazı ağızlarında "bile" şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır (DS).

Çeber "güzel", "sevimli", "maharetli", "becerikli" (82 r); Bu söz İstanbul'un Kadırga beldesinin ağızında "becerikli", "maharetli" anlamlarında korunmuştur (DS).

Elpek / elbek "zengin" (81 r; 18 v); Bu söz Azerbaycan Türkçesinde *elbey*, *elbeylik* şeklinde "el başkanı", "el büyüğü" gibi anlamlara gelmektedir.

Olca "askeri ganimet", "savaş esiri" (74 r); *Olca* sözü Türkiye'nin Trabzon ilinin Çemişkezek ağızında aynı anlamda kullanılmaktadır (DS).

Nöger "dost", "arkadaş", "ortak" < Mo. *nöker* (49 r); *Nöger* kelimesi anlam değişikliğine uğrayarak ilk anlamını Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde neredeyse kaybetmiş, fakat "hizmetçi" anlamında kendisinin muhafaza etmiştir. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan ve Kazak (KTS 1984: 213) dillerinde "hizmetçi" anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde "ortak" anlamını sadece *kuma* (Aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı, ortak) kelimesinin eş anlamlısı olarak Aydın, Urfa, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana beldelerinin bazı ağızlarında korunmuştur (DS). Ayrıca Karaçay-Malkar dilinde *ortak* anlamını *koş nöger* ibaresi ile ifade ediyor. Yani "hayvancılıkla uğraşmak için ortak olan kişi" (KMTS 2000: 306-307). Kırgız dilinde "dost", "eş" anlamında *jökör* biçiminde varlığını sürdürür. Karaçay-Malkar dilinde bu anlamda kullanılmakla birlikte, hatta ek de ilave ediliyor: *nöger* "dost", "arkadaş", *küyöv nöger* "sağdıç", *nögerleş*

"arkadaş olmak" (KMTS 2000: 306-307). *Tepsi* "fincan", "tabak", "bardak" vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap" (53r).

CC ' ta işlenen *tepsi* sözü Moğolca ' da da vardır: *tebsi* "büyük dikdörtgen ahşap tabla" (ME 1962: 780). Poppe, bu kelimenin Çince'den geçtiğini belirtir: < *tieh-tzu*, < *dep tsi* (1962: 334). Günümüzde bu kelime Dağıstan Cumhuriyeti ' nin Derbent ağzında *tepsi* şeklinde "bayramlarda komşu ve yakınlarla götürmek için üzerine çeşitli tatlı koyulan düz kap, tepsi" anlamında kullanılmaktadır (ADDL 2007: 492). Ayrıca Türkiye Türkçesinde aynı anlamlarda kullanılmaktadır (BTS)

Saxav "peltek", "keke" < Mo. *sahagu* (82 r). Şu söze Moğolca İngilizce Sözlük'te rastlamadık. Moğolca'da "kekeme", "peltek" anlamında *tataquli* (ME 1960: 787) sözcüğü vardır. *Saxav* kelimesi Kırgızca'da *sakoo*, Özbek ve Kazak dillerinde *sakav* şeklinde aynı anlamda bugün de kullanılmaktadır (TLS).

Kada (*mak*) "çivilemek" < Mo. *hada*. *Xaçka temir mix kadadı* "Haça demir mih vurdu" (74 r); *xadak* (63 v). Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında (Şirvan, Kürdemir, Sabirabad, Salyan, Celilabad) *gadam*, *gadam*, *gadam* şekillerinde aynı anlamda kullanılmaktadır (ADDL 2007: 273). Kıpçakların halefi sayılan Tatar ve Başkurt dillerinde *kazak* biçiminde bugün de yaşamaktadır (TLS). Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında da mevcuttur (DS).

Karangu / *karangu* kelimesinin kökeni ile ilgili fikirler farklılık arz eder. Hülya Uzuntaş, kelimenin Moğolca'dan Türkçe'ye geçtiğini belirtir (Uzuntaş 2015: 179). Bu konuda araştırmacıların görüşlerini inceleyen Uzuntaş'a göre, *-ngu*, ~ *-nku* eki Türkçe kelimelerden sadece bu sözcükte bulunur. Aksine, bu ek Moğolca ' da yaygındır. Eğer Türkçenin kendi kelimesi olsaydı, *-ngu*, ~ *-nku* eki diğer kelimelerde de kullanılırdı. Sonuç olarak Uzuntaş'a göre, eski Uygur dilinde, Divanü Lugati't-Türk Sözlüğü' nde, Çağatay ve Kuman-Kıpçak dillerinde kullanılan *karangu* sözü Moğolca ' dan alıntıdır (2015: 181).

Terme "çadır", "alaçık" (69 v). Peter Golden bu kelimenin kökeninin sorunlu olduğunu bildirir (Golden 1992: 49). CC'un ilk araştırmacısı Geza Kuun, bu sözü "çadır" anlamında çevirmiştir (Kuun 1981: 189). Grönbech (Grönbech 1992: 186) ve Recep Toparlı (Toparlı vd. 2007: 271) sözlüklerinde "kutsallık" anlamında çevirmiştir. Drimba bu sözü "çadır" şeklinde çevirmiş ve Rusça'dan geçtiğini aktarmıştır. (Drimba 2000: 272) Mustafa Argunşah ve Galip Güner "tapınak", "kilise", "kutsal yer" anlamında çevirmiştir (CC 2015: 838): *Ave kimniñ termesinde yalnız konuptur Misixa* "Merhaba, kimin mabedinde yalnız konmuştur Mesih" (69 v). Clausen 'in sözlüğünde "ağaç dalından yapılmış kulübe", "çadır" anlamında sadece *alaçık* kelimesi belirtilmiştir (Clausen 1972: 129).

Moğolca-İngilizce sözlükte *terme* sözcüğüne "ince yün dokuma", "çadırın ahşap iskeleti", *altan terme* "altın renkli çadır" gibi açıklama ve örnekler verilmiştir (ME 1960: 818). Başkurt dilinde *tirme* şeklinde mevcuttur ve "çadır" anlamını taşımaktadır (TLS). Tatar dilinde de *tirme* sözü "göçebe çadırı" anlamında kullanılmaktadır (TTS 1997: 316).

Tirme sözcüğüne Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü'nde (ADİL 2006: 345) "Doğu'da: yün veya ipekten dokunma desenli değerli kaşmir; *tirmeşal*" açıklaması verilmiştir ki, bu anlam da *terme* / *tirme* kelimesinin Moğolca'daki birinci anlamı ile uyumludur.

Dedem Korkut Kitabı'nda, Divanü Lugati't-Türk'te, İbn Mühenna Lugatı'nda "çadır" anlamında *alaçu* kelimesi mövcuttur, *terme* sözü ise yoktur. CC 'ta "kulübe", "ev" (40 r) anlamında *alaçuk* kelimesi de kullanılmaktadır. Toparlı'nın sözlüğünde *terme* kelimesinin önündeki kayıttan anlaşılıyor ki, bu söz CC dışında, Kıpçakça eserlerde kullanılmamaktadır. *Terme* sözü Çağdaş Macar dilinde de "salon" anlamında kullanılıyor. Rusça *tyurma* "cezaevi" kelimesi anlam ve şekilce bu söze yakındır. Belki de, bu yüzden Drimba, Rusça'dan geçtiğini ileri sürmüştür. Oysa ki Rus dilinin etimolojik sözlüğünde bu kelimenin Türk kökenli olduğu açıklaması verilmektedir (RDES).

Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü 'nde *bastirma* "çatı katı" kelimesinin etimolojik açıklamasında *terme* sözünden bahsediliyor. Sözlüğün yazarları *bastirma* sözcüğünü *bas* + *terme* gibi ikiye ayırır ve

terme kelimesinin *çatı* anlamına geldiğini yazıyor (ADES 2001: 347). Fakat bu sözün köken ve ekleri açıktır, yani: *bas-tir-ma*.

CC 'un faksimilesinde "termesi(n)de" kelimesinin üstünde Latince "tabernaculum" notu var. Bu Latin kelimesi iki anlam taşır:

1. "Jewish Tabernacle", yani "Yahudi tapınağı" 2. "Çadır". Demek ki, bu kelime genel anlamda "tapınak", özel anlamda "Yahudi tapınağı" gibi tercüme edilebilir. Olayların Filistin topraklarında, İsrailoğulları'nın mabetlerinde cereyan ettiğini dikkate aldığımızda "Yahudi tapınağı" şeklinde çevirmek daha uygun olur.

Terme sözünün Türk Moğol ilişkilerinin ikinci aşamasında, yani tamamen Kıpçak Moğol ilişkileri zamanı (Moğol seferleri ve Altın Orda döneminde) Kıpçak diline geçtiğini ve daha çok Deşt-i Kıpçak sahasında yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü *saxav*, *karangu*, *kadax* gibi eski dönemlerde, yani Kıpçak ve Oğuzların birbirinden ayrılmasından öncesine dayanan dil ilişkileri zamanı Moğolca'dan Türk kabile dillerine geçen kelimeler, Oğuz ve Kıpçak grubu Türk dillerinde, bu dillerin ağızlarında belirli düzey ve şekillerde korunmuştur. Kıpçak'ların Batı'ya göçünden ve belli alanlara yerleşmesinden sonra geçen kelimeler söz konusu Türk dillerine geçmemiş, geçse de, uzun süre yaşamamıştır. Aksine bugün Kıpçakların varisleri sayılan Başkurt ve Tatar dillerinde korunmuştur.

Moğolca'dan geçen kelimelerin CC'ta kullanılma düzeyine baktığımızda bu kelimelerin çeşitli dönemlerdeki Türk-Moğol ilişkilerinin ürünü olduğunu görüyoruz. Türk araştırmacı Orhan Nedim Tuna'ya göre, Moğol kökenli sözler Türk dillerine çeşitli dönemlerde geçmiştir. Örneğin, *karangu* sözü Eski Moğol dilinden, *serin*, *nohda*, *kaburga*, *makta* gibi kelimeler ise Orta Moğol dilinden geçmiştir (Tuna 1972: 246). Ancak şu kelimeler Arapça ve Farsça'dan Kıpçak diline geçen sözler gibi yabancı etkisi bırakmıyor, tam tersine Türkçe'nin öz kelimelerini anımsatır, asıl Türk sözlerinden seçilmiyor. Şunu Moğol istilaları zamanı gerçekleşen dil ve kültür ilişkileri, eski Türk-Moğol ilişkileri, Moğolların zamanla türkleşmesi, ayrıca Türk ve Moğol dillerinin yapıcı yakınlığı ile açıklayabiliriz.

2. Arapça alıntı kelimeler

Arapça'dan alıntı kelimeler CC örneğinde Kıpçak hayatının neredeyse tüm alanlarında görülür. Şu, "*Müslüman kavimlerin Kırım ve Deşt-i Kıpçak topraklarında yaşayan Kıpçaklara siyasi, ekonomik, kültürel ve dini etkisinin bir sonucudur*" (Golden 1992: 49).

Arapça alıntı kelimelerin çoğu Kıpçakça'ya Farsça aracılığıyla geçmiştir. Şunu öncelikle Kıpçak sütununda verilen Arapça alıntıların Farsça sütündeki karşılığı ile aynı olmasından görüyoruz. Ayrıca bu sözlerin bir çoğu eski Kıpçak yurtlarında bugün yaşayan Tatarların dilinde zamanla sabitleşmiştir.

Arapça alıntılardan bir kısmına göz atalım: *Bolor* "billur" (47 r); *akıl* "akıl" (25 r); *akıllı* "uslu" (49 r); *akmak* "aptal" (49v); *alam* "alem, cihan", (50v); *amanat* "emanet", *amanat ber(mek)* "emanet vermek" (24 v); *sadaka* "sadaka" (35 v); *xamır* "hamur" (44v); *xasa* "özellikle" (32r); *xökümçü* "hakim", "hüküm veren" (44v); *kalam* "kalem", "kamış kalem" (40 v); *ketan-i xam* "işlenmemiş keten" (47v); *rebe* "faiz, riba" (38 r); *hekim* "doktor, tabip" (63r); *safar ay* "sefer ayı" (36v); *salam* "selam" (26 v); *saraf* "sarraf" (39 v); *seriat* "gazi, İslam şeriatı ile hükmeden" (45 v); *helal* "helal", "meşru" (66 v); *azam* "insan, adam" (31 v); *bakam* "odunundan kırmızı boya çıkarılan bir ağaç", "kan ağacı" (41r).

Duvat "mürekkebe batırılıp yazan kalem veya kalemin konulduğu kap" (40 v); Lat. karş. *kalamar*. Arapça' da (*dawat*) "mürekkep şişesi" anlamına gelen bu söz Aramice ve İbranice'de *diwota / diwoit* şeklinde "mürekkep" anlamında kullanılmıştır. İbranice'ye Eski Mısır dilinden geçmiştir (ET). Latin dili sözlüğünde *kalamar* sözüne "for holding pens" ("kalem geçirmek için") ve "pertaining to a writing reed" ("kamış kaleme ait") (LS) açıklamaları verilmiştir

Görüldüğü gibi, Arapça Kıpçakça'ya Oğuz dil grubu (Örneğin, Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi) kadar etki etmemiştir. CC'ta izafet terkipleri de oldukça azdır. Bunu Karluk ve Oğuz grubu Türk dillerine göre Kıpçakların yazılı dilinin ve yazı geleneğinin zayıf olması, ayrıca CC'un konuşma dilinin örneği olması ile açıklamak mümkündür.

3. Farsça alıntı kelimeler

CC'ta Farsça kökenli bir hayli kelime vardır. Bu kelimelerin çoğu Çağdaş Türk dillerinde belli ses ve anlam değişiklikleri ile sabitleşmiştir. Onların birkaçına göz atalım:

Bazargan "tüccar" (46 r); *beh* "ayva" (53 r); *birinç* "pirinç" (46 v); *paygambar* "peygamber" (63 v, 35 v); *pil* "fil" (54 v); *piroza* "firuze taşı" (47 r); *peşe* "meslek", "sanat" (45 v); *peşman* "pişman"; *yazuxtan peşman bol* "günahtan pişman olmak" (21 v; 35 v); *palang* "leopar" (43 r); *ispanak* "ispanak" (53 v); *anuz* "hala" (30 r); *armut* "armut" (53 r); *aşık* "aşık" (49 v); *avaz* "avaz", "ses" (36 v); *azat* "özgür" (4 v); *akşam* "akşam" (36 r); *al* "al", "kırmızı" (47 r); *badem* "badem" (53 v); *badbakt* "mutsuz" (49 v); *bakça* "bahçe" (40 r); *balaban* "yırtıcı kuş ismi" (55 r); *çift* "çift" (37 r); *daru* "ilaç" (41 v); *şaftalu* "şeftali" (53v); *katife* "kadife" (46v); *çigar band* "akciğer", "kalp ve ciğerler" (48 r); *cehan* "cihan" (39 r); *taftar* "defter", "yazı levhası" vb. Türk dilinin etimolojik sözlüğünde *defter* kelimesi iki anlamda verilmiştir: "1. Tabaklanmış deri, 2. Yazı tableti olarak kullanılan kesilip perdahlanmış deri tabakası.

Bu söz eski Türk diline Arami veya Orta Farsça'dan geçmiştir. Arapça'ya Aramice'den, Aramaice'ye de eski Yunanca'dan geçmiştir (ET). Kıpçak diline de büyük ihtimalle Farsça'dan gelmiştir.

Piala "kadeh", "kase", Far. karş. *kuda* (*kuze*) (52 v). İlginçtir ki, *kase* kelimesi Farsca kökenli olsa da, Farsça sütunda bu sözün karşılığında *kase* değil, diğer Farsça kelime *kuze* verilmiştir. CC'ta *bardak* "bardak" (52 v) kelimesinin Farsça karşılığı da *kuze* olarak geçmiştir. Diğer örnekler: *çırak* "mum, kandil", Far. karş. *mom pi muma* (40 r. 52 v); *abuşka* / *abişka* "ihtiyar, yaşlı", Far. karş. *pir* (38 v / 65v). Şu söz konusu kelimelerin daha önce, ya da başka diller aracılığıyla, yahut Farsça'nın her hansı bir ağzından geçmesi ile ilgilidir, ya da CC'un yazarı kelimeleri karıştırmıştır.

Bazı Arapça ve Farsça alıntılara Türk ek ve eylemlerinin ilave edilmesi bu sözlerin Kıpçak dilinde gelişinin yeni olduğunu ve dilde hala oturmadığını göstermektedir. Selda Karaşlar belirtir ki, CC'ta işlenen *hormatla* "saygı göstermek"; *mülklre* "miras elde etmek", *nakşla* "nakşetmek", *mohorla* "mühürlemek", *amanet ber* "emanet vermek", *yıxrar ber* "itiraf etmek", "açıkça söylemek", *harç et* "harcamak", *tamam et*

"tamamlamak" gibi Arapça unsurlara, *xorla* "hor bakmak", *hovalan* "övünmek", *bünyat et* "kurmak" gibi Farsça alıntılara Türkçe ek artırılarak veya eylem ilave edilerek yapılan kelimeler, o dönemin diğer Kıpçak eserlerinde yoktur (Karaşlar 2011: 355-363).

4. Yunanca ve Latince unsurlar

4.1. Yunanca unsurlar: *Pap* (61 r; 63 r), *bapas* (35 v), *papas* (62 v), *papaz* (71 v) "Hristiyan din adamı", "papaz", "rahip". *Baruniz, kör(ün)üngüz papaslarga* "Varın, görünün papazlara " (62 v). *Pistak* "fıstık" (53 v); *fanar* "fener" (46 r); *İsi fanarlar bile ... anı izdediler baxçada* "yanan fenerlerle ... onu bahçede aradılar". (63v) K(i)lisa "kilise" < Yun. *ekklesia*; *ötmekley kökten yavd(t)ra / klisasını toyd(u)ra* "ekmek gibi gökten yağdıra / kilisesini doyura" (72 v); *miron* "kutsal vücut yağı", "Mesih yağı" < Yun. *myron* (62 v; 71 r); *liman* "liman" (20 v); *laxan* "lahana" < Yun. *laxano* (54 r); *marul* "marul" < Yun. *maruli* (53v); *mañdanus* "maydanoz" (53 v). Aslı Yunanca *makedonisi* sözündendir ve "Makedonya otu" anlamını taşır. Türkiye Türkçesinde *maydanoz* biçiminde kullanılmaktadır.

4.2. Latince unsurlar: *Profet* "peygamber", *Profet aytqañça* "peygamberin dediği gibi" (76 r); *Psalmos* "Mezmurlar (Allah'a övgüler) kitabı" (69 r); *timeam* "duman", "buhur", "dini törenler sırasında yakılan kokulu katran" < Lat. *thymiama*: ... *teyişdilär altun, miron, timeam* "altın, miron, buhur hediye ettiler" (62 v) vb.

5. İbranice, Aramice ve diğer dillerden alıntılar

5.1. İbranice: *Misixa* "Mesih", "İsa peygamber" (69 v); *İsrahel* "Yakup peygamber" (71 v); *şabat* "Yahudilerin dinlenme günü", "cumartesi" < İbr. *şabbat* (36 v) vb.

5.2. Aramice: *duvat* "kalem" veya "kalem kabı" (40 v); *taftar* "yazı malzemesi" (52 v) vb.

5.3. Rusça: *izba* "oda", Far. karş. *xucra* (hücre) (50 v); *ovus* "çavdar" < Rus. *oves* (55 v); *peç* "fırın" (44 v); *salam* "saman" < Rus. *soloma*. (52 r); *samala* "zift", "katrandan elde edilen katı madde" < Rus. *smola* (42 r).

5.4. Soğdca: *tamu* (72 v), *tamux* (81v) "Cehennem"; *tamu kabakını buzup* "Cehennem kapılarını kırıp" (72 v); *uçmak* "Cennet", Far. karş. *behişt* (35 v).

Dini içerikli alıntı kelimeler

CC ' nun, özellikle Alman bölümündeki dini içerikli metinlerde Hristianlığa ait birçok kelime kullanılmıştır. Ancak şu kelimelerin CC'ta yazılması, hepsinin o dönemin Kıpçak dilinde kullanılması anlamına gelmemelidir.

Bazı dini terimler, Kıpçakların eski inancını, Kıpçak mirasını, hayata bakış açısını ve diğer dinlerle ilişkisini yansıtmaktadır. Öyle ki, Hristiyan dini metinlerin çevirisinde özgün kelimeler (örneğin, dini terimler, özel isimler) dışında, Arapça veya Farsça kelimeleriyle birlikte, Kıpçakca'nın kendi dil malzemeleri de kullanılmıştır. Hatta tercüme sırasında birçok Kıpçak sözlerine dini anlam yüklendiğini, yahut bazı kelimelerin dini anlamlar da taşıyabildiğini görmekteyiz. Örneğin *arı* "temiz", "saf" (69 v); *arı* "kutsal", "muhterem"; *Arı Mariam katung* "Kutsal Meryem hatun" (69 r); *Arı Tın* "kutsal ruh" (70 r); *üçlük* (59 r), *üçöv* (73 r), *üç teğdeş* "teslis", *Arı Tina sövünç bolsun / ten tabux üç tengdeşe teysin* "Kutsal Ruha sevinç olsun / Saygı, hurmet Teslise ulaşsın" (76 r); *dürüst Teğri* "gerçek Tanrı" (66 r); *arı alqışlı* "kutsal", "aziz" (35 v) vb.

CC'ta Hristiyanlığa ait birçok özgün ifadeler, özel isimler aslına uygun verilmiştir. Örneğin: *Apostol klisea* "Apostolik Kilisesi" (74 v); *miron* "kutsal vücut yağı, Mesih yağı" (62 v; 71 r); *amen* "amin" (63 v); *altar* "Hristiyan mabetlerinde kurban kesilen, dini törenler gerçekleştirilen taş masa" (70 r); *apostol* "havari" (71 v); *Aaron* "Musa peygamberin erkek kardeşi Harun" (71 v); *Annas* "İsa peygamberi yargılayan hakimlerden biri, Hanna" (63 v); *Gabriel* "Cibril" (76r); *Hristoz* "İsa peygamber" (75r); *Pater Noster* "Göklerde olan Babamız" (61 r); *manna* "kudret helvası": *mannasın kimge asrattı* "kudret helvasını kime emanet etti?" (72 v) "Manna" kelimesi Tevrat ve Kuran'da sırasıyla *manna / menne* biçiminde ve aynı anlamda yer almaktadır.

CC'ta *şaytan* "şeytan" (71 r); *oruç* "oruç" (63 r); *kurban bayram ay* "Zilhicce ayı" (36 r); *frişte* "melek" (65 v); *aşur ay* "Muharrem ayı" (36 v) gibi dini içerikli Arapça ve Farsça sözler de kullanılmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak, CC'ta çeşitli dillerden geçen hayli miktarda yabancı söz kullanıldığını görüyoruz. Eski Türkçeye özgü olmayan birçok ünsüzlerle

başlayan kelimelerin hepsinin yabancı kökenli olduğunu gözlemliyoruz. Zira, CC'un İtalyan bölümünde (yaprak 1-55) *f, h, x, l, p, r* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin hepsi, *m* ve *ş* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı, Alman bölümünde (yaprak 56-82) *c, f, r, v, z* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin hepsi, *h, x, m, p, ş, g* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin büyük kısmı genel olarak Arapça, Farsça ve Moğolca'dan alıntılardır.

CC'un alıntı kelimelerinin genel durumuna gelince, çoğunlukla Farsça, Arapça ve Moğolca kökenlidir. Golden'e göre, "*bu kelimelerin çoğu daha önceki dönemlerde Hintçe ve Yunanca'da Arapça ve Farsça'ya geçmiştir*" (Golden 1992: 49). Alıntılarının kökeni Kıpçakların daha eski dönemlerden itibaren Moğolca, Farsça ve Arapça'dan söz almasından, Moğollarla daha çok siyasi-askeri, Farslarla kültürel ve ticari ilişkilerde bulunmasından haber vermektedir. Arapça kelimelerin büyük bir kısmı da Kıpçakça'ya direk deyil, Farsça aracılığıyla geçmiştir. Diğer Türk yazılı yapıtlarının çoğundan farklı olarak burada Hristiyan dini ile ilgili Yunanca, Latince, İbranice kökenli kelimelerle, ayrıca özgün terimlerle karşılaşırız.

Tüm bunlar Kıpçak dilinin söz varlığı ile birlikte, Kıpçakların kültürel, ticari, sosyal ve inanc hayatının da ne kadar zengin olduğunu göz önüne seriyor.

Kısaltmalar:

r – CC yapraklarının ön bölümü, v – CC yapraklarının arka bölümü, Ar. – Arapça, Far. – Farsça, İbr. – İbranice, Lat. – Latince, Mo. – Moğolca, Rus. – Rusça, Yun. – Yunanca, karş. – karşılığı.

KAYNAKÇA

- ADDL 2007: *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
ADES 2001: STAROSTİN, S. A. vd. (2001), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Moskva.
ADİL 2006: *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, IV c. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
BTS *Büyük Türkçe Sözlük*.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Erişim tarihi: 08 Şubat 2017).
CC 2015: ARGUNŞAH M., GÜNER G. (2015) *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit yayımları.
CƏFƏROV, Səlim (2007), *Müasir Azərbaycan dili (leksika)*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.

İ. Guliyev. Codex Cumanicus'ta Alıntı Kelimeler.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

DS: *Türkiye`de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (Erişim tarihi: 7 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=155730 *Olca* kelimesi. (Erişim tarihi: 05 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=154440 *Nöker* kelimesi. (Erişim tarihi: 25 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=29050 *Bile* kelimesi. (Erişim tarihi: 17 Mart 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas *Çeber* kelimesi. (Erişim tarihi: 15 Şubat 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=kadak *Kadak* kelimesi. (Erişim tarihi: 05 Şubat 2017)

DRİMBA, Vladimr (2000), "*Codex Cumanicus*" *Edition diplomatique avec facsimiles*", Bucarest: Editura Enciclopedica.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ET: *Türk dilinin etimolojisi* <http://www.etimolojiturkce.com> (Erişim tarihi: 10 Mart 2017) <http://www.etimolojiturkce.com/kelime/divit> *Divit* kelimesi. (Erişim tarihi: 11 Mart 2017)

GOLDEN, Peter (1992), "*Codex Cumanicus*", Central Asian Monuments, edited by H. B. Paksoy, İstanbul: ISIS Press, 1992, 29-51. Pdf:

https://www.academia.edu/509107/Central_Asian_Monuments (05. 01. 2017)

GRÖNBECH, K. (1992) *Kuman Lehçesi sözlüğü* (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

LS Latin Dilinin Sözlüğü:

<http://www.latindictionary.net/definition/7422/calamarius-calamaria-calamarium> (Erişim tarihi: 20 Mart 2017)

KARAŞLAR, Selda M. (2011) *Codex Cumanicus`ta Arapça Farsça Eylemler*, Uluslararası hakemli akademik sosyal bilimler dergisi, İstanbul: Bin`s Media, 2011, 355-363

KMTS 2000: TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

KTS 1984: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını 8.

KUUN, Geza (1981), *Codex Cumanicus*. Budapest: Budapest Oriental Reprints.

ME 1960: LESSING, Ferdinand D. (1960), *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

POPPE, Nicholas (1962), *Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen*, Németh Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RECEP, Toparlı vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk dil kurumu yayınları, Öncü Basımevi.

RDES: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-14080.htm> (Erişim tarihi: (07 Mart 2018)

SEVORTYAN, Ervand V. vd. (1974-2008), *Etimologičeskogo Slovarya Tyurkskih Yazıkov*, Moskva: "Nauka" Yayınevi.

TLS *Türk Lehçeleri Sözlüğü*

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&view=lehceler (Erişim tarihi: 06 Ocak 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b400b5441366.55424488 *Sahav* kelimesi. (Erişim tarihi: 08 Ocak 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b592e6042604.14692305 *Kadak* kelimesi. (Erişim tarihi: 10 Ocak Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b2a3082725f6.06504354 *Tirme* kelimesi. (Erişim tarihi: 12 Ocak 2017)

TTS 1997: GANİYEV, Fuat vd. (1997), *Tatarca Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskva: İnsan Yayınevi.

TUNA, Osman Nedim (1972), *Osmanlıca'da Moğolca Ödünç Kelimeler*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 209-250.

UZUNTAŞ, Hülya (2015), *Karangu(y) > Karañu Kelimesi Moğolca mi, Türkçe mi?* Gazi Türkiyat, Ankara: 2015, 175-182.

Түйіндеме

Орта ғасырларда түркі тайпаларының әртүрлі халықтармен байланысының бір көрінісі мен нәтижесі ретінде кірме сөздер, әсіресе араб, парсы және моңғол элементтері жан-жақты зерттелген. Дешт-і Қыпшақ даласының қыпшақ халқының ауызекі сөйлеу тілінде жазылған Кодекс Куманикустағы кірме сөздер, араб, парсы элементтері, сонымен қатар христиан дініне қатысты терминдер орын алған.

Мақалада Кодекс Куманикустағы кірме сөздер зерттеліп, олар сөздер пайда болуына қарай (моңғол, араб, парсы және басқа тілдер) жіктеледі. Автор кірме сөздердің қыпшақ тілінде қолданылу деңгейін анықтауға тырысқан. Әсіресе моңғол элементтерінің қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір іздерін анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: Кодекс Куманикус, қыпшақ, дәйексөз, арабша, парсыша, моңғолша.

(Гулиев И. Кодекс Куманикустағы кірме сөздер)

Резюме

Одним из важных показателей тесных отношений тюркских племен с другими народами в средние века являются заимствованные слова, особенно арабские, персидские и монгольские элементы, которые довольно хорошо изучены. Кодекс Куманикус, написанный на языке кипчаков степи Дешт-и Кипчак, включает в себя заимствования, арабские и персидские элементы, а также термины, связанные с христианством.

В статье проводится изучение заимствований, представленных в Кодекс Куманикус. Слова сгруппированы по источникам (монгольский, арабский, персидский либо другие языки). Автор попытался определить уровень принятия и использования заимствований в кипчакском языке. Кроме того, внимание уделено поиску следов монгольских заимствований в современных тюркских языках.

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, Кипчак, цитаты, арабский, персидский, монгольский.

(Гулиев И. Иностранные слова в Кодексе Куманикусе)

**KISSA-İ SALSAL'DA HAYVAN ADLARI VE ON İKİ HAYVANLI
TÜRK TAKVİMİ**
ANIMAL NAMES AND TURKISH CALENDARS WITH TWELVE
ANIMAL IN KISSA-I SALSAL

Nazira TURSUNBAYEVA*

Özet

Kıssa-i Salsal, Arap alfabesiyle yazılan 1879 yılına ait dini bir eserdir. Eser tarih olarak yaklaşık VII-VIII. yüzyıllarda Orta Asya ve İran topraklarında yerleşen müslümanlar ve Hz. Ali ile gayr-i müslim olan Salsal arasındaki on iki yıl süren savaşı konu alır. Kıssanın sonunda zaferi müslümanlar kazanır ve zaferi kazanmanın ardından İslâm yönetiminde kalan halkın İslâm dinini seçmesine vesile olurlar. Eser, karışık bir dilli metin olmakla beraber, Arapça, Farsça, Rusça, Tatarca ve diğer Türk lehçelerine bol miktarda yer verildiğini görmekteyiz. Eserde on iki hayvanlı Türk takviminden bahsedilmektedir. Makalede on iki hayvanlı Türk takvimi ve eserde adı geçen hayvanlar incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Kıssa-i Salsal, Kazak, Arap alfabesi, Türk takvimi, Kazakça.

Summary

Kıssa-i Salsal is a religious work written in Arabic in 1879. The work centers around a twelve-year war dating approximately VII-VIII Centuries between Hadrat Ali and his follower Muslims who settled in Central Asian and Persian lands for centuries and non-Muslim Salsal. Eventually, victorious Muslims win, and victory after victory, people under Islamic rule can choose the Islamic religion. In addition to the mixed multilingual text, we find that Arabic, Persian, Russian, Tatar and other Turkish dialects are in abundance. Twelve Turkic animal calendars are mentioned in the work. Twelve animals of Turkish calendars and the names of animals will be examined in the book.

Key words: Kıssa-i Salsal, Kazakh, Arabic Alphabet, Turkish calendars, Kazakh language.

Giriş

Kazak edebiyatı bugünkü Kazakistan coğrafyasında yaşayan halkların meydana getirdiği zengin menevî hazinenin ürünüdür. Asırlarca bu zengin mirastan ilham alır ve eski geleneklerin devamıyla gelişir. Yazılı Kazak Edebiyatının ürünleri olarak bilinen kıssaların çoğu yeterince incelenmeyen konulardan sayılır. Özellikle Arap alfabesiyle kaleme alınan kıssaların üzerinde daha derin incelemeler yapılması elzemdir. Arap alfabesi, Osmanlı Devleti dahil, İslam dininin yayıldığı coğrafyada büyük

*Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü, Araş. Gör. E-mail: naztursynbayeva@hotmail.com

ölçüde benimsenmiş, Latin alfabesinden sonra dünyada en çok kullanılan yazı sistemidir.

Kıssanın Kazak Edebiyatındaki Yeri

Edebiyatımızda kıssaların açıklaması şöyle yapılır: “Kıssalar ders çıkarılması gereken olaylar olmasıyla tarihî ve dinî öneme sahip insanların yaşadıkları olayları hikâye şeklinde anlatan bir tür olarak bilinir”. Bu sayede insanların bilinçli olması sağlanır. Kıssa, eski ve geleneksel halk ağız edebiyatına özgü epik bir türdür. Kıssa, Kazak edebiyatında hikâye şeklinde de geçer. Menşei ve içeriği bakımından destanlara ve aşk destanlarına yakındır. Kıssalar kâinatın yaratılış gayesini, canlı ve cansız yaratıkların kökeni ile sebeplerin, nehir, dağ, taş, gökyüzü, yıldızlar hakkında bir açıklama yapar. Dünyayı kendilerine mesken belirleyen mahlûklar: dev, peri, in ve cinler, tek gözlü dev, hayvan suretindeki kişiler kadim çağların düşüncelerinden ibarettir. İhtilal öncesi maatbadan çıkan kitaplardaki İslam dinini konu edinen eserlere “hikâye” adı verilirdi. Bununla birlikte Kazaklara ait yaşam tarzlarını içeren yırlar (jırlar) vardır. Bunlar Kıssa Alpamis, Kıssa Ayman Şolpan şeklinde adlandırılmaktadır. Kazak edebiyatındaki nazire yazma geleneği, kıssa destan türünün edebiyata girdiği XIII-XIV. yüzyıllara denk gelir. Edebiyatımızda kahramanlık, tarihi, aşk ve kederi konu alan karmakarışık poetik eser olarak karşılaşıyoruz. Orta Doğu ve Güneydoğu Asya halklarının edebiyatları arasında oldukça yaygın olarak işlenmiştir. Doğu masal ve efsaneleri kıssa ve hikâyelerinin içeriği nazirecilik geleneği ile ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreği ile XX. yüzyılın başlarında Kazan, Ufa, Ombı, Taşkent şehirlerinde “Abulharis”, “Bahram,” “Bozjiğit”, “Gülşahra”, “Münliq Zarlıq”, “Zarqum”, “Jüsip Zulayha”, “Salsal”, “Seyfölmâlik”, “Şâkir Şâkiriyyat” ve başka kıssalar kitap olarak basılmaya başlandı. Bu tür eserleri Arapça ve Farsçadan tercüme eden, nazire şeklinde anlatan ve editörlüğü ile ilgilenen en önemli şahıslar olarak: Şâdi Jâñgirov, Jüsipbek Şayhıslamulı, Akılbek bin Sabal, Mävlekey vs. şairler kapsamlı çalışmalarda bulundular. Kazak halk edebiyatında kıssaları söyleyenler “qıssaşı” veya “jıraw”, Özbek ve Karakalpak halklarında ise, “qissahan” olarak geçmektedir (Babalar Sözü, 2005: 423). Kıssa destan konularının muhtevası ve konuları M. Avezov (1959;1991), S. Muhanov (1974), E. Ismaylov (1956;1968), K. Cumaliyev (1958), B. Kenjebayev (1973; 1976), M. Ğabdullin (1974), B. Şalabayev (Ädebi Mura 1961),

H. Süyünşaliyev (1986) eserlerinde araştırdığı Kazak roman ve destanları üzerinde araştırma tezini hazırlayan Bakıtjan Azibayeva kıssaları ana gruplar halinde şöyle sınıflandırır (Babalar Sözü, 2005: 25).

1. İslâm dinini ele alan destanlar: “Salsal”, “Seyit Battal”, “Zarkum”.
2. Masal, efsane ve aşk hakkındaki destanlar: “Seyfûlmalik”, “Bozjigit”, “Abdulharis”, vb.
3. Doğaçılama olayları konu edinen, içerik olarak Kazakların gelenek ve göreneklerini içeren destanlar: “Müñlık Zarlık”, “Jüsıp Zılıyka”, “Şakir Şakiriyat”.

Diğer bir edebiyatçımız olan Ötegen Kümüşbayev de “Kıssalar ve kitabî akınlar (şairler, ozanlar)” adlı kitabında kıssaları dört gruba tasnif eder:

1. Didaktik lirik destanlar: “Leyla ile Mecnun”, “Yusuf ile Züleyha”, “Müñlık Zarlık” vs.
2. İslâm dinini nasihat eden destanlar: “Salsal”, “Seyit Battal”, “Cümcüme”, “Zarkum”.
3. Hayal ürününe dayanan destanlar: “Şahmaran”, “Abuşahıma”, “Şakir Şakiriyat”.
4. Kahramanlık ve cesurluğu icra eden destanlar: “Rüstem Destanı”, “İskender”, “Kıssa Bahram” vs. (XX. yy. 1994-290) (Mırzahmetov, 1993: 45-47).

Salsal Kıssasının Tanıtımı

Salsal kelimesi Kur’ân-ı Kerim’deki Rahman Suresinin 14. âyetinde şöyle geçmektedir: “*Halakal insâne min salsâlin kel fahhâr(fahhâri). (Allah) insanı, fahhar (pişmiş çamur) gibi ses veren salsalinden (balçıktan) yarattı*” (http://www.kuranmeali.org/55/rahman_suresi/14.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx).

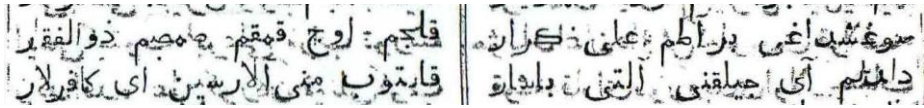
Salsal destanı konu bakımından yaklaşık olarak VII-VIII. yüzyılın müslümanlarının İslâm dinini yayma maksadıyla gayr-i müslimlerle olan savaşlarını konu edinir. Bizim tahminimize göre, Salsal destanındaki savaşların hemen hepsi İran ile Orta Asya ülkelerinde geçmiştir. Buna neden olarak destanın içerisinde bulunan kişi adları ile yer ve su adlarını gösterebiliriz. Mesela, Cemşit, Rüstemleri saymamanın yanı sıra, eserde sıklıkla geçen Navadir, Hiravan, Havarzamin, Seyilzamin, Hacum gibi yer isimlerinin etimolojisi de eski Horasan, Merv, Maveraünnehir bölgelerindeki halklar ile padişahların tarihî geçmişlerinden haber verdiği düşüncesindeyiz. Kazak destanlarını araştıran Bakıtjan Azibayeva

“Kazahskiiy Dastanniy Epos” adlı kapsamlı eserinde dinî destanlarla ilgili bölümde, onların içeriğini göre dört ana grupta toplayarak, onlardan birine de İslâm dininin yayılması yolunda gerçekleşen savaşları tasvir eden eserlere ayırmıştı” (Babalar Sözi, 2005: 295). “Kıssa-i Salsal” destanının da buna benzer savaşları tasvir eden gruba dahil olan eserlerin temeltaşı olduğunu söyleyebiliriz. Destanın ilk basımı 1897 yılı, ikinci ve üçüncü baskısı 1883, 1888 yılları olmuştur. Bundan sonra Çarın yasaklaması (sansürü) bu kitabın çıkmasını engelledi. 1909 yılı Salsal kitabı tekrar maatbadan çıkmıştı. Destanı halk ağızlarından derleyip, belli bir düzene ve bunun yanı sıra kendi halince bazı kısımlarını gittiği her yerde söyleyerek maatbaya sunan Mavlekey Jumaşoğlu’dur (Umaçikov). XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan destancı (kıssacı) şairlerden biridir. Başkurdistan’ın Ufa eyaletinin Esengül köyünde 1837 yılında doğdu. Yayıık (Jayık) eyaletindeki İç Bökey sarayındaki Kazak köylerinde bulunan çocuklara eğitim vererek, bilgi ve kültür ile meşgul olan aydın olarak yaşamını sürdürmüştü. Bulunduğu diyarları gezerek kıssa ve destanları derleyip, eksik olan yerlerini tekrar gözden geçirmekle birlikte editörlük yaparak, Kazan şehrinde yayımlamıştı. Bu kıssalar “Kıssa-i Salsal”, “Kıssa-i Cumcuma”, “Kıssa-i Seyit Battal”, “Dariğa Kız”dır.

Resim 1: (Kıssa-i Salsal’ın ilk sayfaları)

Kıssa-i Salsal'da Peygamber efendimiz ve sahabelerinden bahsedilmektedir. Sahabeleriyle sohbet ederken kendisinin geyik etini yemek istediğini söyler. Sadık dostları hemen ayağa kalkarak sizin yolunuzda canımız feda olsun diyerek ava giderler. Giderken ava Hz. Ali ile yoldaşları da katılır. Geyik avlamak için çıktığı yolda bir sürü zorluklarla başbaşa kalırlar. Yolda dağ başında ejderhanın Hz. Ali ile Arslan'a karşı savaşması ve Hz. Ali, zülfikarı ile onu tam ortasından kestiğinde içinden yüz bin dev çıkararak, bir gün boyunca yer yerinden oynayınca dek kendi aralarında savaşmalarından bahsedilir. Hz. Ali'nin karşılaştığı gayr-i müslimlerin padişahlarının zalimliklerinden dolayı Ali'nin onlarla cenk etmesinden, geçtiği topraklardaki kafirlere İslam dinini yaymasından söz edilir. Bu savaşta Hz. Ali'nin itibarı artar ve zaferi elde eder. Ejderha konusu ise, "Ejderha Hatun", "Ejderha", "Dev Ayı", "Tek gözlü Dev", "Biricik Delikanlının Nesilleri" vs. Kazak masallarında da rastlanır. Destanda "sihirbazlık" motifi çok yaygın olarak geçer. Burada tabiatın gizli güçlerine sahip olarak insanlara yardım etme veya tam tersi olarak insanlara kötülük yapanlar diye iki grup olarak sınıflandırabiliriz. Birinci sınıfta Baba Omar, Ağıyan gibi iyimser şahısları sayarsak, ikinci grupta ise, Şuhbat, Salsal, Ataş, Sihirbaz Kız gibi kötü niyetli şahısları ifade edebiliriz. Bu sihirbazların hepsi insanı hayvana, eşyalara, türlü mitolojik şahıslara dönüştürme yeteneğine sahiptir. Destanda Hz. Ali'nin seferlerine mani olan sebeplerden biri de "barsa kelmes" yani "giderse tekrar dönmeme" motifleri kullanılmıştır. Mesela, Hz. Ali'nin önderlik yaptığı ordusu ilk başlarda başında tahta taştan kuyuya gelirler. Tahta taşta bu kuyunun içerisinde beş yol var. Ancak bu yolların dördü giderse dönmeyecek, sadece birinin doğru yola götüreceği yazılı idi. O gece Hz. Ali'nin rüyasına Peygamber girerek şöyle der: "Askerleri beşe bölerek kendisinin yolun sağ tarafından yürümesini ikaz eder". Ondan sonra bir defasında da Peygamber ümmetini çetin bir yola yolcu etmiş bulunur. Destanda Hz. Ali'nin üç kılıcının olduğunu görürüz. Kâfirler için olan savaşta en sevdiği kılıcı zülfikarını yanından hiç ayırmaz. Yanındaki sadık yoldaşı olan atı Düldül ile kılıçları hakkında şöyle der:

Resim 2: (Kıssa-i Salsal'dan metin parçası)

Soğıldağı bir adım Äli Kaydar
Qılışım üç qamqam samsam zülpıkar

Düldülüm aycılıqını altı başar
Qaytub meni alarsıñ äy gafirler

Savaştaki diğər bir ismim Hz. Ali Haydar,
Kılıcım üçtür: kamkam, samsam, zülfikar.
Düldül'üm uzun yolları altı basar,
Nasıl beni yeneceksin ey kafirler...

Kılıç Kazakların epik destanlarında rastlanan kutsal beş pusatlardan birisidir. Fakat destanda bunlar sıradan bir ustanın elinden çıkan kılıç değil, gökten, Allah'ın emriyle özel gönderilen pusat olarak bilinir. Salsal kıssası Kazakistan Cuhmuriyetinin Millî Kütüphanesinde 480013, Almatı Abay Caddesi, 14 ve Bilim Bakanlığı İlim Akademisinin Merkezi İlmî kütüphanesinin 480021, Almatı Şevçenko sokağı, 28'de Nadir bulunan kitaplar bölümündeki korunma altında yer alan kitapların arasındadır. Buradaki eski yazıyla yazılan kitapların çoğu Kazan şehrindeki maatbalardan çıkan fotokopileridir. Örneğin Mavlekey'in söylediği Salsal destanı, yani Kazan şehrinde (1909.) basılmış metin 6321 satırdan oluşmaktadır. Kıssa-i Salsal'da dinin millet hayatında önemli rolü olduğunu, hatta vazgeçilmez unsur olduğunu ve din değişince dilin değişeceğini görürüz.

Kıssa-i Salsal'ın orijinal metninin girişi şöyle başlar:

“Awelde yad idelüm Teñrim adın.
Surasañ Mävlekeydür benim adım
Tümen menen Omskı arasında
Hiç adamnan kin imen saldanadım
Söyley bir qızıl tilim ölmey turub

Hiç adamnan qorlıqını görmey turub
Til menen yaq söyley bir mına taida
Çeñ yaqaşı yoq tonrı gimey turub
Söyley ber mına toyda ölmey turub
Bası yoq bir atğa minbey turub

Söyleb qal mına taida bayqus tilim
Tünlüksiz qarañğı üyge kirmey turub
Til birdi söylesin dip, Cabbar Hûda
Hüdayğa qullıq qilub tursaq da munda
Mäñgü baqi tamuğda qalmas idük

Qulluqğa bolsaq meşğül bu dünyada
Söyley bir ölmey turub yaq menen til

Çıl hêsabın ayteyın yahşıláb bil
Bu dünyada Haq Tağala yaratıbdı
Barçası sanab görseñ on iki çıl

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin Ortaya Çıkışı:

Türk halklarında zaman ve on iki sayısı ilgi çekici bir durum sergilemektedir. Kazaklar yılları on ikiye bölüp On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ni yapmışlardır. Yıllar da on ikiye bölünmüş ve her birine ay adı verilmiştir. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin ortaya çıkışı konusunda Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügati't-Türk'te şu bilgileri vermektedir: "Türk hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla müşavere yapar ve kurultayda 'biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla bir ad koyalım; sayılarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım; bu aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın' der. Ulus, Hakanın önerisini onaylar. Bunun üzerine hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İlısu'ya doğru sürünsünler diye emreder. Bu büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlar; bir takım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak konur (Divanü Lûgat'it – Türk Tercümesi, 1986: 344-347).

On iki hayvanlı Türk Takviminin ortaya çıkışıyla ilgili her Türk toplumunda ortak olan pek çok efsane oluşmuştur. Onlardan biri de Kazak rivayetini de şöyle vermektedir: "Bu efsanenin Buryat-Moğollar arasında anlatılan şeklini, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi üyesi A. Maşanov şöyle yazıyor: "Sıçanla deve "Günü kim önce görecek?" diye çekişiyorlar. Deve sıçana bakıp: "Senin boyun benim kirpiğim kadar bile değil, sana göre ben yatan bir dağ gibiyim," diye kibirlenmiş. Sıçan da: "Boyuna güvenme, aklına güven!" demiş. Deve gece boyunca gözünü kırpmadan doğuya bakmış. Sıçan ise devenin hörgücüne çıkıp batıya doğru bakmış. Çünkü o güneş doğunca ışığının batıdaki dağlara düşeceğini biliyormuş. Böylece güneşin doğuşunu ilk olarak sıçan görmüş. Bunun üzerine Buryat-Moğollar gece yarısından sonra başlayan ilk saate "sıçan saati"; ilk aya "sıçan ayı", ilk yıla da "sıçan yılı" demişler (Biray, 2009: 671-682). Kazaklardan İkinci Dünya Savaşı kahramanı olan Bavırjan Momışulı "Uşkan Uya" adlı romanında çocuklara on iki hayvanlı takvimi

anlatırken ve onların ömürleri boyunca unutmamaları için şöyle bir dörtlülle izah eder.

“Tüye senip boyuna
Kalğan umıt jıldardan,
Jatpa karap moyıma
Talma imenip dilmardan.”

Bu dörtlülükteki her kelime şifrelidir. Örneğin “Tüye senip boyuna” cümlesindeki Tüye T- tışkan (fare), senip S- sıyır (inek), boyuna B- barıs (leopar, pars). Kalğan K- koyan (tavşan), umıt U-uluw (saylangoz), jıldardan J- jılan (yılan), jatpa J- jılkı (yılkı, at), karap K- koy (koyun), moyıma M- meşin (maymun), talma T- tavık (tavuk), imenip İ- it (köpek), dilmardan D- doñız (domuz) olarak bilinmektedir.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Resim 2: (<http://e-history.kz/kz/publications/view/3239>)

Kazakların inancına göre on iki yıla adlarını veren hayvanlar helal haram hayvanlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. Haram hayvanların adını taşıyan yıllar uğursuz, kıtlıklar ve felaketlerle dolu, helal hayvan isimlerini taşıyan yıllarda huzur ve bereket olacağına inanılmaktadır.

Halk arasındaki diğer bir inanca göre: Domuz yılında doğan Kazaklar bu hayvanın adını gizlemekte ve doğum yılı sorulduğunda “Kara Geyik” demektedirler. Ayrıca doğduğu yıla mensup hayvanı da öldürmez ve kesmezler. On iki hayvanlı Türk takviminden en çok koyun yılının en bereketli yıl olduğuna inanırlar. At yılı, ejderha yılı ve maymun yılı da bereketlidir. Tavşan, yılan, sıçan ve domuz yılları kıtlık ve felaket yıllarıdır. Sıçan yılında kar çok olur, domuz yılında soğuk çok olur vb.

N. Tursynbayeva. Kissa-i Salsal'da Hayvan Adları ve On İki Hayvanlı...

Barçası sanab körseñ on iki çıl
Eweli Huday yaradqan tışqan yılın (KS, 2 / 20)

Tışqan*(bkz) tışqan → fare

Munan soñ kiletuğun sıyır yılı
Camağat yahşıláb biluñ munı (KS, 2 / 25)

sıyır*(bkz) sıyır → inek

Barıs kildi munan soñ ayğay salub
Köb haywanlar barıstan qalğan talıb (KS, 2 / 30)

Barıs *(bkz) barıs → pars, leopar

Qablan bolur barıs dikenleri
Bu sözlerni Qazaqdan keldim alub (KS, 2 / 30)

Qablan *(bkz) qabılan → kaplan

Törtinci yıl hésebı bolur qoyan
Hudanı esine alsañ çoçıb oyan (KS, 2 / 30)

Qoyan* (bkz) qoyan → tavşan

Beşinçisi sanasam adı uluw
Domski guberne bizden büruw (KS, 2 / 35)

Ulu * (bkz) ulu → salyangoz

Altuncı yılan bolur hésabında
Kiltürgen on iki yıl ésebinde (KS, 2 / 40)

yılan* (bkz) jılan → yılan

Yitincisin dağı eytsam çılqı yılı
Cügürur dav çağalay qızıl tülki (KS, 2 / 45)

çılqı* (bkz) jılqı → yılkı, at

tülki* (bkz) tülki → tilki

Sekizinçi qoy yılın tağı yazsam
Bileturub layık pa yoldan azsam (KS, 2 / 50)

qoy* (bkz) qoy → koyun

Toğızınçı yıl boldu adı meçin
Her adam ahiretniñ ğamin yesin (KS, 2 / 50)

meçin* (bkz) meşin → maymun

Onınçı yıl bolur bilseñ tavıq
İteyin osılayça ebin tavıb (KS, 3 / 55)

Tavıq * (bkz) tavıq → tavuk

On birinçi yıl bolur digen İtdi
Köb adam bizden burun ötüb gétdi (KS, 3 / 60)

İtdi* (bkz) it → köpek

Aitayın on ikinçi yılı doñız
Boq astınan çıkmaydı qara qoñız (KS, 3 / 65)

Doñız * (bkz) doñız → domuz

Qoñız * (bkz) qoñız → böcek

Bir tamğan qanı yüz mıñnan ey yaranlar
Er Älimen soğışnı divw bolub (KS, 17 / 995)

Divw* (bkz) diyu → masallardaki dev, peri, tek gözlü yaratık

Oyınçısı ol otur oyun oynab
Här tarafta yine tür bulbul sayrab (KS, 44 / 2690)
Bulbul* (bkz) bulbul → bülbül

Kiyik avlay cığarmın tüzge tidi

Bir qızmet itermiz sizge tidi (KS, 4/ 180)

Kiyik* (bkz) keyik → giyik

Iza boldı, Şühbad gari geldi,
Şühbad baştıq aştına yolbarıs minib (KS, 75 / 4500)

Yolbarıs* (bkz) jolbarıs → kaplan

Baba Omar bolubtı bir yaş bala

Qumırsqaday Kafirlerge carlıq qıldı: (KS, 67 / 4035)

Qumırsqaday* (bkz) qumırsqa → karınca

Tav başında bir ulken ecdahanı

Bir kun, bir tün curgen soñ gözü gördü (KS, 18 / 985)

Ecdaha* (bkz) aydahar → ecderha, dragon

Şol cêrde cabıladı kâri- yaşı.

Qurt –qumırsqa, masaday duıldaşıb (KS, 32 / 3200)

Qurt –qumırsqa*(bkz) qurt- qumırsqa → böcek, haşere

Masada* (bkz) masa → sivrisinek

Älgi şañnan birtalay qasqır çıqtı

Musılmanğa yardım ber ya Cabbar (KS, 42/ 2500)

Qasqır* (bkz) qasqır → kurt

Otız tüye cuk cöneltib altın kumiş

Qanbarnı izley törtev tuşti yolğa (KS, 21/ 1200)

Tüye* (bkz) tüye → deve

SONUÇ

Sonuç olarak incelemeye çalıştığımız XIX. yüzyılda yazılan Kıssa-i Salsal'da hayvan adları ve on iki hayvanlı Türk takvimi adlı makalemizde, bize insanlığın ilk dönemlerinden günümüze kadar insan-hayvan ilişkilerinin, sosyal hayatın yanı sıra, dinî görüşlerini ve inançlarını da nasıl etkilediğini göstermektedir. İnsanoğlu, içinde bulunduğu ve tamamına hükmedemediği zamanı kendi ölçüleriyle belirlemek, ona hükmetmek ve zamanı kendince sınırladığını tasdik ettirmek için tarih boyunca en ilkelden en gelişmişe kadar takvim oluşturma çalışmalarını daima sürdürmüştür. Bengütaşlar'da bu anlayışın ortaya çıkışı sayabileceğimiz “Öd tengri yaşar/yasar/ayсар, kişi oğlu kop ölgeli törimiş.” (Kül Tigin Bengütaşı, Kuzey Yüzü, 10) ifadesinde de Tanrı'nın yaşadığı veya belirlediği “zaman” kavramına, insanoğlunun hükmetme ve içinde yaşadığı zamanı kendince belirleme çabası, takvimlerin oluşturulmasındaki sebeplerden biri olduğunu göstermektedir.

КАЙНАҚÇA

- BABALAR SÖZİ, (2005). *Dini Dastandar*, C.15, Foliant, Astana. 473000, Kazak köşesi, 87/1.
- Divanü Lûgat'it-Türk Tercümesi I*, (Çeviren: Besim Atalay), (1986). TDK yay, Ankara s. 344-347. (Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar Rock Petroglyphs And Scripts As Source of Turkic History and Culture Necati Demir*).
- Nergis BİRAY. 12 Hayvanlı Türk Takvimi – Zamana ve Insana Hükmetmek. (2009). A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 39, Erzurum.
- JUMAŞULI, Mavlekey. (1879). *Kıssa-i Salsal*, Kazan, Kokovina Baspası. 100 b.
- MIRZAHMETOV, Mekemtas. (1993). *Kazak Kalay Orstandırıldı, Atamura Baspası, Almatı. 128 b.*
- ÖZER, Zeynep Bağlan. (2004). *Kazakistan'da Alfabe Değişimine Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara. [#### İnternet Kaynakları](http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TURSYNBAYEVA, Nazira. (2017). Kısası Salsal'ın Söz Varlığı Üzerinde Dil İncelemeleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan. 73s.</p></div><div data-bbox=)

- http://www.kuranmeali.org/55/rahman_suresi/14.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx/19.06.2018
- <http://e-history.kz/kz/publications/view/3239/21.06.2018>

Түйіндеме

«Салсал» 1879 жылы араб тілінде жазылған діни қисса. Салсал дастанының сюжеттік желісіне шамамен VII-VIII ғасырларда мұсылмандардың ислам дінін тарату мақсатымен өзге халықтармен жүргізген үлкенді-кішілі соғыстары арқау болған. Болжам бойынша, «Салсал» қиссасындағы соғыс қимылдары Иран мен Орта Азия өлкелерінде өткен Хз. Әли мен Салсалдың арасындағы он екі жылға созылған соғыс туралы баяндалған. Қисса мұсылмандар жеңіске жетіп, басқа діннің өкідері ислам дінін қабылдауымен аяқталады. «Салсал» қиссасы аралас тілді шығарма болғандықтан араб, парсы, татар, орыс және басқа да түркі тілдерінің сөздерін көптеп кездестіруге болады. Мақалада қиссадағы он екі түрлі хайуан аты мен түркі жыл санауындағы хайуанаттар арасындағы байланыс зерделенген.

Кілт сөздер: қазақ, араб алфавиті, Салсал қиссасы, түрік күнтізбелері, қазақ тілі. (Тұрсынбаева Н. «Сал-сал» дастанындағы хайуан аттары және түркі күнтізбесі)

Резюме

«Салсал» - это религиозная поэма-кисса, написанная на арабском языке в 1879 году. Сюжетная линия поэмы относит нас к военным столкновениям мусульман с другими народами в VII-VIII вв., когда происходило активное распространение ислама. Согласно исследованиям, военные сражения между святым Али и Салсалом продолжались в Иране и Средней Азии в течении 12 лет, в результате которых мусульмане победили, и представителям других религий в итоге пришлось принять ислам. Так как кисса «Салсал» является произведением на нескольких языках, в ней можно встретить слова из арабского, персидского, русского, татарского и других тюркских языков. В статье проводится изучение названия двенадцати различных животных и их соответствие тюркским наименованиям календарных лет.

Ключевые слова: казах, арабский алфавит, кисса «Салсал», тюркский календарь, казахский язык.

(Тұрсынбаева Н. Наименования животных в дастане «Сал-сал» и тюркский календарь)

**ИСЛАМ СӘУЛЕТІНДЕГІ КҮМБЕЗ ҰШТАРЫ, СЕГІЗ ҚЫРЛЫ
КЕСЕНЕЛЕРДІҢ МӘНІ
MEANINGS OF DOME HEADINGS OCTAGONAL TOMBS IN
ISLAMIC ARCHITECTURE**

Ділдаш МҰСТАПАЕВА*

Түйіндеме

Мақала ислам сәулет өнеріндегі күмбез, күмбез ұштары және олардың мәнін ашуға бағытталған. XIX-XX ғғ. зерттеулерге, А.Кунның фотодеректеріне сүйене отырып Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның жанында орналасқан кесене, сағаналар, атап айтқанда, Рәбия Сұлтан Бегім кесенесі күмбезінің мәнін түсіндіреді. Және ғылыми деректерді негізге алып, ислам өркениеті жетістіктерінің рухани мәні, «кубба» немесе күмбез ұшының жасалуы мен қойылуы сөз болады.

XX ғасырда ортағасырлық Отырар, Мыңшұңқырдан қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған куббалардың сипаты, өрнектелуі, күмбез бен күмбез ұштарының қойылу себептері мен әрлену ерекшеліктері, оның исламдық ғимараттардың ажырамас бөлігі болып дамығаны жайында айтылады.

Кілт сөздер: Күмбез, кесене, ислам, сағана, рухани, Отырар, Мыңшұңқыр, Ахмет Ясауи

Summary

The domes in Islamic architecture, dome headings and meanings thereof are described in this article. Based on XIX-XXc. researches, photographs of A.Kun the tomb of Hoca Ahmet Yesevi, as well as tombs and tombstones located nearby have been put in hereto. Namely, the dome heading and octagonal tombs of the mausoleum of Rabia Sultan Begum, their meanings have been examined. The spiritual meaning of the Islamic golden age achievements is described in terms of the manufacturing and placement of the «kubba» or dome headings.

The features and decorations of the domes that were found in XX century during the excavations of the medieval Otrar, Mynshunkyr, the reasons for installation of dome and the dome's head, as inseparable attribute of Islamic buildings have been analyzed.

Keywords: Dome, tomb, Islam, tombstone, spiritual, Otrar, Minsukur, Ahmet Yesevi.

Еліміз ежелден өзінің өмір сүру тарихында көнеден келе жатқан қасиетті орындарды қастерлеген. Осы орындардың қадір-қасиетін бар

*Тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті. Түркістан-Қазақстан
Candidate of History, Associate Professor of Hoca Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan. E-mail: mdilda@mail.ru

болмысымен түсіну, қабылдау елдің өмір сүруінің бір бөлігі деуге болады.

Исламда «жамал», «жалал», «сыпат» деген түсінік бар. «Жамал» Жаратушының сұлулығы, ол діни ғимараттардың күмбезін бейнелеген. Күмбездер ұшында міндетті түрде кубба-күмбез ұшы болды. Ислам сәулет өнерінің туындыларын қарағанда күмбез ұшының кең түрде қолданылғанын көруге болады.

Үлкен кеңістікте өмір сүрген, батысы Пиреней түбегі шығысы Үндістанға дейінгі ислам өнерінің даму сипаты белгілі бір исламдық ережелерге сүйенгені белгілі. Сонымен бірге жергілікті жердің мәдени дамуы, өзіндік ерекшелігі де ерекше ықпал етті.

XIX ғ. фотодеректерге сүйенсек, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің, Рәбия Сұлтан бегім мазары күмбездерінің ұштарында «кубба» қойылғаны көрінеді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанынан кейінгі XX ғ. 80-ші жылдары керамикалық кубба да табылған. Рәбия Сұлтан бегім мазары күмбезінің куббасы үш шеңберлі шар сипатында бейнеленген.

Ислам сәулет өнерінде кесенелердің күмбезді болуы, күмбез ұшымен ұшталуы белгілі бір заңдылық болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің күмбездері, оның жанында орналасқан кесенелер де күмбез ұштарымен көмкерілген. Атап айтқанда, қабірхана, қазандық бөлмелерінің күмбездері және Рәбия Сұлтан бегім күмбезінің куббалары. Бұл күмбез ұштары XIV ғ. Отырардан табылған куббалармен ұқсас болып келеді. Күмбез ернеулеріне түсірілген жазулар гүлденген куфи өрнегімен түсірілген. Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылға дейін оқ-дәрі қоймасы ретінде пайдаланылып келген. Осы жылдың тамыз айында кесене құлап қалған. Сол кезеңде кубба да жоғалған болу керек (Түркістан альбомы, 2005: 11).

XX ғ. екінші жартысында зерттеу жүргізген ғалымдар қазба жұмыстары кезінде Рәбия Сұлтан бегім кесенесі маңынан түрлі әрлеуге арналған көк, аспан көк, ақ түсті көркем тақташаларды тапқан. Кесенені әрлеуде куфи жазуы, өсімдік, эпиграфикалық өрнектер қолданылғаны белгілі болды (Смагулов, Григорьев, Итенов, 1998: 132]. Бұл өрнектер XIVғ. әрленген өрнектермен сәйкес келеді. Кесене күмбезінің ұшына үш шар сипатын бейнелеген кубба болған, оның төменгі жақтарында шыңылтыр жазулар жақсы сақталған (Гейнс, 2008). Зерттеулер бойынша, XII-XV ғғ. Орта Азия мен Қазақстанда сегіз қырлы, қас бетті, күмбезді мавзолейлерді салудың дәстүрлері қалыптасып дамығаны белгілі болып отыр.

1895 жылға дейін оқ-дәрі қоймасы ретінде пайдаланылып келген Рабия Сұлтан бегім кесенесі 1980 жылдары қайтадан қалпына келтірілді. Түркістанға келген саяхатшылар, әскери адамдар, зиялы қауым қала, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, ғиараттар туралы жазып қалдырған.

Шығыстанушы ғалымдар М. С. Бекчурин, П. И. Лерх, И. И. Пашино т.б. жазба деректерінде кесене туралы мәліметтер кең қамтылады (Бекчурин, 1866; Лерх, 1870; Пишино, 1968]. Олар қалдырған фотосуреттерден Ахмет Ясауи кесенесі, күмбездері, Рәбия Сұлтан бегім мазары, оның куббамен ұшталған күмбезін көруге болады.

1866-70 жж. Түркістан альбомындағы фотодеректерге сүйенсек, кесененің қазандық бөлмесіндегі күмбездің ұшы болған. Қала өміріне назар аударғанда фотосуретте сол кезеңге тән базар, қала көшелері, тұрғын үйлер де бейнеленген.

Ислам өнерінде діни ғимараттарды күмбезді етіп жасау, күмбез ұштарын қою кең дамыған. Сол ғимараттар үшін қажетті заттар, керекті материалдар дайындау ісі жергілікті жердегі шеберханаларда жүргізілді.

Ғалымдар XIII-XIV және XIV-XV ғасырлармен мерзімдеген, Отырардан табылған шеберханаларда, соның ішінде Мыңшұңқыр шеберханасы керамикаларының арасында сәулеттік керамикалар бар. Солардың ішінде шыңылтырланған, сыртына өсімдік, геометрияланған сипатта өрнектер түсірілген күмбездің ұштары кездеседі. Күмбез ұштары өсімдік сағақтары, төртқұлақ өрнектері түсіріліп әрленген. Ол сан ғасырлар қолданып келген белгілі бір мәні бар сарынды бейнелейді. Мыңшұңқырдан табылған күмбез ұштары XIII-XIV ғ.ғ. діни ғимараттарды салғанда қойылған күмбез ұштарын әзірлеуде жергілікті жерде шеберханалардың болғанын дәлелдейді. Ортағасырлық Қазақстан мен Орта Азиядағы кесенелердің күмбездеріне міндетті түрде кубба орнатылып отырған (Қожаев, 1996: 105].

XIII-XV ғасырларда ортағасырлық қалалардан табылған кесенелерге қойылған күмбез ұштары, діни ғимараттар, кесенелер т.б. ислам сәулет өнерінің туындылары белгілі бір ережеге сай салынды. Күмбез ұштары ислам дініндегі канондарға сай жасалды. Исламда кең өріс алған көк, жасыл, ақ, күміс түстер қолданылған.

XIV-XVI ғасырларда сәулет құрылыстарында қолданылған материалдардың ішінде куббалар сол кезеңде ислам өнерінде кең қолданылған люстр бояуымен әрленді. Мұндай люстр бояуының бір ерекшелігі түстердің атап айтқанда, көк түс пен алтын, күміс түстің құбылуы болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі, Рәбия Сұлтан бегім мазарындағы куббалар да осы негізді алып қалыптасқан. Ислам сәулеті мен өнеріндегі «әлем» терминінің екі мәні бар. Бірі - мешіт немесе мұнараның күмбезінің металл немесе тастан жасалған ұшын, екіншісі - әскери тудың ұшындағы металл штандартты көрсетеді (alem v islamskoj-arhitekture).

Кубба – Орта Азия, Таяу Шығыс елдерінде көптеген діни, әлеуметтік құрылыс күмбездерінің ажырамас бір бөлігі болып саналады. Олардың түрлері мен сипаттары әр түрлі және өте бай. Күмбез ұштары «әлем», «кубба» деген атпен аталған.

Күмбезді адамзаттың діни түсінігінде жасалған, бірақ үнемі жаңғырып отырған Космос символы деп түсінеді. Ислам сәулетіндегі символдың мәні тұрақтылық, бұл пәнидегі дұрыстық, Аспан мен Әлем деген мән алған. Осы пәнидегі тіршілік, бар әлемнің Жаратушымен байланысын бейнелейді. Күмбез – қасиетті құрылыс. Күмбездің төменгі тұсындағы сегіз қырлы бөлік көкті көтерген сегіз періштенің тұрағы, өз кезегінде Әлемнің сегіз тұсына сәйкес келеді (Ходжатолла, 2008]. Ахмет Ясауи кесенесінің маңында, сегіз метр жерде Қазақ хандығы кезінде салынған кесенелердің ішінде сегіз қырлы (бұрышты) кесене бар (Тұяқбаев, 2017: 59]).

1904 жылы Отырар цитаделінде А. Кларе, А. Черкасов жүргізген қазба жұмыстарында табылған заттар ішінде шырағандар және күмбез ұштары табылған (Кларе, 2011: 331]. Олар көк түсті шыңылтырмен қапталған және көне болған. Жерлеу орнынан табылған екі сынған, бір бүтін мазар күмбездерінің ұшына қойылған күмбез ұштары сол кезеңде діни ғимараттарды, кесенелерді әрлеудің белгілі бір жүйесі болғанын нақтылайды. Мазарлар, кесенелер қыш, қам кесек т.б. материалдардан жасалса, Отырардан табылған кубба, күмбез ұштарының керамикалық материалдардан жасалып, шыңылтырланғаны, негізі көк, жасыл бояулармен боялғаны байқалады.

1904 жылы Отырар цитаделінде табылған куббалар XX ғасырлық соңында Мыңшұңқырдан (Отырар) табылған күмбез ұштарына сәйкес келеді. Куббалардың бүтін нұсқасының бірінде өсімдік тектес және геометрияланған түрде бітпес, төрт құлақ

өрнектері түсірілген. Мұндай өрнектер қазақ халқының заттай мәдениетінде өте көп кездеседі. Осы өрнектермен ата-бабаларымыз кілем, алаша тағы басқа көптеген заттарды әрлеген. Аталған өрнектер өмір, әлем, дүниенің төрт бұрышы деген мағына береді. Өрнектер елдің тіршілігінде көп қолданылып, заттарды әрлеуде кең пайдаланылғаны белгілі. Киіз, кілем, үй заттарын т.б. өрнектеуде осы сарындар көп кездеседі.

Қазақтар батырдың жерленген жерін келесі ұрпаққа белгілі ету үшін топырақ үйіндісімен қоршап немесе күмбез салып, болмаса мұнара тұрғызған. Олар күйдірілген кірпіштен немесе шикі кірпіштен жасалды (Уалиханов, 2010: 166]. Көне ескерткіштер пішіндерінің әр түрлілігімен, күмбездерімен, ойма өрнектерімен ерекшеленген.

Ғылыми зерттеулердегі, атап айтқанда, Отырардың алғашқы қазба жұмыстары кезінде мола ішінен табылған күмбез ұштары, Созақтағы Қара Бура баба мазарынан табылған екі ғасыр бұрын жасалған куббалар, Әзірет Сұлтан кесенесі, кесененің оңтүстігінде, сегіз метр жерде орналасқан сегіз қырлы сағана, Рәбия Сұлтан бегім мазарының күмбезді куббалары, бөлмелердің сегіз қырлы болып келуі ислам сәулетіндегі қалыптасқан дәстүрдің заттай дәлелі болды. Ислам сәулетіндегі ғимараттардың ішінде орта ғасырларда күмбезді, куббамен ұшталған, сегіз қырлы құрылыстар жиі кездеседі. Пейіш сегіз түрлі нәрседен тұрады, жәннаттың сегіз есігі туралы түсініктер бар. Сегіз саны Әлемдегі мәңгілік, үздіксіз қозғалысты білдіреді. Сегіз шексіздік уақыты, өлшемі, мөлшері, сегіз қиыр шартарап, күшті әлем, дүниенің төрт бұрышы деген мағына береді (Қондыбай, 2008: 395). Қазақта «сегіз қырлы, бір сырлы» деген сөз бар. Осының өзі бүкіл Әлемнің сегіз (шексіз, сансыз) қыры барын меңзейді. Куббалы, сегіз қырлы болып салынған кесенелер белгілі бір дүние, өмір, ғалам, жаратылыс туралы түсініктерге негізделген.

Сакральді, киелі, діни ғимараттардың күмбезі Әлем рухын білдірсе, оны ұстап тұрған сегіз бұрышты орама «тақты ұстап тұрған» сегіз періштені айшықтайды. Олар жел раушанының сегіз бағытына сәйкес келеді. Текше пішіндес ғимарат бөлігі төрт бұрышында төрт тірегі бар ғарышты, төрт баған – көрінбейтін әлемнің, заттай дүниенің төрт ұстанымының белгісі. Ғимараттардың көп бұрышты бөлігі Тәңір сапаларының қырларына сәйкес, күмбез Бірлікті білдіреді (Әлемдік мәдениеттану ой-санасы, 2005: 276).

Кіші Азиядағы Османлы дәуірінде салынған діни ғимараттар, атап айтқанда, Селим мешітін салудағы құрылымдық-кеңістіктік

сипатында күмбез сегіз бағанаға сүйеніп тұр (Всеобщая история искусств, 1961: 54]. Сегіз қырлы, күмбезді кесенелер, діни ғимараттар салу дәстүрі ислам сәулет өнерінде кең дамыған. Көптеген кесенелер, діни ғимараттар сегіз қырлы етіп салынған. Мысалы, Қара Бура әулие кесенесі, сегіз қырлы қос бөлме, күмбезді, сегіз қырлы бөлмелі Рәбия Сұлтан бегім кесенесі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік тұсында орналасқан сегіз қырлы сағана т.б. айтуға болады. Орта Азия мен Қазақстанда XII-XV ғасырларда сегіз қырлы, қас бетті күмбезді мавзолейлер салу дәстүрі болды.

Ортағасырлық Сығанақ қаласынан табылған керамикалық материалдар ішінде күмбездің ұшына қойылған шошақтардың бөлшектері болған. Олар "кубба" деп аталған күмбез ұшының орта ғасырлардағы қабырғалы формасын бейнелейді. Күмбез ұшын бояуда көк түсті бояулар қолданылған. Мұндай бояулар Сауран, Отырар, Сығанақ т.б. қалаларының керамикаларында кездеседі. XII ғ. қалайы шыңылтыр кең тарап, «люстр» деп аталған бояулар қолданылды (Байпаков, 2006: 208). Бояу алтын мен металдың керемет жарқылынан піл сүйегі түсті қалайы шыңылтырдың түсімен ұласып, күн сәулесімен үйлескен түс береді. Кезінде жасыл не көк сырмен сырланған осындай куббалар Отырар, Мыңшұңқыр сәулет керамикаларынан табылған. Ортағасырлық куббалар сол кезеңнің сәулет материалдарын өңдеу технологиясын қолдану негізінде жасалған. Куббалар люстр әдісімен өңделіп, шыңылтырланған деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Түркістан альбомы*. (2005). –Астана : Елорда. –228 б.
2. Смагулов Е. А., Григорьев Ф. П., Итенов А. О. (1998). *Средневековая археология города Туркестана*. –Туркестан: Мирас, –228 с.
3. Гейнс А. К. (2008). *Священный город Туркестан. Дневник 1866 года*. –М.: Кучковое поле, –256 с.
4. Бекчурин М. С. (1866). *Описание мечети Азрета находящейся в городе Туркестане* //Военный сборник. СПб., -№8. –243 с.; Лерх П. (1870). *Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. –39 с.; Пашино П. И. (1868). *Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки)*. –С-Петербург, –176 с.
5. Қожаев М. (1996). *Отырардың керамика өндірісі*. –Түркістан: Мұра, –159 бет.
6. *Pastroike.com.alem v islamskoj-arhitekture*.
7. Ходжатолла Рашид Калвар. (2008). *Купол как архитектурная форма мечети*// Архитектон: Известия вузов. N23. Сентябрь.
8. Тұяқбаев Қ. (2017). *Ислам мәдениетіне қатысты сәулет ескерткіштері*// Мәдени мұра. N2 (71), Наурыз-сәуір. –59 б.

Д. Мұстапаева. Ислам сәулетіндегі күмбез ұштары, сегіз қырлы...

9. Кларе А. (2011). *Древний Отрар и раскопки, произведенных в развалинах его 1904 году*. Протоколы заседаний и сообщения членов туркестанского кружка любителей археологии. Год девятый. 11 декабря 1903 года.-11 декабря 1904 года//Историко-культурные памятники Казахстана. составители М.Елеуов, М.Бахтыбаев. -Туркестан: Туран, -447 с.
10. Уалиханов Ш. (2010). *Көп томдық шығармалар жинағы*. –Алматы, –376 бет.
11. Қондыбай С. (2008). *Қазақ мифологиясына кіріспе* (Толық шығармалар жинағы). 1-том. –Алматы: Арыс, –376 б.
12. *Әлемдік мәдениеттану ой-санасы*. Он томдық. (2005). 3-том. Дәстүр: ғылым мен тәсіл. –Алматы: Жазушы, 504-б.
13. *Всеобщая история искусств*. В шести томах. (1961). Том 2. –М.: Государственное издательство "Искусство", –996 с.
14. Байпақов К. М. (2005). *Қазақстанның ежелгі қалалары*. –Алматы, –316 б.

Резюме

Статья раскрывает значение купола и восьмиугольных гробниц в архитектуре ислама, объясняя их смысл. В исследованиях XIX-XX вв. А.Кун, опираясь на фотографии, раскрывает значение таких строений, как усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясави и Рабии Султан-бегим. Опираясь на научные данные дается разъяснение духовных понятий куполов и их строения.

В XX в. в результате раскопок в средневековом городище Мыншункыр в Отраре были найдены куполообразные строения и сооружения, исследованы причины их создания, особенности украшения, а также их неотъемлемая принадлежность исламской архитектуре.

Ключевые слова: купол, гробница, ислам, памятник, духовный, Отрар, Мыншункыр, Ахмед Ясави.

(Мұстапаева Д. Значение куполов и восьмиугольных гробниц в исламской архитектуре)

Özet

Makale İslam mimarlık sanatındaki kubbe, kubbe başlıkları, sekiz kenarlı türbeler ve onların manasının açıklamasına yöneliktir. XIX-XX asır araştırmaları, A.Kun'ın foto bilgilerine dayanarak Hoca Ahmet Yesevi türbesi ve yakınında bulunan türbe, mezar anıtları, şöyle ki Rabia Sultan Begüm türbesi kubbesi hakkında anlatılıyor. Bilimsel verilere istinaden İslam uygarlığı eserlerinin manevi manası, "kubba" ya da kubbe başlıklarının imalatı ve konulmasından bahsedilmektedir.

XX. asırda Ottrar, Mınşunkırda orta asır şehirlerinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde bulunmuş olan kubba'ların şekli, desenleri, kubbe ve başlıklarını konma sebepleri ve süslenme özellikleri, onların İslam mimarisi binalarının ayrılmaz bir parçası olarak gelişmesi incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: kubbe, türbe, İslam, mezar anıtı, manevi, Ottrar, Mınşunkır, Ahmet Yesevi.

(Mustapaeva D. İslam Mimarlığında Kubbeler, Sekiz Kenarlı Türbelerin Manası)

**СЕМЕЙНО-БЫТОВЫЕ ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ
В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ**
**FAMILY AND HOUSEHOLD CUSTOMS AND TRADITIONS
IN THE MODERN KAZAKH SOCIETY**

Акмарал КАРПЫКБАЕВА *

Резюме

Характерная тенденция наших дней широкое использование положительного опыта и культурного наследия прошлого. В этой связи изучение обрядов, связанных с семейно-брачными отношениями представляют особую значимость и актуальность. Авторами произведен анализ специальной литературы по указанной проблеме, который позволил сделать вывод, что для представителей современного казахского общества характерно почитание семейных ценностей, возрождение своих этнокультурных традиций и соблюдение их в процессе семейной жизни. Особое внимание уделено докторской диссертации Х.А. Аргынбаева «Семья и брак у казахов». В ней представлен проведенный автором многоплановый и глубокий этнографический анализ семьи и брака у казахов в разные исторические периоды. Особенно это касается вопросов о формах заключения брака, свадьбе и свадебных обрядах. Также произведен анализ диссертации казахстанского историка-этнографа С.Х. Шалгинбаевой, в которой были исследованы традиции, обычаи и обряды свадебного, родильного и детского цикла, соблюдаемые в настоящее время городскими казахами.

Проведенный анализ традиций и обычаев казахского народа, выявил, что и сегодня для казахов, как и прежде, наиважнейшими ценностями являются семья, дети, здоровье и благополучие родных и близких.

Ключевые слова: обряды и традиции, семья, брак, ребенок, наследие, родные, уважение.

Summary

The main tendency of the present day widespread use of the positive experience and cultural heritage of the past. In this regard, the study of rituals related to family-marriage relations of particular significance and relevance. The authors performed the analysis of the scientific literature on this issue, which allowed to conclude that for the representatives of modern Kazakh society is characterized by the veneration of family values, the revival of their ethnic and cultural traditions and respect them in the process of family life. Special attention is given to the doctoral thesis of H. A. Argynbaev "Family and marriage among the Kazakhs". It presents of the author's multifaceted and deep ethnographic analysis of

* кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмет Ясави, Туркестан-Казахстан.

Candidate of pedagogical Sciences, Ноча Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. E-mail: akma2001@mail.ru

family and marriage of Kazakhs in different historical periods. This is especially true of questions about forms of marriage, weddings and wedding ceremonies. Also the analysis of the thesis of Kazakh historian and ethnographer S.H. Shalgimbaeva, which was studied traditions, customs and rituals of wedding, maternity and children's cycle observed currently.

The analysis of the traditions and customs of Kazakh people, was found that today for the Kazakhs, as before, the most important values are family, children, health and well-being of loved ones.

Key words: Rituals and traditions, family, child, heritage, relatives, respect.

В нашем изменяющемся мире изучение проблем, связанных с семейно-брачными отношениями, бытовой культурой и вообще всего того, что составляет духовную культуру народа, его историческую память представляет особую актуальность, так как эпоха научно-технического прогресса внесла много нового не только в сферу материального быта, но и затронула семейно-брачные отношения, обрядность, отношение к ритуалу и церемониям.

Семейно-бытовые обряды - одно из проявлений образа жизни человека. Они сопровождают такие важнейшие события в жизни людей как создание семьи, рождение ребенка, воспитание детей в семье. Семейно-бытовые обряды способствуют созданию торжественной обстановки, праздничности, веселья, они же ритуально обставляют достойный уход из жизни, придавая такому печальному, но неизбежному событию как смерть, известную сакральность и трепетное уважение.

Прошло время безверия и нигилизма, время борьбы с отжившими традициями и внедрения новых так называемых безрелигиозных обрядов. В настоящее время интерес к традициям, народным обычаям и обрядам в обществе заметно возрос. Характерная тенденция наших дней - не отрицание старых обрядов, а широкое использование положительного опыта и культурного наследия прошлого. В этой связи изучение обрядов, связанных с семейно-брачными отношениями, а также обрядов, связанных с рождением ребенка и похоронно-поминальные обряды представляют особую значимость и актуальность.

Анализ историко-этнографической и культурологической литературы позволил выделить среди историко-этнографических работ труды выдающегося казахстанского ученого Х. А. Аргынбаева. Его докторская диссертация «Семья и брак у казахов» посвящена истории становления и развития казахской семьи. В ней представлен

проведенный автором многоплановый и глубокий этнографический анализ семьи и брака у казахов в разные исторические периоды. Особенно это касается вопросов о формах заключения брака, свадьбе и свадебных обрядах. Так, для вступления в брак было необходимо соблюдение определенных ограничений, связанных с экзогамными, социальными, сословными, национальными и религиозными нормами. Экзогамный барьер у казахов в основном ограничивается 7 поколением. Этой нормы современные казахи стараются придерживаться и сегодня, поскольку оно служит для регуляции рождения физически и психически здорового потомства и продолжения рода (Аргынбаев, 1975: 95).

В целом, современный семейный быт казахского народа, по мнению ученого, вобрал в себя все лучшее из многовекового опыта и традиций народа, вместе с тем качественно отличается от дореволюционного. Он четко отражает коренные изменения в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни казахской нации. Изменилась психология казахских мужчин и женщин, их отношения. Трансформировались и упростились многие элементы народных традиций, обычаи и обряды, а некоторые и вовсе исчезли. Из традиционных обычаев до сих пор соблюдаются такие, как смотрины невесты, смотрины приданого, осыпание молодых (шашу), подливание жира в огонь невестой (отқа май күйу), подношение жениху блюда с грудинкой (төс), а сватам – мяса с задней части животного (жамбас), исполнение бытовых обрядовых песен (жар-жар и бет-ашар), взаимное одаривание сватов и т.д. Институт калыма, как известно, ныне исчез. Но сохранился обычай давать невесте приданое. Однако современное приданое существенно отличается по своему назначению и содержанию, и служит исключительно интересам молодой семьи в качестве единовременной материально-экономической помощи и основы для их совместной жизни со стороны семьи невесты. Таким образом, очевидно влияние социально-экономических преобразований на весь ход истории, историю культуры и психологию народа, в том числе на брачно-семейные отношения казахов. В казахстанском обществе, находящемся сегодня в условиях интенсивной экономической, социально-политической и культурной трансформации, наряду с тенденцией все более возрастающей свободы выбора индивидуального стиля жизненного поведения наблюдается «вхождение» в повседневную жизнь казахов национальных ценностей, связанных с этнической традицией.

Особенно отчетливо, по мнению казахстанского историка-этнографа С.Х. Шалгинбаевой, это проявляется сегодня у казахов, проживающих в городской местности. В своей диссертационной работе она исследовала традиции, обычаи и обряды свадебного, родильного и детского цикла, соблюдаемые в настоящее время городскими казахами [Шалгинбаева, 2002: 13]. К ним относятся следующие: «кіндік шеше» – т.е. пуповинная мать или повитуха, «ат кою» – имянаречение, «шилдеhana» – праздник по случаю рождения ребенка, «бесікке салу» – укладывание в колыбель, «қырқынан шығару» – выведение ребенка из сороковин, «тұсау кесу» – разрезание пуп, «сүндетке отырғызу» – обычай ритуального обрезания, связанный с вероисповеданием – исламом. Свадебные обряды городских казахов, по мнению С. Х. Шалгинбаевой, распадаются на несколько циклов: 1) сватовство; 2) «проводы» родителями невесты («қыз ұзату тойы») по желанию и материальным возможностям; 3) торжественная регистрация брака и религиозный обряд бракосочетания («неке қию») по желанию молодых и их родителей; 4) основное торжество («үйлену тойы»); 5) «кұда шақыру», «кит кигізу» – встреча родителей и родственников невесты (после основного торжества) сначала в доме родителей жениха, позже у родителей невесты и обмен подарками; 6) визиты молодых к родителям невесты, а также к родственникам жениха и невесты, которые можно отнести к семейно-родственным отношениям. При этом установлено, что в современной свадебной обрядности городских казахов возрожденный обряд «неке қыю» пока еще не является в полной мере органической частью казахской свадебной церемонии, хотя широко распространен в южных областях нашей Республики. В предсвадебном периоде казахи соблюдают ряд ритуалов, обрядов и обычаев – «өлі-тірі», («живым-мертвым»), «қоржын» (переметная сумка, сделанная из домотканой или ковровой ткани), «сырға салу», «алқа салу», «мандайға тиын тағу» (подарки невесте), «ананың сүті» (плата за материнское молоко), «кит» (буквально «одевать»), неизменным является вкушения ритуального блюда «құйрық бауыр» (печень с кусочками курдючного сала), «төстік» (баранья грудинка) и выплаты «кәде» (подарок), обязательным является получение благословения – «бата алу» (благословение) от уважаемых и мудрых людей. Исполнение традиционной свадебной песни «жар-жар», «шашу» – обряд осыпания молодоженов различными сладостями и монетами, «бет ашар» (открывания лица невесты), «салам беру» (поклон), «той бастар» (блюдо с подарками) – все эти обряды связаны

с устройством и проведением свадьбы. К послесвадебной обрядности относятся «отқа май құю» (выливание масла в огонь), «келін шай» – обряд разливания чая родственникам мужа, «жасау» – приданое невесты, «құда шақыру», «есік-төр көрсету», «келін шақыру», «үй көрсету». При этом автором установлено, что по обряду «отқа май құю» в городской среде сохранился лишь такой элемент данного обряда как переступание невестой порога квартиры или дома родителей жениха правой ногой. Надо отметить, что данный обряд, в основном, соблюдается только сельскими жителями. Таким образом, анализ современной свадебной обрядности городских казахов позволяет сделать вывод о сохранении в ней элементов традиционной культуры.

Есть и такие обычаи, которые в наши дни утратили свою актуальность. К таковым относится «әменгерлик»: вдова должна была выйти замуж за одного из братьев покойного мужа. Соблюдение данного обычая позволяло решить вопрос безотцовщины. Совершенно забыт и обряд, называемый «дерт көшіру» («удалить болезнь»). Он использовался в случае болезни человека. Аульчане собирались вместе и говорили «Қош!» («Прощай»), тем самым, прогоняя недуг. Подобное действие сопровождалось специально сложенным четверостишием. Вера в силу коллективной энергетики была настолько велика, что она прогоняла даже кожные заболевания (Алпысбаева, 2010: 25). Данный обряд особо четко подчеркивает этническое и социально-психологическое своеобразие именно казахской культуры, проявляющейся в сплоченности народа, стремлении помочь близким. Также мы рассмотрели традиции, связанные с характером воспитания детей в казахской семье. Так в рамках диссертационного исследования казахстанский психолог А.Д. Давлетова изучала психологические особенности развития личности в многодетных казахских семьях. Особое внимание в работе уделялось анализу проблемы казахской семьи, как варианту традиционного типа и функциям детей разных порядков рождения (Давлетова, 2003: 12). В традиционных типах семей выделяется характерный прием воспитания, получивший название «аталычество» (от тюркского «ата» – отец, старшее лицо, выступающее в роли отца). Традиционно казахи, в отношении к старшим детям, применяют обычай, характерный и для некоторых других народов, который состоит в инициации старшего ребенка в семью «старших родителей» (деда), в результате чего психологически изменяется статус этого ребенка. При воспитании в семье

прародителей (бабушек и дедушек) у ребенка вырабатываются особые личностные качества, позволяющие более критично относиться к членам семьи своих прямых родителей. Ведь на старшего ребенка в семье ложится ответственность за воспитание и социальную поддержку своих младших братьев и сестер. По мнению ученого, в современном казахском обществе этот обычай уже не имеет такого обязательного характера (сохраняясь, в основном, в сельской местности).

Среди казахского народа до настоящего времени бытуют приметы и обычаи, которые интересны, не оставляют никого равнодушным. Вот некоторые из тех, которые складывались с незапамятных времен и передавались от поколения к поколению:

- *сүйінші* - *обычай, согласно которому путник, принесший в дом добрую весть, в благодарность получает от хозяев ценный подарок;*

- «Ат мингизип шапан жабу» - высокий почет. Согласно традиции, дорогой гость, им может быть акын, батыр или просто очень уважаемый человек, посетивший аул, в знак признания заслуг, получает в подарок от местных жителей коня и дорогой чапан ;

- байғазы – традиция, предусматривающая возможность получения подарка человеком, приобретшим обновку;

- асар - семья, у которой возникла необходимость выполнить какую-либо спешную, подчас тяжелую работу, имеет право позвать в помощники родственников, друзей и соседей. По окончании дела, для помощников накрывается богатый стол;

- жылу – традиция, связанная с оказанием материальной, моральной и финансовой помощи людям, пострадавшим в результате стихийных бедствий (пожаров, наводнений и т.п.). Все сочувствующие, а не только родственники, имеют право помочь пострадавшим. В качестве пожертвований могут выступать – скот, стройматериалы, одежда, деньги;

- ерулик – если в аул прибывали новоселы, в их честь устраивался ерулик – небольшой праздник, позволявший прибывшим быстрее адаптироваться на новом месте. Также обычай ерулик включал в себя и помощь в бытовом обустройстве новичков. Соседи обеспечивали их дровами, питьевой водой и т.д;

- у казахов запрещено изумляться новорожденному и говорить при этом: «Какой красивый!» Если такие слова ненароком сказаны, то затем нужно трижды сплюнуть. Некоторые родители начали делать метки (танба) на лбу, чтобы не сглазили ребенка;

- нельзя качать колыбель - бесік, в которой нет ребенка. Ибо так свойственно вести себя несчастной матери, потерявшей разум из-за смерти ребенка. Качать пустую люльку - накликают подобное горе;

- добрая примета и повод для радостной встречи, когда младенец, наклонив голову, смотрит назад промеж своих расставленных ног. В таких случаях говорят, что он высматривает дорогу, путник приближается, издалека прибывают сородичи;

- аузына түкірту – дословно название этого ритуала переводится как «поплевать в рот». У древних казахов существовало поверье, согласно которому с капелькой слюны, переданной ребенку отважным батыром, популярным акыном или оратором, к малышу перейдет частичка гена одаренности данного человека. Благодаря чему, в будущем этому ребенку будет сопутствовать удача;

- ребенка, оказавшегося у кого-то дома, не отпускают без гостинца. Это делается для того, чтобы у него не пропадали интерес к жизни, любознательность, не постигло разочарование, не охладело сердце и, чтобы приветивший его очаг, согревался приятным впечатлением и желанием ребенка вновь навестить своих добрых знакомых. Казахи считают, что если ребенок испытал холодный прием и ушел разочарованным, то с потолка негостеприимного дома уходит счастье, с престола - успех, а со стола – достаток.

Проведенный анализ традиций и обычаев казахского народа, выявил, что и сегодня для казахов, как и прежде, наиважнейшими ценностями являются семья, дети, здоровье и благополучие родных и близких.

Таким образом, анализ литературы по указанной проблеме позволяет сделать вывод, что для представителей современного казахского общества характерно почитание семейных ценностей, возрождение своих этнокультурных традиций и соблюдение их в процессе семейной жизни.

Литература

1. Аргынбаев Х. А. (1975). *Семья и брак у казахов*: Автореф. дис. доктора ист. наук. – Алма-Ата, –130 с.
2. Шалгинбаева С. Х. (2002). *Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза* (этносоциологическое исследование): Автореф. дис. канд. истор. наук. – Алматы, – 29 с.
3. Алпысбаева Ж. (2010). *Обряд особого назначения* // Экспресс-Казахстан. — № 65, от 16 апреля 2010 года. –С.32.

А. Карпыкбаева. Семейно-бытовые обычаи и традиции в современном...

4. Давлетова А.Д. (2003). *Ориентировка личности в психологическом пространстве родительской семьи* (на материале исследования казахской семьи): Автореф. дис. канд психол. наук. –М., –22 с.

Özet

Geçmişin kültürel mirasını kullanımı ve onun uygulanması günümüz süreçlerinden biridir. Bununla ilgili aile-nikah ilişkileri geleneklerine yönelik araştırma çalışmalarının önemi büyüktür.

H.A. Arğınbayev'in "Kazak Toplumunda Aile ve Nikah" doktora tezinin üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada tarihin çeşitli dönemlerinde Kazak ailesi ve nikah hakkında yazarın çok derin ve anlamlı etnografik tahlilleri sunulmuştur. Ayrıca, nikah, evlenme düğünleri, evlenme törenleri hakkında meseleler ele alınmıştır. Bununla ilgili Kazakistanlı tarihçi etnograf S.H. Şağınbayeva'nın tez çalışması da değerlendirilmiştir. Adı geçen çalışmada günümüzdeki şehirlî Kazakların uyguladıkları gelenek-göreneklere anlatılmıştır.

Bu meseleyle ilgili araştırmacılar kaynakları inceleyip, ailevi değerlere saygı duymak, Kazak milletine has etno-kültürel gelenekleri gündeme getirmek ve aile hayatında toplumunun bireylerine has davranış düşüncesine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örf ve adetler, gelenekler, aile, evlilik, çocuk, miras, akrabalar, saygı.

(Karpıkbaeva A. S. Aile ve Yaşam Gelenek ve Göreneklere Modern Kazak Toplumunda)

Түйіндеме

Өткеннің мәдени мұрасын және оң тәжірибесін кеңінен қолдану бүгінгі күнге тән үрдіс. Осыған орай отбасылық-неке қатынастар әдет-ғұрыптарына байланысты зерттеу жұмыстарының маңыздылығы мен өзектілігі зор.

X. А. Арғынбаевтың «Қазақ халқындағы отбасы мен неке» докторлық диссертациясына ерекше көңіл бөлінген. Бұл еңбекте әртүрлі тарихи кезеңдерде қазақстандық отбасы мен неке туралы автордың көп қырлы және терең этнографиялық талдауы ұсынылған. Әсіресе, бұл некеге тұру, үйлену тойлары және үйлену рәсімдері туралы сұрақтарға қатысты. Сонымен қатар, қазақстандық тарихшы-этнограф С. Х. Шалғынбаеваның диссертациясына талдау жасалынды. Аталмыш еңбекте қазір қалалық қазақтар қолданатын тұрмыс салтқа байланысты салт-дәстүрлер көрсетілген.

Аталған мәселе бойынша автор арнайы әдебиеттерді зерттеп, отбасылық құндылықтарды құрметтеу, қазақ халқына тән этномәдени дәстүрлерді жанғырту және отбасылық өмір барысында оларды сақтау қазіргі қазақ қоғамының өкілдері үшін тән көрініс деген қорытындыға келді.

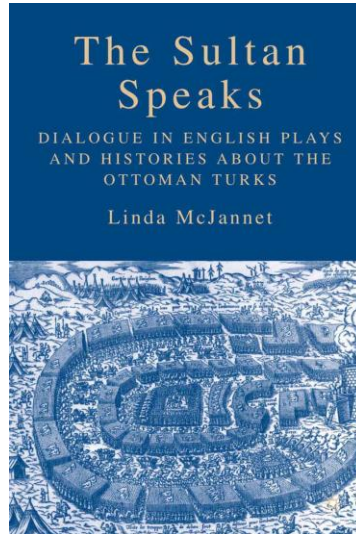
Кілт сөздер: салт-дәстүрлер, отбасы, неке, бала, мұра, туыстар, құрмет.

(Карпыкбаева А. С. Қазіргі қазақ қоғамындағы отбасылық-тұрмыстық салт-дәстүрлер)

РЕЦЕНЗИЯ

BOOK REVIEW/ KİTAP İNCELEMESİ

Ali EVLER*

THE SULTAN SPEAKS; Dialogue in English Plays and Histories about the Ottoman Turks by Linda MCJANNET Palgrave, McMillan, New York, 2006. ISBN: 978-1-349-53484-5

Linda McJannet, in her book *The Sultan Speaks*, which was published in October 2006 by Palgrave McMillan, states that in writing her book she has two-fold aim in mind as her objective; to display closely how early western and eastern texts and the use of dialogs in plays respectively have played a role in the representation of the Ottomans, namely Muslim Turks and how they differ in their interpretation of the Ottoman image before and after the Marlowe's play *Tamburlaine*. McJannet stresses that only after western playwrights and translators "enter into direct dialog" with Ottoman civilization, western societies could create a better, historically true image of the Turks.

* Instructor, MA. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi: Filoloji Fakültesi, İngiliz Dili Öğretmenliği Bölümü. Türkistan, E-mail: evler@gazi.edu.tr

McJannet was educated and had her BA degree at Wellesley College in 1964 and her PH.D. at Harvard University in 1971. She is currently a Professor Emeritus in English and Media Studies at Bentley University in Cambridge, Massachusetts.

When we examine McJannet's background and her educational accomplishments, especially her teaching interests, research interests and publications, we may justifiably conclude that she is one of the right figures to try her hand in attempting to write about the history of 'Turkish image' in early English plays. To give an idea of her works, the following list will be satisfactory to make us believe that she must be competent in this field;

- Representations of the Ottoman Empire in early modern English literature; domestication of goods from Muslim lands in Elizabethan comedies set in 16th-17th-century London.
- McJannet, L. (2011). Purchas His Pruning: Refashioning the Ottomans in Seventeenth-Century Travel Narratives. *Huntington Library Quarterly*, 74 (2), 219-43
- McJannet, L. (2009). Islam and English Drama: A Critical History (Introduction to a special section, co-edited by me). *Early Theatre: A Journal Associated with the Records of Early English Drama*, 12 (2009) (2), 183-93, 194-249.
- McJannet, L. (2006). "History Written by the Enemy": The Reception of Eastern Sources about the Ottomans on the Continent and in England. *English Literary Renaissance*, 36 (3), 394-427.
- McJannet, L. (1996). Mapping the Ottomans on the Renaissance Stage. *Journal of Theatre and Drama (University of Haifa)*, 2, 9-34.
- McJannet, L. (2007). An Emissary and his Translators: The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. *Group for Early Modern Studies, Reconstructing Histories, 1550-1850*.
- McJannet, L. (2006). Bayazid I in "Tamburlaine" and Richard Knolles's "General Historie of the Turkes": "Citing the Turkes' own Chronicles". *Inaugural Conference of IDEA, Studies in English (Istanbul, Turkey)*.

The book is divided into six chapters each of which takes the reader on a journey through history and historical early modern plays in which how Muslims, better to say, Ottoman Turks were perceived and presented and what contributed to the creation of this image.

- 1 Preliminaries: Historicizing Rage and Representing Historical Speech
- 2 Sixteenth-century Histories of the

- Turks: Shocking Speech and Edifying Dicta
- 3 Marlowe's Turks
 - 4 "History written by the enemy": Eastern Sources about the Ottomans
 - 5 Citing "the Turkes' Own Chronicles": Knolles' *Generall Historie of the Turkes*
 - 6 Horrible Acts and Wicked Offenses: Suleyman and Mustapha in Narrative and Drama

McJannet also includes in her book a preface, a long introduction and an epilogue; After Knolles: William Seaman's *The Reign of Sultan Orchan* which alone almost summarize her intention satisfactorily in writing the book. She provides the reader with the organization of the book, which is a helpful tool to trace her flow of thoughts throughout the history of plays.

In her preface McJannet refers to Matar's assertion "that in England, as in Spain, Portugal, France, and Italy, "the stereotype developed in literature" (specifically dramatic literature) and religious discourse" played the greatest role in shaping the anti-Muslim national consciousness":

Government documents, prisoners' depositions, and commercial exchanges show little racial, sexual, or moral stereotyping of the Muslims... It was plays, masks, pageants, and other similar sources that developed in British culture the discourse about Muslim Otherness....

Eleazar and Othello [became] the defining literary representation of the "Moor," and Bajazeth, Ithamore, and Amureth of the "Turk."

However, McJannet is dissatisfied with this view and presents conflicting views in reassessing cultural exchange with Islam and Turks. Thus, she comes to believe that "Turk can best be assessed by looking at what they did with their sources."

McJannet refers just at the beginning of her book to two very dramatic incidents when the president of the Usa, George W. Bush responded to the attacks of September 2001 by using the term "crusade", and Rana Kabbani, author of a study of nineteenth-century travel narratives, "post-Crusader Europe would never wholly emerge from the antagonism [of] its 'Holy Wars.'" As late as 1920, she reports, the French general Gourand, on arriving at the tomb of the famous Saracen leader in Damascus, "announced gloatingly, 'Nous revoila, Saladin!' " meaning in English "Saladin, We are back!" These two seemingly notorious incidents prove the

long-established prejudice against Muslims even though the former incident has no ties with Turks.

In several paragraphs in *The Sultan Speaks*, Linda McJannet notes that playwrights and translators distorted the Ottoman image by commenting on them in the margins, in asides where possible because of their “one sidedness”. She also compares and contrasts some of the conflicting views of the playwrights about Ottoman Turks. When she “focuses on dialogue in two senses: as a mode of literary representation and as a process of scholarly and cross cultural exchange.”

This kind of dialogue occurs between author/translator and reader, between a translator and his text, and between one text and another. However, audience must evaluate the claims of the characters based on their actions and words not the translator or writer. This is not the situation with 15th and 16th century dramas since Ottomans were seen from outside, not from their own sources.

McJannet argues in the conclusion of the first chapter that “stereotype of raging Turk” must be historicized whether “representing cultural others” reflect the actual image of the characters depicted in the play. She goes to say that:

When historical rivals are represented, genuine dialogue may be more nearly achieved by linear quotation, by (in so far as possible) having the other speak for himself, rather than having his words digested, filtered, judged, and represented in the voice of the narrator/historian.

After careful analysis of the past plays, McJannet can now omnipresently observe the fallacies of the past translators and writers and concludes that westerners could see the “same faults they saw in Turks in themselves.”

Overall, McJannet bases her investigations and conclusions on detailed examinations of the records written by different translators and playwrights, thereby providing a balanced, well-documented work, the sole goal of which could be achieved by readers through the use of the examples in the texts supplied in *The Sultan Speaks*.

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Жұпар ТАНАУОВА (Түркістан)	Илм одамлари биргаликда илмий лойихалар устида ишлашлари керак. Зотан маънавий бойликларсиз халқнинг ўтмиши ҳам, келажаги ҳам ғариб	7-27
-------------------------------	---	------

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Насимхон РАҲМОНОВ (Тошкент) Nasimhon RAKHMONOV (Tashkent)	Диний оқимлар ва туркий ёзма адабиёт Religious Movements and Turkic Written Literature	28-34
Анар САЛҚЫНБАЙ (Алматы) Anar SALKYNBAY (Almaty)	Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер Etimon Justifying the Roots of Genetics-Semantic Code	35-56
Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU (Türkistan)	Afğan Öğrencilerin Türkçe Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunu Uygulamada Yaptığı Hatalar ve Çözüm Önerileri Problems and Solution Proposals for Afghan Students in Turkish Perfect-Rough Applied Application	57-62
Halil ÇETİN (Kentav)	Dünya İletişiminde Latin Alfabesinin Kazak Halkına Sosyo- Kültürel Açıdan Etkisi ve Rolü Impact and Role of the Latin Alphabet to Kazakh people in Terms of Socio-culture in Global Communication	63-67
Murat KOÇAK (Denizli)	Karay Türkleri ve Dilleri Karay Turks and Their Languages	68-81
Носиржон УЛУҚОВ (Наманган) Nosirjon ULUKOV (Namangan)	Туркий тиллардаги параллел гидронимик индикаторлар хусусида About Parallel Hydronomic Indicators at Turkish Languages	82-88
İmanyar GULİYEV (Bakü)	Codex Cumanicus'ta Alıntı Kelimeler Loanwords in Codex Cumanicus	89-102

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Nazira TURSUNBAYEVA (Türkistan)	Kıssa-i Salsal'da Hayvan Adları ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi Animal Names and Turkish Calendars With Twelve Animal in Kıssa-i Salsal	103-114
---------------------------------------	--	---------

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Ділдаш МҰСТАПАЕВА (Түркістан) Dildash MUSTARAEVA (Turkestan)	Ислам сәулетіндегі күмбез ұштары, сегіз қырлы кесенелердің мәні Meanings of Dome Headings Ostagonal Tombs in Islamic Architecture	115-121
---	--	---------

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Акмарал ҚАРПЫҚБАЕВА (Туркестан)	Семейно-бытовые обычаи и традиции в современном казахском обществе	122-129
Акмарал ҚАРПЫҚБАЕВА (Туркестан)	Family and Household Customs and Traditions in the Modern Kazakh Society	

РЕЦЕНЗИЯ

Ali EVLER (Turkestan)	Book Review/ Kitap İncelemesi	130-133
-----------------------	-------------------------------	---------

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы № 29
Телефон. 8 (72533) 3-16-78
Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова
Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы А.Байтуова
Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Басуға 27.02.2018 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 8,5
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.